

АБАЙ
ҚҰНАНБАЕВ

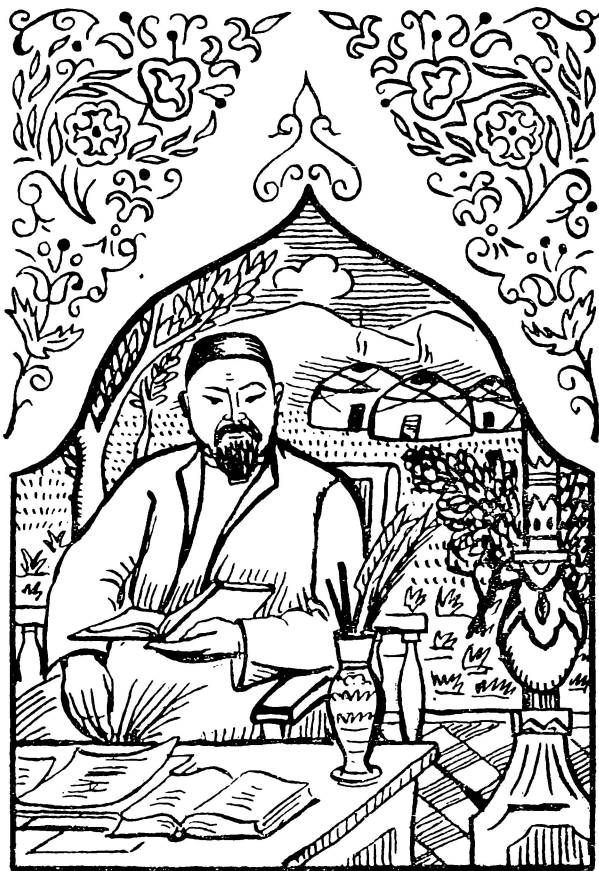

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ

М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ
ОПЕРА ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ССР-нің «Ғ Ы Л Ы М» БАСПАСЫ
АЛМАТЫ — 1977

1991

АБАЙ
(ИБРАҺИМ)
ҚҰНАНБАЕВ

ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЕКІ ТОМДЫҚ
ТОЛЫҚ ЖИНАҒЫ
БІРІНШІ ТОМ

ӨЛЕҢДЕР МЕН ПОЭМАЛАР

1991

Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. I том. Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977.
454 б.

Қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбаев шығармаларының екі томдығын баспаға дайындау үстінде бұрынғы басылымдарындағы жетістіктер мен кемістіктер түгелдей ескеріле отырып, тыңнан текстологиялық тексерулер жүргізілді, түсіндірме сөздер толықтырылып, түзетілді. Сондай-ақ Абай шығармаларының текстологиясы жөнінде бұрын-соңды айтылып келген орынды пікір мен ұтымды ұсыныстар қабылданды.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КОЛЛЕГИЯ

*З. Ахметов, Ы. Дүйсенбаев, Ә. Дербісәлин,
М. Жармұқамедов, Қ. Сыдиқов (жауапты шығарушы),
М. Қаратаев, Ә. Шәріпов*

Жалпы редакциясын басқарған
Қазақ ССР Ғылым академиясының
корреспондент-мүшесі
Ы. Дүйсенбаев

А $\frac{70403-011}{407(07)-77}$ 124—77

© Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977 ж.

Қазақ әдебиетінің классигі Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың әдеби мұрасын жинау, жариялау, зерттеудің өзіндік күрделі тарихы бар екендігі баршаға аян. Кеменгер ақынның шығармаларын көпшілікке тарату ісі тек совет жылдарында ғана мықтап қолға алынды, ал оларды зерттеу, тексеру де ғылыми жолға қойылды. Абайдың үлкенді-кішілі жинақтары үдіксіз бірінен соң бірі жарық көріп жатты. Мәселен, таңдамалы басылымдары 10 рет, ал толық жинақтары да 10 мәртебе жарияланды. Бұл қазақ тілінде басылып шыққандарын ғана сөз етіп отырмыз.

Осыған орай ақын мұрасын меңгеруде бір-ақ жұмыс істелді де, жеткен табысымыз да баршылық. Әйтсе де, әлі де болсын жетіспей қалған жағымыз, жойыла қоймаған олқылығымыз да ара-тұра кездесіп отырады. Тегі сол кемістіктеріміз салдарынан туса керек, соңғы жылдарда мерзімді баспасөз беттерінде, кейбір жеке зерттеулерде Абай мұрасының жайы оқта-текте сөз болып келді. Әрине осының бәрі еріккеннің ермегінен туған арзан ойлар немесе дүмбілез долбарлар емес. Шын мәнін-

де ұлт мақтанышына айналған Абай тұлғасын шырқау биікке көтеру, оның асыл мұрасын келешек ұрпақ пәр алатын сарқылмас рухани азық ету.

Бұл ретте әдеби қауымның тілск-талабы негізінде үлкен екі арнаға саятындай:

1. Ақын шығармаларының жаңа нұсқаларын табу, бұрыннан мәлім қорды толықтыра түсу.

2. Абай сөзіне, сөйлеміне, шумағына түзету, өзгерту енгізу, яғни текстология мәселесі.

Сөз жоқ, екеуі де өте орынды талаптар. Замана тілегінен, ғылыми жұмыс даму мұқтажынан туған бұлжымас міндеттер. Рас, тілск-талаптардың ойдағыдай және жедел жүзеге асуына қажетті жағдайларды да ескерген жөн. Әйтпесе, қаласаң ғана болды, дереу орындала салатын сиқыр дүние емес қой.

Ал Абай мұрасын зерттеудің хал-ахуалы, сатылы жолдары, қиын-қыстау кезеңдері, сапасақуаты хақында бұрын-соңды талай рет сөз болып келгендіктен, біз осы екі томдықты баспаға дайындаудағы бар мүмкіншіліктерімізге алдын ала, қысқаша тоқтап өтсек дейміз.

Ең алдымен Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасы қорында және Мұхтар Әуезовтің әдеби мемориалдық музейі архивында сақтаулы тұрған Мүрсейіт Бікейұлының үш көшірмесін (1905, 1907, 1910) негізгі дерек ретінде атаған дұрыс. Оларды сан мәртебе пайдалансақ та, бұл жолы Абайдың қара сөзіне («Ғақлияға») текстологиялық жұмыс жүргізгенде, осы үш көшірмені өз ара қайта салыстырып шығуға тура келді. Демек, «Ғақлияға» тұңғыш рет тексто-

логиялық тексеру жүргізіліп, қалыптасқан (канондық) тексті жасаудың алғашқы бастамасы қолға алынды.

Біз сүйенген тағы бір құнды материалдар — Абайдың негізгі басылымдары (1909, 1933, 1945, 1957).

Бұлардан басқа қосалқы материалдар ұлы ақынның әр жылдарда жарияланған кейбір жеке шығармалары, бірен-саран ұшырасатын қолжазбалар, көшірмелер.

Қорыта айтсақ, Абай шығармаларына жан-жақты, терең текстологиялық жұмыс жүргізерліктей деректі материалдарымыз онша бай болмаса да, құр алақан да емеспіз. Амал қанша, барға қанағат етеміз де.

Сөйтіп, басты бір талап: Абай шығармаларының қайтсе де санын көбейту, толықтыра түсу дедік. Тегі мұндай тілек ел арасында «Абайдікі-міс» саналған өлеңдердің әлі күнге дейін орын теуіп келгендігінен болса керек. Ақынның дүние салғанына 70 жылдан асып кетсе де, ауыз әдбиеті дәстүрінің әсерімен қанатты сөздерді, әсем шумақтарды, яки түгелдей жыр-толғауларды Абай есіміне таңу тоқталмаған, кейбір жібі түзу өлеңдерді «мынау Абайдікі» деушілікті әрдайым кездестіріп отырамыз. Әлбетте, кімге де болсын бұл жөнінде тыйым салу қиын, орынсыз да. Дегенмен, есте тұтатын ақиқат бір шындық бар: санын көбейтеміз деп жүріп, сапасын тым құлдыратып алмалық. Өте жақсы саналған шығармалардың өздерін, егер олар Абайдың көк-сеген арманына қайшы, ақындық өнеріне жанаспа, бет алды қызығу арқылы Абайдың

алтын мұрасын бөгде қосындымен былғама-лық. Алда-жалда, «осы бір шығарма Абайді-кі-ау» — дегеннің өзінде ақын мұрасымен жете таныс мамандардың қатысулары бойынша әбден талқылап, бір тұжырымға тоқтаған соң ғана Абай мұрасы деп қабылдаған дұрыс. Бұл ретте алдын ала арнайы кеңестер шақырған, ғылыми айтыстар ұйымдастырған жөн. Біздің топшылауымызша, бірден-бір айқын жол осы ғана, басқа ешбір лаж жоқ секілді.

Мұхтар Әуезов ұлы ақын шығармаларының қазіргі құрамы (составы) таза болуын, күмәнді яки құнсыз қосындылар енбеуін талап етіп, сан рет ескертіп жүретін-ді. Бірде біздің Институтқа әдейі келіп, Зәки Ахметов екеуімізге осы тілегін қайталап, қадағалап айтты, қатал талап қойды.

Абай мұрасының қорына қосуға ұсынылып жүрген шығармалардың кейбіреулеріне тоқтап көрелік.

1. «Жаңа закон» аталатын 140 жол ұзақ өлең (Г. Н. Потанин архивынан тапқан — Ә. Х. Марғұлан). Мүмкін, бұл шығарманың қазақ әдебиеті тарихынан аларлық өзіндік орны да бар шығар. Біз оны жоққа шығару немесе қазақ мәдениетіне елеулі еңбек сіңіріп жүрген көрнекті ғалымның ізгі еңбегіне күдік туғызу ниетінен аулақпыз. Бір жайды, осы өлеңді Абайдың жазбағанын, ол Абай қаламынан тумағанын дәлелдемекпіз. Сырт қарағанда «Жаңа законның» кейбір сөздері мен шумақтары Абайды аздап еске түсіретіні рас, бірақ бұл алдамшы көрініс. Себебі, ең әуелі, өлеңнің көркемдік жағы нашар, Абайдың біз-

ге мәлім шығармаларынан көш төмен жатыр. Екіншіден, идеялық тұрғыдан қарағанда да агартушы, гуманист ақынның ұстаған позициясына қайшы, керек десеңіз қарама-қарсы келетін көзқарастар көп.

Қолжазбаның бірінші бетінде орысша былай деп жазылған: «Джанга законъ 1884 года марта 2-го дня». Кеңсе күзеткен чиновниктің стилі.

Өлеңнің өзі мына бір шумақтардан басталады:

Орысқа қарағалы көп жыл болған,
Бір де еркек жоқ ел үшін еңбек қылған.
Патшаға барып жүрген жақсыларын,
Шекпен үшін, шен үшін босқа ұмтылған.

Хабар жетіп патшаға біздің жақтан,
Жаны ашып ойшыларға ой ойлатқан.
Қазаққа осы жақсы пайдалы деп,
Ойшылар жаңа закон нисам тапқан.

Шығарған бір законды қазаққа деп,
Бұрынғыдай қалмасын азапқа деп.
Қазы, майор, тілмаш пен казак орыс
Елді иттей таламасын мазаққа деп.

Түзетемін десе де қазақ халқын,
Іштегілер көп білмес елдің парқын.
Ниеті алал болса да пайда қылмақ,
Өзім пайда демеймін мұның артын...

Осы шумақтарды Абай жазды деуге қалай ауыз барады. Олардың авторы патша ағзамның мейіріміне табынып, қамқорлығына сеніп, үміт артқан тәуелді жан ретінде сипатталмай ма? Сонда ақ патша қалың қазақтың қамын

жеп, жаны ашыған соң «Ойшыларына ой ойлатқан, жаңа нұсқа тапқан» болып шығады. Сол Жаңа закон бойынша қазақтарды «Қазы, майор, тілмаш пен казак орыстардан» қорғап, араша түсетін де сол Ресей патшасы-мыс. Осылардың бәрі де Абайға жат дүниелер.

Өлеңді әрі қарай оқып көрелік, бәлкім «жаңалық» табылар:

Ер, қатын жанжал болса анда-санда,
Бітіруші еді кітабымен указ молда.
Муфтиден бізді айырды, указ қалды,
Ендігі ерік ояз бен жандаралда...

Ақын патша ағзам алдында елбең қаққанын тез ұмытып, енді дін қағидаларының орындалмағанына қатты қынжылады да, өз ойын ашық білдіреді.

...Орыс біздің қарамас төтемізге,
Шариғатсыз, биліксіз кетеміз бе.
Біздерден заңы бөлек, діні бөлек.
Олар неге кірісті некемізге...

Мұндай жолдарды Абайға таңуға бола қоймас. Данышпан ақын, озат қайраткердің ізгі ойларына, көксеген асыл-арманына қарсы көз-қарастар, жат түсініктер. Өйткені, өлең авторының көздеп отырғаны қазақтың ескі өмірін қаз-қалпында сақтау, ислам дінінің шырқын бұзбау, ісі орыстан безіну:

Жақпаса надан біздің қылығымыз,
Келіспесе қазақша тұруымыз.
Дінімізге тимесін, өзгемізді
Өз заңына-ақ салсашы ұлығымыз..

Алайда, ақын «шындықты» есіне қайта түсіріп, «біздің барымызды алсаң да, түгелдей бағындырсаң да, тек дінімізге тиге» деп ұлыққа жалынып, тағы да толқымалы халге көшеді. Ақыр-аяғында ұзақ өлең былайша түйіледі:

Патша тіпті қас емес, біздерге дос,
Ақылдас, байғұс қазақ басыңды қос.
Бұл закон бізге тынышсыз болды ғой деп,
Өзіне жеткізеңші жүргенше бос.

Осындай қорытындыдан кейін не күтуге болады? Автор ойының тайыздығы, екі-үштылығы, тілегінің құнарсыздығы және халық мүддесіне мүлдем жанаспайтындығы ап-айқын сезілмей ме?! Ендеше, Абай мұрасын мұндай шығармамен «толықтырудың» қажеті аз шығар.

2. Сол Г. Н. Потанин архивында сақталған «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырының тағы бір көлемді нұсқасын Абайға таңушылар да табылады. Бір есептен, ел арасына мол таратқан әйгілі дастанды Абай өзінше жырлап, толықтырса, өңдесе, сөйтіп әбден кемеліне келтірсе, оның не ерсілігі бар. Бүкіл жер жүзі әдебиеті тарихында мұндай мысалдар біренсаран кездеседі ғой. Ақиқат та басқаша.

«Қозы Көрпеш — Баян қыз» аталатын жаңа версияның құндылығы, лиро-эпосты зерттеушілер үшін өте қажетті дерек екендігі ешбір шүбә туғызбайды. Бірақ мұны Абай жазды деген тұжырым дәлелсіз, асығыс айтылған пікір.

Ә. Х. Марғұлан мынадай бір жорамал ұсынады: Н. Я. Қоншинға келіп түскен материал

дардың ішінде аталмыш нұсқа бар екен. Ал пакеттің сыртына «А. Қ.» — деп жазылыпты. Міне осыған қарап Әлікей Хақанұлы төмендегідей үзілді-кесілді қорытындыға келеді: «Ең алдымен,— дейді Әлекең,— А. Қ. (оның қазақшасы — А. Қ.), яғни Абай Құнанбайұлы дегенді білдіреді. Ендеше, «Қозы Көрпеш — Баян қыз» дастанын қайтадан жазып шыққан бұл жолы Абайдың өзі». Бұлайша бірден кесіп айтуға, біздіңше, әзірге ертерек тәрізді. Күні бүгінге шейін Абайдың өз қолымен жазылған бірде-бір қағазды (қолжазбаны) білмейміз. Өйткені оның тек бір документке «Ибр. Қунанбаев» деп қол қойғаны ғана сақталыпты. Ал, «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» аталатын шағын мақаланы бірден-бір жеткен Абайдың оригиналы санап келсек те, шынында тап солай екендігіне шүбәсіз дәлеліміз тағы жоқ. «Ана бір қағазды немесе мына бір тексті» Абай жазған екен деп жорамалдап жүргеніміз, шынында, дәл емес, тек көңілмен жору, оймен долбарлау.

Оның бер жағында, халық арасына ертеден тарап кеткен көне үлгіні (мысалы: «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырын), егер оған түбегейлі өзгеріс енгізілмесе, сол бұрынғы жүйелі сарынды сақтап, түгелдей дерлік қайталаса, бірен-саран айырмашылықтарына қарап, пәленнің нұсқасы деп айдар тағуға ешбір қисын жоқ.

3. Қайым Мұқаметханов, Әбіш Жиреншин, Әрсен Ибатов, Садық Қасиманов, Мұздыбай Бейсенбаев және басқалар әр жылдарда, дүркін-дүркін «Абайдың жаңа табылған өлеңдері»

деген атпен азды-көпті материалдар жариялан келді. Солардың ішінен тек Қайым Мұқамбетханов ұсынған бір топ өлеңдер болмаса, басқалары аяқ асты қала берді. Себебі, кездейсоқ, жеңіл-желпі ұсыныла салынған шығармалардың басым көпшілігі, бір жағы, көркемдігі өте нашар болса, сондай-ақ, «анадан жазылып алынды, мынадан естіп едік»,— деген жалпылама сөздер ғана арқау етілгендіктен, күдіксіз дерек ретінде пайдалануға жарамай отыр.

Ал, енді екінші маңызды мәселеге, яғни текстология жұмысына көшетін болсақ, мұнда ақылдасатын, ойласатын, өз ара келісетін жайлар аз емес тәрізді.

Ең әуелі текстология дегеніміз не және ол қазақ әдебиет тану ғылымында нендей дәрежеде дамыды, қаншалық өркендеді?

Әдетте текстологияны филологияның үлкен бір саласы санайды. Онда сан түрлі текстердің өз ара айырмашылықтары мен жазылу тарихы тексерілетіні айтылады. Көрнекті совет ғалымы академик Д. С. Лихачев өзінің «Текстология» аталатын қысқаша очеркінде осы ілімнің, яғни текстологияның қыры мен сырына жақсы тоқталған. Ғалымның түсіндіруінше қарапайым оқушының шығармадан тікелей алатын әсері мен сол шығармаға деген текстолог-зерттеушінің көзқарасында үлкен айырма бар секілді. Егер алғашқысы (оқушы) автор тексті ешбір үзіліссіз (өзгеріссіз) бірден қағаз бетіне түсті деп ұғынса, екіншісі (текстолог) текстерде орын тепкен құбылыстардың түп төркінін айқындайды, жазылу

жолдарындағы құпияларын ашып береді. Қысқасы, текстолог-ғалым автордың көздегеніне көбінесе қарсы әрекет жасағандай тәрізденеді. Оның мақсаты текстердегі ерекшеліктерді табумен бірге олардың жазылу тарихын айқындау, автор варианттарын мұқият тексеру арқылы қалыптасқан (қаноидық) тексті ұсыну, тағысын-тағылар.

Біздің жағдайда текстологиялық жұмысы кең көлемде өрістемей, шын мәнінде ғылыми тұрғыда жүргізілмей келді. Өйткені, классик жазушылар шығармаларының дені дерлік түп нұсқа (оригинал) күйінде сақталмағандықтан, мұндай игі істі тиісті дәрежеде орындауға мүмкіндік оншалық бола қойған жоқ. Әйтсе де қолда барды сарқа пайдаланып, азды-көпті жұмыстар жүзеге асырылды. Мысалы, соңғы жылдарда Абай Құнанбаев, Махамбет Өтемісов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Бернияз Күлеев шығармаларына біршама, кейде тәп-тәуір текстологиялық тексерулер жасалды дей аламыз.

Сонымен, қолда бар мүмкіншіліктерге қарай текстология жұмысымен үнемі шұғылданып келсек, енді оны бұдан былай да жүргізе бермекпіз.

Мүмкін, кейде бұл істегі табысымыз айта қаларлықтай бола да бермес. Бірақ оған қарап: «Бізде бұл жұмыс мүлдем жоқ» деп ауызды қу шөппен сүрту орынсыз.

Бұл салада бізді қандай міндеттер күтіп тұр? Кімдер не айтты, нендей ұсыныстар жасады, талаптар қойды? Соларға қысқаша шөбеу жасап өтедік.

Әр кезде мерзімді баспасөз беттерінде мақалалар жарияланып, жеке зерттеулер жазылып, Абай мұрасы әрдайым сөз болып келді. Біз солардың ішінен тек кейбіреулерін ғана сөз етпекпіз. Мысалы, «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» деген атпен 1959 жылы Қайым Мұқаметхановтың еңбегі жарық көрді.

Қайым Мұқаметханов Абай мұрасын және ұлы ақын төңірегіне шоғырланған басқа да авторлардың шығармаларын зерттеуде көптеген ғылыми еңбектер жазып, елеулі үлес қосқан ғалым. Демек, оның пікірлерімен санасқан абзал. Алайда, ілікте ғана аталған монографиясына екі түрлі себеппен арнайы тоқталмаймыз.

Бірінші себеп — автор осы еңбегін жазғанда, неге екені белгісіз, өз зерттеуіне негіз етіп Абай шығармаларының 1954 жылы жарияланған басылымын алыпты. Бұл екі томдық өте бір қнын жағдайда баспаға дайындалып, лажсыздан кеткен олқылық-кемістіктермен шыққан болатын-ды. Ал мұны өзгелерден гөрі К. Мұқаметханов жолдас жақсырақ білетін.

Екінші себеп — сол кітапта өте орынды көрсетілген кемшіліктердің көпшілігі Абайдың 1957 жылғы басылымында түзетілді, күдіксіз дегендері қабылданды. Бірақ та біз өз жорамалдарымыз бойынша беталды түзете берушілікке жол берген жоқпыз. Мысалы: К. Мұқаметханов аталмыш сол еңбегінде: «Абайдың өз қолжазбасының сақталмауы ақын шығармаларының баспадан шығып жүрген жинақтарының текстология мәселесін зерттеу ісінде

зор қиындыққа ұшыратады» ...дей келе, тіпті қызық қорытынды шығарады. «Абайдың басылып жүрген жинақтарындағы, сол сияқты Абай шығармаларын көшірушілердің қолжазбаларындағы ақын өлеңінің кейбір шумақтарын, жеке сөздерін дәл бермей, түп нұсқаға нұқсан келтіріп тұрған, шығарманың көркемдігін, мазмұн-идеясын бұзып, күдік тудырып тұрған жерлеріне кездескенде автор (яғни Қ. Мұқаметханов — *Ы. Д.*) өзінің жорамалына (гипотезасына) сүйеніп, өз пікірін дәлелдеуді де орынды санады. Сондықтан басқа сүйенер мағлұмат болмаған жерде өзімізше, дәлелді деген пікірімізді жорамалмен (гипотезамен) анықтауға сүйендік»¹,— деп ашық айтады.

Сонда бұл қалай? Егер Мұқаметханов біреу ғана болса, бір сәрі ғой. Алда-жалда, тағы бірнеше кісі табылып (бұл қиын дүние емес қой), олардың әрқайсысы өз гипотезаларын қолданса, аз уақыттың ішінде Абай мұрасынан түгелдей дерлік айрылып, жер сипап қалып жүрмейміз бе?! Демек, жорамалдаудың жолы осы екен деп, құрғақ фантазияға ерік беруге бола қояр ма екен?

Тәкен Әлімқұлов та оқта-текте Абай мұрасы хақында әңгіме қозғап қояды. Бірде ол кеменгер ақынның творчестволық лабораториясына үңіліп, шеберлік өнерінің сырын ашуға ұмтылса, көбінше Абайдың өмірбаянындағы көмескі деректерді, яки текстологиясында-

---

¹ Мұқаметханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында. Алматы, 1959, 13-б.

ғы даулы мәселелерді сөз етеді. Т. Әлімқұловтың көптеген ойлары ізгі тілектен туған дұрыс топшылаулар, байсалды тұжырымдар. Әйтсе де оның кейбір болжамында екі-үшты, жаңсақ жорамалдар ұшырасса, тағы бір деректерінде нақтылық, дәлдік аз, жалпылама долбармен айта салған, немесе басқа біреулердің мәліметтеріне сүйенгенде, олардың түп төркіні қайдан шыққанына оншалық мән бермеген. Мысалы, Абай шығармаларының Таһри тәржімасымен Иранда жариялануы, сондай-ақ Ғабдулла Тоқайдың: «Бұл — ұлы ақын. Бұдан үйренуіміз керек» — деп Абайды қоспестеуі — көңіл аударарлық, өте қызықты фактілер. Бірақ, амал қайсы, олардың қай жерде, қай мезгілде, нендей жағдайда жарияланғаны, айтылғаны беймәлім, тиянақты деректер көрсетілмеген.

«Тағы да Абай мұрасы хақында» деген мақаласында Т. Әлімқұлов былайша түйеді: «Семейлік Садық Қасиманов қария жерлес ақынның текстологиясы хақында қызықты пікір айтады. Мәселен, ол Абайдың «Сіз қырғауыл жез қанат, Аш бетіңді, бері қарат» деген жолдары: «Сіз қырғауыл жез қанат, Ұш, бетіңді бер қарат» боп басылуы керек» — дейді. Бұған құлақ аспауға қандай орын бар?! Қырғауыл бетін ашатын пәренжелі әйел емес, жаңа түскен келіншек те емес. Ол ұшады. Ұшқан құсқа мергеннің «бетіңді бері қарат» — деуі бек мүмкін»²...

---

² «Қазақ әдебиеті», 1974, 5 июль.

Абай шумақтарын толық оқылық:

Иығымда сіздің шаш,
Айқаласып тай-талас,
Ләззет алсақ болмай ма,
Көз жұмулы, көңіл мас?

Сізде сымбат, бізде ықылас,
Осы сөзім бәрі рас.
Сіздей жардың жалғанда
Қызығына жан тоймас...

Жүрек балкып игенде,
Ішкі сырды түйгенде,
Іздеп табар сұңқармын,
Жарастықты шүйгенде.

Қылығында жоқ оғат,
Қарап тойман жүз қабат.
Ыстық тартып барасын
Бір сағаттан бір сағат.

Сіз — қырғауыл жез қанат,
Аш бетінді, бер қарат.
Жақындай бер жуықтап,
Тамағыңнан айқалат!

Бұл өлең «Жігіт сөзі» деп аталады. Оның өн бойында құмартқан жігіттің ыстық сезімі суреттеледі. Сөзінің соңында ол сүйгенін жез қанатты қырғауылға теңесе, ғашығын құсқа айналдырып ұшырып жібермек емес. Ежелгі әдет бойынша ақын көркем теңеу тәсілін қолданып отыр. Қашанда көркем сөздің, әсіресе поэзияның құдіреті әсірелеп, айшықтап, теңеп айтуында емес пе? Бұл ретте дүние жүзі лирикасынан сансыз мысалдар келтіруге болар еді...

Абай мұрасын толықтыра түсуге немесе ақынның жазғандарын дұрыстап оқуға ешкім де қарсы емес. Амал қанша, Абайдың өз қолжазбасы сақталмаған соң, «осы қалай болар екен, былайша оқып көрсе қайтер еді» деген пікірлер айтылып, жорамалдар ұсынылуы табиғи құбылыс. Келешекте де бола бермек. Бір ғана мысал келтірелік. 1974 жылы Шыңғыс қойнауынан Абайдың бізге беймәлім тағы бір көшірмесі табылды. Ақынның Семей қаласындағы әдеби-мемориалдық музейінің аға ғылыми қызметкері Мұздыбай Бейсенбаев осы көшірме жөнінде былай дейді: «...Абай атындағы совхоздың «Тоғжан» комсомол-жастар бригадасының шопандары мал бағып жүріп, Шыңғыс қойнауынан бір байлам кітаптар... тауып алған... Араб әрпімен басылған көп кітаптың ішінен ақынның 1909 жылы Петербургте басылған өлеңдер жинағы табылды... Сондай-ақ, екінші бір таптырмайтын бағалы экзонат деп ақын өлеңдерінің қолжазбасын айту керек... Зерттеп байқағанымызда қолжазба Абайдың жерлесі Әміржан Аяпбай ұлының болып шықты...»³.

Әзірге біздің қолымызда аталмыш қолжазбаның фотокопиясы ғана бар. Қолжазбаның сүткіл бүлінген жерлері фотоға түсіргенде ажарып қалыпты. Бұрынғы басылып келген нұсқамен салыстырғанда біраз айырмашылықтар бар екен.

Ең алдымен айтарымыз: Мүрсейіт қолжазбаларынан кейінгі біршама дұрыс дерек осы көшірме. Біз оны бұдан былай Шыңғыстау

³ «Қазақ әдебиеті», 1974, 19 июль.

нұсқасы деп атайтын боламыз. Жоғарыда келтірілген мақаласында М. Бейсенбаев көшіруші Әміржан Айнабайұлы деп атаса да, бірақ бұл мәліметтің қайдан алынғаны көрсетілмеген.

Өкінішті бір нәрсе, қолжазба түгел емес, 44-бетте үзіліп қалған, соңғы парақтары сақталмаған.

Бізге мәлім Абай текстеріне қарағанда Шыңғыстау нұсқасында біраз айырмашылықтар кездеседі. Солардың ішінде көкейге қонатын, ой салатын өзгерістері де бар. Бірер мысал келтірелік.

Әсетке деген өлеңінің үшінші шумағындағы соңғы екі жол:

Татымды ештеме болмас,
Адамсып босқа талтандар,—

деп жарияланып келсе, Шыңғыстау нұсқасында басқашарақ алынған:

Татымды ештеме болмас,
Адам боп босқа талтандар.

Ал, «Көк тұман — алдыңдағы келер заман» деп басталатын толғаудың екінші шумағының екінші жолы бұрынғы басылымдарында:

Келер, кетер артына *түк қалдырмас*, —

болса, аталмыш қолжазбада:

Келер, кетер, артына *бір қайрылмас*,—

делінген. Осы өлеңнің төртінші шумағының үшінші жолы:

делінсе, бұл жол қолжазбада сәл өзгерек қабылданған:

Ғадалатлік, арлылық, мархаматпен.

Осы келтірілген мысалдарда қолжазбадағы текстері дәлірек, күштірек көрінеді.

Сөйтіп, Абай мұрасын жинау әлі аяқталмағанын көреміз. Мүмкін, келешекте сәті түсіп, ұлы ақынның өз қолжазбасы да табылып қалар. Алайда, бұлжымас бір шарт өзгермейді: Абай есіміне байланысты материалдарға, деректерге, жорамалдарға әр қашан зор іждағат, қатал толғаммен қарауымыз міндет.

Сайып келгенде қандай қорытындылар шығаруға болар еді?

Абай шығармаларын жинау, жариялау, зерттеу жұмысы ондаған жылдар бойына үзілмей жүргізіліп келеді. Бұл істе елеулі табыстарға да жеттік. Қазақ әдебиет зерттеу ғылымында Абайды тану аталатын жаңа сала пайда болды. Оның негізін қалап, ерекше сүйбек сіңірген аса көрнекті ғалым Мұхтар Омарханұлы Әуезов.

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуде, теориялық мәселелерін меңгеруде табыстарға жетумен бірге, енді сол теориялық проблемаларды жоғары сатыда, әрі тереңірек, әрі жан-жақты тексеруге тиіспіз. Өткендегі жеткен жетістіктерімізді ескере және соларға сүйене отыра, Абай мұрасын жаңа тұрғыдан, жаңа

талаптан қарайтын уақыт жетті. Осыған орай алдағы кезде өз шешімдерін күткен бірнеше өте маңызды мәселелер тұр. Солардың тек басты-бастыларын ғана санап өтелік.

1. Абай реализмінің табиғатын тану, оның жалпы қасиеттерімен қатар, ХІХ ғасырдың екінші жарымындағы қазақ болмысына байланысты туған өзіндік ерекшеліктерін айыру, айқындау. Демек, бұл мәселе төңірегінде орын тебе бастаған екі-үшты тұжырымдарға, жаңсақ пікірлерге жауап беру, Абай реализмінің басын ашып алу.

2. Абай шығармаларының тұрақты (канондық) текстің жасау. Текстологиялық жұмысты әлде де (бар мүмкіндікке қарай) жүргізе түсіп, сол канондық тексті дайындағанда (әзірге сөз етіп отырғанымыз Абайдың поэзиясы ғана.— *Ы. Д.*) ұлы ақынның 1957 жылғы және осы басылымын негізге алған дұрыс.

3. Абай қара сөздеріне тағы да оралып, оларға текстологиялық жұмысты мұқият жүргізумен бірге, ғылыми талдау жасаған жөн. Біз оларға түрлі себептерді сылтауратып, күні бүгінге дейін жөнді көңіл бөлмей келдік, мұнымыз қате. Ал Абай қара сөзі (ғақлиясы) арнайы тексеруді, ерекше көңіл бөлуді талап ететін күрделі мәселе, қызықты құбылыс.

4. Абай мен Шығыс деген тақырып. Бұл мәселе жүре-бара қарауға, атүсті тексеруге көнбейді, көптеген ізденісті, қажырлы еңбекті талап етеді.

5. Абай шығармаларын басқа тілдерге, ең алдымен орыс тіліне, аударылуындағы кемшіліктер баршылық және сан алуан. Енді осы

жаңдайды мойындап қана қоюды қанағат етпей, сол олқылықтарды қайтсе де жоюға жол іздестіріп абзал. Бұл да арнайы сөз етілетін өте жауапты, өте қиын мәселе.

Ө. Абайдың қазақ тарихына көзқарасы осы күнге шейін ешбір ауызға алынбай келді. Мысалы, «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген шағын еңбегінің өзінен көмеңгер ойшылдың туған халқының арғы-бергі тарихына ерекше назар аударғаны және бұл салада көп ізденгені ап-анық көрініп тұр. Тағы ескертетін бір нәрсе: Абайдың орыс мәдениетімен жете танысқанын, әсерінің зор болғанын, одан сарқылмас нәр алғанын үнемі айтып, жазып келсек те, осыны айрықша зерттеп, тікелей көңіл бөлген ешкім жоқ. Бұл да өз алдына, жекеше қаралатын тақырып.

Алдағы негізгі міндеттердің ұзын-ырғасы, қысқасынан қайырғанда, міне осындай. Оларды жемісті түрде және сапалы дәрежеде шешу, орындау үшін Абайды тану ілімін жаңа деңгейге көтермейінше болмайды. Құрғақ сөзден, құнарсыз тілектен пайда аз. Әншейінде ақыл беретіндер табылады, бізге олардан гөрі, белсене іске кірісіп, құлшына еңбек ететін шын мәніндегі мамандардың болғаны зәру, қажет. Қысқасы, Абай шығармаларын зерттеу А. С. Пушкин, Т. Г. Шевченко, Л. Н. Толстой мұраларын меңгеру деңгейіне көтерілсе екен, немесе соларға жақындай түссе екен демекпіз.

Ы. Т. Дүйсенбаев

Абай шығармаларының осы екі томдық толық жинағын құрастырып ғылыми, түсініктерін жазған: З. Ахметов, Ы. Дүйсенбаев, М. Жармұқамедов, М. Мырзахметов, М. Мағанин, Қ. Сыдықов; баспаға дайындасуға көмектескен: Г. Тұрсынова мен С. Дәуітов.

ӨЛЕҢДЕР

ШЫҒЫС АҚЫНДАРЫНША*

Пузи — рәушан, көзі — гәуһар
 Мағилдек бет үші әхмәр¹,
 Тамағи қардан әм биһтар²
 Қашың құдрәт коли шигә³.
 Өзәң гузәлләра⁴ раһбар⁵,
 Сәңә ғишық болып кәмтар,
 Сүләйман, Ямшид, Искандәр
 Ала алмас барша мүлкингә.
 Мүбада олса⁶ ол бір кәз,
 Тамаша қылса йузма-йуз
 Қетіп қуат, йұмылып көз,
 Бойың сал-сал бола нигә?

---

* Бұл белгі бойынша түсінік сөзді қараңыздар.

¹ Қызыл.

² Бетер, артық.

³ Кішкентай, уақ, нәзік.

⁴ Сұлу, көркем, әдемі.

⁵ Басшы, бастаушы.

⁶ Бола қалса деген мағынада.

Фзули, Шәмси, Сәйхали,
Навои, Сағди, Фирдоуси,
Хожа Хафиз — бу һәммәси
Мәдәт бер шағири ¹ фәрияд ².

---

¹ Ақын.

² Дауыс, үн. Бұл жерде тілек, сыйыну мағынасында.

«ӘЛИФБИ» ӨЛЕНІ*

Әлиф дек ай йүзіңе ғибрат ¹ еттім,
Бн — Бала ' й ² дәртиңа нисбәт ³ еттім.
Тн — Тілімнән шығарып түрлі әбиат, ⁴
Сн — Сәнаи ⁵ мәдхіңа ⁶ хұрмәт еттім.
Жем — Жамалың ⁷ қандай ақ рузи ⁸ маған
Ха — Халаллық таппадым, жаным, сәнан.
Хн — Халайық мен емес, бәрі ынтизар,
Дәл — Дариға ғишық оты бермес аман.
Зәл — Зәлиллік ⁹ көрген соң сайрай бер, тіл,
Ре — Риза қылмағыңды яр өзің біл.
Зн — Зәһәрдай ¹⁰ күйдірді ғишқың қатты,
Сын — Сәләмәт қалмағым болды мүшкіл.
Шын — Шикәр ләп ¹¹ есіме түскен сайын,
Сат — Сабырым қалмады мен не әйләйін.

---

¹ Үлгі.

² Ұлы, жоғары.

³ Шама, мөлшер.

⁴ Өлең (бәйіт деген сөздің көпшесі).

⁵ Мақтаулы.

⁶ Мақтау.

⁷ Көрік, әдемілік.

⁸ Күн, күндей.

⁹ Қор, қорлық.

¹⁰ У.

¹¹ Тәтті ерін.

Зат — Зайығ ¹² өмірім өтті менің бекер,
Тай — Талаптан, әйтеуір кұр қалмайын.
Зай — Залым көп қылыш боп, жанға оқталды,
Гайін — Ғақлымды басымнан тартып алды.
Ғайын — Ғариблік басыма түскеннен соң,
Фи — файдаң тие ме деп, жаза салды.
Қаф — Қабыл болар ма екен жазған хатым?
Қаф — Қамил ¹³ ақылың асыл, затым,
Ләм — Ләбіңнен ем қысаң мен дерттіге,
Мен — Мехріңнен қалмас ед бар апатым.
Нон — Нала қып, қайғыңмен күйдірдің көп,
Уау — Уайлана ¹⁴ ғишқың уайым жеп,
Һи — Һеш пайдаң тимесе, өлді ойлаңыз,
Ләм — әлиф — Лә илаһа илалла ¹⁵ деп
Я — Ярым, қалай болар жауап сөзін?
Мәт ¹⁶ — қасың, тәштит — кірпік, секін —
көзің.

Үтір мен асты-үстілі жазуда бар,
Болуға асты-үстілі көнсең өзің!

---

¹² Зая, құр, бос.

¹³ Толық.

¹⁴ Күйінгенде айтылатын одағай сөз.

¹⁵ Құдайдан басқа құдай жоқ деген сөз.

¹⁶ Араб сөздерін дұрыс оқу үшін қоятын белгілер.

* * *

Кім екен деп келіп ем түйе қуған *,
Қатын ғой күлдәрімен белін буған.
Төркініңнің бергені жауыр айғыр,
Бауырыңды... бірге туған.

ШӘРІПКЕ*

Түңлікбайдың қатыны атың Шәріп,
Байға жарып көрмеген сен бір кәріп.
Сен шыққан жол үстінде жалғыз түп ши,
Көрінген ит кетеді бір-бір сарып.

Мен жасымнан көп көрдім
Мұсылманды, кәпірді
Абралыдай көрмедім
Намаз білмес пақырды.
Қира әтін ¹ оқытып
Көріп едім, шатылды.
Ниет қыла білмейді,
Не қылады нәпілді ².

Намазшамның ³ артынан
Құржаң-құржаң етеді;
Жер ұшық ⁴ берген кісідей,
Тоңқандай ма, не етеді.
Нәпіл түгіл, намазы
Бәрі желге кетеді.

«Еннатайына кәлкәусар» ⁵
Пошал дереу күнәкар,

---

¹ Құранды арабша айтылуынша оқу.

² Міндетті бес уақыт намазға қосымша оқылатын намаз.

³ Күн батысымен оқитын намаз.

⁴ Ауырған адамды күн батар алдында күнбатысқа қаратып, жерге жатқызып, тұрғызып ұшықтау.

⁵ Бұзып айтылған аят сөзі.

Аяғыш ойлап айтқаны,
«Әні — шаны құлаптар».
Осы оқумен намаздың
Қай жерінде сауап бар?
Тегін ойлап байқасаң,
Мұнда ми жоқ, құлақ бар.

ЖАҚСЫЛЫҚҚА*

Аяғыңды аңдып бас, ей, Жақсылық!
Өз басында жының бар бір бақсылық.
Борышқорлық адамға қиын нәрсе,
Әрқайда өткізеді мал тапшылық.

Сап, сап, көңлім, сап, көңлім!*
Саяламай, сай таппай,
Не күн туды басыңа
Күні-түні жай таппай?
Сен жайыңа жүргенмен
Қыз өле ме бай таппай?
Түн кезгенің мақұл ма,
Жан-жағыңа жалтақтай?
Өлермін деп жүрмісін,
Мұнан басқа жан таппай?

Сап, сап, көңлім, сап, көңлім!
Сабыр түбі — сары алтын.
Сабыр қылсаң, жайыңды
Білер ме екен бекзатым?
Көңіл аулап сөз айтар
Арадағы тілхатым,
Ағын судай екпіндеп,
Лайы жоқ суатым.
Ауру да емес, сау да емес,
Құрыды әл-қуатым.

Сап, сап, көңлім, сап, көңлім!
Сана қылма бекерге.

Сан қылғанмен пайда жоқ.
Дүние даяр өтерге,
Ажал даяр жетерге.
Хош, қыз алсын қойнына,
Бейнет көрмей, дәулет жоқ,
Әлі барып кетерге,
Оныменен бойыңа
Иман, дәулет бітер ме?
Адалды сатсаң арамға,
Құдай қабыл етер ме?
Қыз сүйеді мені деп,
Оған көңіл көтерме!

Сап, сап, көңлім, сап, көңлім!
Сарқа берме санасың.
Бәрін өзің білсең де,
Әлі-ақ өзің танасың.
Өртенесің, жанасың,
Өз-өзіңнен бейнетке
Өз басыңды саласың
Қай мезгілде тойғыздың
Аюдайын ағасың,
Қатыны мен қалашын?!
Қарсақ жортпас қара адыр,
Қарамай неге шабасың?
Сонда тәуір бола ма,
Ұстап ап біреу сабасын?
Қиіміңді тонасың,
Елге де күлкі боласың.

Сап, сап, көңлім, сап, көңлім!
Сағынышқа сарғайма!
Жәй жүрсең де қыз қумай,
Сені біреу қарғай ма?

Қыз іздесең, қалың бер,
Мұным ақыл болмай ма?
Көріп алсаң көріктіні,
Таңдап алсаң тектіні,
Сонда да көңіл толмай ма?

* * *

Қансонарда бүркітші шығады аңға, *
 Тастан түлкі табылар аңдығанға.
 Жақсы ат пен тату жолдас — бір ганибет
 Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға.
 Салаң етіп жолықса қайтқан ізі,
 Сағадан сымпың қағып із шалғанда.
 Бүркітші тау басында, қағушы ойда,
 Іздің бетін түзетіп аңдағанда.
 Томағасын тартқанда бір қырымнан,
 Қыран құс көзі көріп самғағанда.
 Төмен ұшсам түлкі өрлеп құтылар деп,
 Қанды көз қайқаң қағып шықса аспанға,
 Көре тұра қалады қашқан түлкі,
 Құтылмасын білген соң құр қашқанға.
 Аузын ашып, қоқақтап, тісін қайрап,
 О да талас қылады шыбын жанға.
 Қызық көрер, көңілді болса аңшылар,
 Шабар жерін қарамас жығылғанға.
 Қырық пышақпен қыржыңдап тұрған түлкі,
 О да — осал жау емес қыран паңға.
 Сегіз найза қолында, көз аудармай,
 Батыр да аял қылмайды ертең таңға.
 Қанат, құйрық суылдап, ысқырады,
 Көктен қыран сорғалап құйылғанда.

Жарқ-жұрқ етіп екеуі айқасады,
Жеке батыр шыққандай қан майданға.
Біреуі — көк, біреуі — жер тағысы,
Адам үшін батысып қызыл қанға.
Қар — аппақ, бүркіт — қара, түлкі — қызыл,
Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға.
Қара шашын көтеріп екі шынтақ
О да бүлк-бүлк етпей ме сипанғанда,
Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш,
Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда.
Күйеуі ер, қалындығы сұлу болып,
Және ұқсар тар төсекте жолғасқанға.
Арт жағынан жаурыны бүлкілдейді,
Қыран бүктеп астына дәл басқанда.
Құсы да, иесі де қоразданар,
Алпыс екі айдалы түлкі алғанда.
«Үйірімен үш тоғыз» деп жымыңдап,
Жасы үлкені жанына байланғанда,
Сілке киіп тымақты, насыбайды
Бір атасың көңілің жайланғанда.
Таудан жиде тергендей ала берсе,
Бір жасайсың, құмарың әр қанғанда.
Көкіректе жамандық еш ниет жоқ,
Аң болады кеңесің құс салғанда.
Ешкімге зияны жоқ, өзім көрген
Бір қызық ісім екен сұм жалғанда.
Көкірегі сезімді, көңілі ойлыға
Бәрі де анық тұрмай ма ойлағанда?
Ұқпасың үстірт қарап бұлғақтасаң,
Суретін көре алмассың, көп бақпасаң.
Көлеңкесі түседі көкейіңе,
Әр сөзін бір ойланып салмақтасаң.
Мұны оқыса, жігіттер, аңшы оқысын,
Біле алмассың, құс салып дәм татпасаң.

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,*
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.
Жіңішке қара қасы сызып қойған,
Бір жаңа ұқсатамын туған айды.
Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,
Ақша жүз, ал-қызыл бет тіл байлайды.
Аузын ашса, көрінер кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген, іш қайнайды.
Сөйлесе, сөзі әдепті хәм мағыналы
Күлкісі бейне бұлбұл құс сайрайды.
Жұп-жұмыр, ақ торғындай мойыны бар,
Үлбіреген тамағын күн шалмайды.
Тақтайдай жаурыны бар, иығы тік,
Екі алма кеудесінде қисаймайды.
Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес,
Нәзік бел тал шыбықтай бұрандайды.
Етіндей жас баланың білегі бар,
Ажымсыз ақ саусағы іске ыңғайлы
Қолаң қара шашы бар жібек талды,
Торғындай толқын ұрып, көз таңдайды.

Қандай қызда ләззат бар жан татпаған?*

Сұлуы бұл заманның тек жатпаған.
Он сегіз, он тоғызға келгеннен соң,
Алмасы өкпе болар қол батпаған.
Бұлардың кейбірінің мінездері:
Ешнәрсе көрмегенсіп бұртақтаған
Кейбірі жайдары, ашық боламын деп,
Орынсыз адамдармен жыртақтаған.
Әуелден сұлу жайы бізге мәлім:
Жігітті жұрт мақтаған қыз жақтаған
Кей жігіт мақтан үшін қылық қылмай
Бойына майдалықпен сыр сақтаған.
Кей жігіт арсыздықпен ұятсынбай,
Қолы жетпес нәрсеге тыртақтаған.
Орынды іске жүріп, ой таппаған,
Не болмаса жұмыс қып, мал бақпаған.
Қасиетті болмайды ондай жігіт
Әншейін құр бекерге бұлғақтаған.

Жасымда ғылым бар деп ескермедім *,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы,
Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім?
Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім
Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазаққа қара сөзге дес бермедім.
Еңбегінді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім.

* * *

Қартайдык, қайғы ойладык, ұйқы сергек *,
Ашуың — ашыған у, ойың — кермек.
Мұңдасарға кісі жоқ, сөзді ұғарлық,
Кім көңілді көтеріп болады ермек?

Жас қартаймак, жоқ тумак, туған өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмак,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек.

Ер ісі ақылға ермек, бойды жеңбек,
Өнерсіздің қылығы өле көрмек.
Шыға ойламай, шығандап қылық қылмай,
Еріншек ездiгiнен көпке көнбек.

Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек,
Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек.
Арамдыктан жамандық көрмей қалмас,
Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек.

Адамзат тірілікті дәулет білмек,
Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек.
Екеуінің бірі жоқ, ауыл кезіп,
Не қорлық құр қылжаңмен күн өткізбек?

Наданға арам ақылды құлаққа ілмек,
Бұл сөзден ертегіні тез үйренбек.
Рас сөздің кім білер қасиетін?
Ақылсыз шынға сенбей, жоққа сенбек.
Қызыл арай, ақ күміс, алтын бергек ¹
Қызықты ертегіге көтерілмек.
Ақсақалдың, әкенің, білімдінің
Сөзінен сырдаң тартып, тез жиренбек.

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,
Әр нәрсеге өзіндей баға бермек.
Таразы да, қазы да өз бойында,
Наданның сүйенгені көп пен дүрмек.

Алашқа іші жау боп, сырты күлмек,
Жақынын тіріде аңдып, өлсе өкірмек.
Бір-екі жолы болған кісі көрсе,
Құдай сүйіп жаратқан осы демек.

Ел бұзылса, табады шайтан өрнек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек.
Өзімнің иттігімнен болды демей,
Жеңді ғой деп шайтанға болар көмек.

Сырттансынбақ, қусынбақ, өршілденбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек.
Арамдықпен бар ма екен жаннан аспақ,
Өзімен өзі бір күн болмай ма әлек?

Қолдан келе бере ме жұрт меңгермек?
Адалдық, арамдықты кім теңгермек?!
Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ,
Иттей қор боп, өзіне сөз келтірмек.

¹ Сәндік үшін шаршының сыртынан салынатын жаулық.

Қартайдык, қайғы ойладык, ұлғайды арман *,
Шошымн кейінгі жас балалардан.
Терін сатпай, телміріп, көзін сатып,
Теп-тегіс, жұрттың бәрі болды аларман.

Бай алады кезінде көп берем деп,
Жетпей тұрған жерінде тек берем деп.
Бн мен болыс алады күшін сатып,
Мен қазақтан кегіңді әперем деп.

Жарлы алады қызметпен өткерем деп,
Елубасы ¹ шар салып ², леп берем деп.
Жалаңқая жат мінез жау алады,
Бермей жүрсең, мен сені жек көрем деп.

Дос алады бермесең, бұлт берем деп,
Жауыңа қосылуға сырт берем деп,
Бұзылған соң мен оңай табылмаспың,
Не қылып оңайлықпен ырк берем деп.

---

¹ Елу үйдің атынан сайланып, болысты сайлауға қатынасатын адам.

² Шар салу — болысты сайлау жолы. Елу үйдің атынан сайланған елу басылары кішкене тасты (шарды) екі бөлмелі жәшікке салу арқылы болысты сайлауға дауыстарын беретін болған. Оны жұрт сол кезде «шар салу» деп атаған.

Сұм-сұркия — сұмдықпен еп берем деп,
Сүйер жаңсып, сүйкімді бет берем деп.
Жүз қараға скі жүз аларман бар,
Бес қатар бас-аяғын тексерем деп.

Ел жиып, мал сойыңыз ет берем деп,
Мал берсем сен мендік бол деп берем деп.
Қара қарға сықылды шуласар жұрт,
Кім көп берсе, мен соған серт берем деп.

Бұзыларда ойламас бет көрем деп,
Ант ішуді кім ойлар дерт көрем деп.
Қабаған итше өшігіп шыға келер,
Мен қапсам, бір жерінді бөксерем деп.

Орыс айтты өзіне ерік берем деп,
Кімді сүйіп сайласаң, бек көрем деп.
Бұзылмаса, оған ел түзелген жоқ,
Ұлық жүр бұл ісінді кек көрем деп.

Жұрт жүр ғой арамдықты еп көрем деп,
Тоқтау айтқан кісіні шет көрем деп.
Бар ма сен жай жүрген жан қанағатпен,
Құдайдың өз бергенін жеп көрем деп?

Атаны бала андиды, ағаны іні,
Ит қорлық немене екен сүйткен күні?
Арын сатқан мал үшін антұрғанның
Айтқан сөзі құрысын, шыққан үні.

Алыс, жақын қазақтың бәрі қаңғып,
Аямай бірін-бірі жүр ғой андып.
Мал мен бақтың кеселін ұя бұзар,
Паруардигәр ¹ жаратқан иесін жан қып!

---

¹ Құдай, тәңірі.

Ант ішіп күнде берген жаны құрсын,
Арын сатып тіленген малы құрсын.
Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып,
Қу тілмен қулық сауған заңы құрсын.
Бір атқа жүз құбылған жүзі күйгір,
Өз үйінде шертiген паңы құрсын.

Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап?*

Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап,
Қыран шықса қияға жібереді
Олар да екі құсын екі жақтап.
Қарқылдап қарға қалмас арт жағынан,
Күйкентайы үстінде шықылықтап.
Өзі алмайды, қыранға алдырмайды.
Күні бойы шабады бос салақтап.
Тиіп-шығып, ыза қып, ұстатпаса,
Қуанар пелері сонда ыржақтап.
Не таптық мұныменен деген жан жоқ,
Түні бойы күнілдер құсын мақтап.
Басқа сая, жанға олжа дәнеме жоқ,
Қайран ел осынымен жүр далақтап.

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,*
 Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
 Жақсы менен жаманды айырмадың,
 Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың.
 Бет бергенде шырайың сондай жақсы,
 Қайдан ғана бұзылды сартша сыртың?
 Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді,
 Аузымен орақ орған өңкей қыртың:
 Өзімдікі дей алмай өз малыңды
 Күндіз күлкің бұзылды, түнде ұйқың.
 Көрсө қызар келеді байлауы жоқ,
 Бір күн тыртың етеді, бір күн —

бұртың.

Бас-басына би болған өңкей қиқым,
 Мінеки бұзған жоқ па елдің сыйқың?
 Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
 Өз қолыңнан кетпесе, сінді өз ырқың.
 Ағайын жоқ нәрседен етер бұртың,
 Оның да алған жоқ па құдай құлқың?
 Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ,
 Сапырылды байлығың, баққан жылқың
 Баста ми, қолда малға талас қылған
 Күш сынасқан күндестік бұзды-ау шырқың.
 Оңалмай бойда жүрсе осы қыртың,

Әр жерде-ақ жазылмай ма, жаным, тырқың?
Қай жеріңнен көңілге қуат қылдық,
Қыр артылмас болған соң, мінсе қырқың?
Тиянақсыз, байлаусыз байғұс қылпың,
Не түсер құр күлкіден жыртың-жыртың,
Ұғындырар кісіге кез келгенде
Пыш-пыш демей қала ма ол да астыртын?

Байлар жүр жиған малын қорғалатып*,
Өз жүзін онып беріп алар сатып.
Онын алып, тоқсаннан дәме кылып,
Бұл жұртты қойған жоқ па құдай атып?
Барып келсе Ертістің суып татып,
Беріп келсе бір арыз бұтып-шатып,
Елді алып, Еділді алып есіреді,
Ісіп-кеуіп, қабарып келе жатып,
Әрі-бері айналса аты арықтап,
Шығынға белшесінен әбден батып.
Сұм-сұрқия, қу, білгіш атанбаққа
Құдай құмар қылыпты қалжыратып.
Қорғаласа, қорықты деп қоймаған соң,
Шаптырады қалаға бай да андатып
Күшті жықпақ, бай жеңбек әуел бастан,
Колға түсер сілесі әбден қатып.
Жаны аяулы жақсыға қосамын деп,
Әркім бір ит сақтап жүр ырылдатып.

Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да*,
Алдамаған кім қалды тірі жанда?
Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім,
Жалғыз-жарым болмаса анда-санда.

Пайда үшін біреу жолдас бүгін таңда,
Ол тұрмас бастан жыға ¹ қисайғанда.
Мұнап менің қай жерім аяулы деп,
Бірге тұрып қалады кім майданда?!

Ендігі жұрттың сөзі — ұрлық-қарлық,
Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық.
Осы күнде, осы елде дәнеме жоқ,
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық.

Байлар да мал қызығын біле алмай жүр,
Жаз жіберіп, күз атын міне алмай жүр.
Сабылтып, күнде ұрлатып, із жоғалтып,
Ізәменен ыржынып күле алмай жүр.

Саудагер тыныштық сауда қыла алмай жүр,
Қолдан беріп, қор болып, ала алмай жүр.

---

¹ Дулығаның артынан қаптап қоятын зат

Ел аулақта күш айтқан, топта танған,
Арсыз жұрттан көңілі тына алмай жүр.

Естілер де ісіне қуанбай жүр,
Ел азды деп надандар мұңаймай жүр.
Ала жылан, аш бақа күпілдектер
Кісі екен деп үлкеннен ұялмай жүр.

Бектікті біреу бектеп тұра алмай жүр,
О дағы ұры-қарды тыя алмай жүр.
Қарсылық күнде қылған телі-тентек,
Жаза тартып ешбірі сұралмай жүр.

Қарындас қара жерге тыға алмай жүр,
Бірінің бірі сөзін құп алмай жүр.
Құда-тамыр, дос-жарың, қатын-балаң —
Олар да бір қалыпты бола алмай жүр.

Бір күшті көп тентекті жыға алмай жүр,
Іште жалын дерт болып, шыға алмай жүр.
Арақ ішкен, мас болған жұрттың бәрі,
Не пайда, не залалды біле алмай жүр.

Жетілтіп жаз жайлауға қона алмай жүр,
Күз күзеу де жанжалсыз бола алмай жүр,
Қыс қыстауың — қып-қызыл ол бір пәле,
Оралып ешбір шаруа оңалмай жүр.

Жасы кіші үлкеннен ұялмай жүр,
Сұрамсақтар нәпсісін тыя алмай жүр.
Сәлем борыш, сөз қулық болғаннан соң,
Қандай жан сырттан сөз боп сыналмай жүр?

Адасқанның алды — жөн, арты — соқпақ*,
Оларға жөн арамның сөзін ұқпақ.
Қас маңғаз малға бөккен кісімсініп,
Әсте жоқ кеселді істен биттей қорықпақ.

Бір аршопке¹ шапаны сондай шап-шақ,
Мүшесінен буынып, басады алшақ.
Қарсы алдына жымырып келтірем деп,
Ақ тымақтың құлағы салтақ-салтақ.

Жазды күні ақ бөркі бүктелмейді-ақ,
Қолында бір сабау бар о дағы аппақ.
Қерегеге сабауды шаншып қойып,
Бөркін іліп, қарайды жалтақ-жалтақ.

Қу шалбар қулығына болған айғақ,
Тізесін созғылайды қалталанса-ақ.
Ұстаудағы кісідей мезгілі бар,
Күні бойы шешініп, бір т...-ақ.

Тірі жанға құрбы боп жап-жасында-ақ,
Қалжыңдамақ, қасынбақ, ыржаңдамақ.
Бет-аузын сөз сөйлерде жүз құбылтып,
Қас кермек, мойын бұрмақ, қоразданбақ.

Осындай сидаң жігіт елде мол-ақ.
Бәрі де шаруаға келеді олақ.

---

¹ Өлшем мағынасында.

Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп,
Бар өнері — қу борбай, сымпыс шолақ.
Олардың жоқ ойында малын бақпақ,
Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа жақпақ.
Жалғыз атын терлетіп, ел қыдырып,
Сәлемдеспей, алыстан ыржаң қақпақ.

Бір дәурен кемді күнге — бозбалалық*.
Қартаймастай көрмелік, ойланалық.
Жастықта көкірек зор уайым жоқ,
Дейміз бе еш нәрседен қорғаналық.

Бар ойы — өлең айтып, ән салалық,
Біреуді қалжың қылып қолға алалық.
Қызды ауылға қырындап үйір болса —
Көңліне зор қуаныш, бір бадалық¹.

Демендер өнбес іске жұбаналық,
Ақыл тапсақ, мал тапсақ қуаналық.
Қызды сүйсең, бірді-ақ сүй, таңдап тауып,
Көрсен қызар, күнде асық — дуаналық.

Жастықта бір күлгенің бір қаралық,
Күлкі баққан бір көрер бишаралық.
Әуелі өнер ізделік, қолдан келсе,
Ең болмаса, еңбекпен мал табалық.

Той болса, тон киелік, жүр баралық,
Бірімізді біріміз аударалық.
Ат арықтар, тон тозар, қадір кетер,
Қүлкіні онша күйлеп, шуламалық.

---

¹ Мақтаншылық.

Уайым — ер қорғаны, есі барлық,
Қиыны бұл дүниенің — қолы тарлық.
«Еһе-еһе»-ге елірме, бозбалалар,
Бұл — бес күндік бір майдан ер сынарлық.

Салынба, қылсаң-дағы сан құмарлық,
Алдыңда уайым көп шошынарлық.
Жарлылық, жалынышты, жалтаң көздік,
Сүйкімі-икеімі жоқ шалдуарлық.

Әсем салдық өлгенше кім қыларлық,
Оған да мезгіл болар тоқталарлық.
Ұрлық қылар, тентіреп тамақ асырар,
Болмаған соң жұмыс қып мал табарлық.

Басында әке айтпаса ақыл жарлық,
Ағайын табылмаса ой саларлық.
Қалжыңбассып өткізген қайран дәурен
Түбінде тартқызбай ма ол бір зарлық?

Осы елде боз бала жоқ сөзді ұғарлық,
Үзілмес үмітпенен бос қуардық.
Әйтеуір ақсақалдар айтпады деп
Жүрмесін деп, аз ғана сөз шығардық.

Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат *,
Екі түрлі пәрсе ғой сыр мен сымбат.
Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік
Ер табылса, жарайды қылса сұхбат ¹.

Кейбіреу тындар үйден шыққанынша,
Кейбіреу қояр көңіл ұққанынша.
Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар,
Абайлар әрбір сөзді өз халінша.

Шын көңілмен сүйсе екен, кімді сүйсе,
Бір сөзімен тұрса екен, жанса-күйсе.
Қырмызы, қызыл жібек бозбалалар
Оңғақ бұлдай былғайды, бір дым тисе.

Керек іс бозбалаға — талаптылық,
Әр түрлі өнер, мінез, жақсы қылық.
Кейбір жігіт жүреді мақтан көйлеп,
Сыртқа пысық келеді, көзге сынық.

Кемді күн қызық дәурен тату өткіз,
Жетпесе біріңдікін бірің жеткіз!

---

¹ Оңаша әңгіме, оңаша отырыс.

Күншіліксіз тату бол шын көңілмен
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз!

Бір жерде бірге жүрсең басың қосып,
Біріңнің бірің сөйле сөзің тосып,
Бірінді бірің ғиззат² құрмет етіс,
Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып.

Жолдастық, сұхбаттастық — бір үлкен іс,
Оның қадірін жетесіз адам білмес.
Сүйікті ер білген сырын сыртқа жаймас,
Артыңнан бір ауыз сөз айтып күлмес.

Күйлеме жігітпін деп үнемі ойнас,
Салынсаң, салдуарлық қадір қоймас.
Ер жігіт таңдап тауып, еппен жүрсін
Төбетке өлекшіннің³ бәрі бір бас.

Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсе қызар нәпсіге ерме!
Әйел жақсы болмайды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей, көңіл берме!

Көп жүрмес, жеңсікқойлық әлі-ақ тозар,
Жаңғырар жеңсік құмар, жатқа қозар.
Күнде көрген бір беттен көңіл қайтар,
Қылт еткізбес қылықты тамыршы озар.

Толқынын жүрегіңнің хаттай таныр,
Бүлк еткізбес қалайша соқса тамыр.
Жар көңліне бір жанын пида қылып,
Білместігің бар болса, қылар сабыр.

---

² Қадір, сый.

³ Иттің және кейбір жыртқыш аңның қаншығы

Шу дегенде көрінер сұлу артық,
Көбі көпшіл келеді ондай қаншық.
Бетім барда бетіме кім шыдар деп,
Кімі пандау келеді, кімі тантық.

Ақыл керек, ес керек, мінез керек,
Ер ұялар іс қылмас қатын зерек.
Салақ, олақ, ойнасшы, керім-кербез,
Жыртаң-тыртаң қызылдан шығады ерек.

Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй,
Қоржаң суық келеді кей сасық ми.
Ері ақылды, қатыны мінезді боп,
Тату болса, райыс ⁴ үстіндегі үй.

Жоқ болса қатыныңның жат өсегі,
Болмаса мінезінің еш кесегі,
Майысқан, бейне гүлдей толықсыған,
Кем емес алтын тақтаң жар төсегі.

Жасаулы деп, малды деп байдан алма,
Кедей қызы арзан деп құмарлапба.
Ары бар, ақылы бар, ұяты бар
Ата-ананың қызынан ғапыл қалма.

Үйіңе тату құрбың келсе кіріп,
Сызданбасын қабақпен имендіріп.
Ері сүйген кісіні о да сүйіп,
Қызмет қылсын көңілі таза жүріп.

Құрбыңның тәуір болсын өз мінезі,
Абыройлы қалжыңмен келсін сөзі.
Сен оған мойын бұрып сөз айтқанда,
Қатыныңда болмасын оның көзі.

---

⁴ Рахат.

Кей құрбы бүгін тату, ертең бату,
Тілеуі, жақындығы — бәрі сату.
Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ,
Қажымас, қайта айнымас қайран тату!

Пайда деп, мал деп туар ендігі жас,
Еңбекпен терін сатып түзден жимас.
Мәліш⁵ сауда сықылды күлкі сатып,
Алса қоймас, араны тағы тоймас.

Асық ұтыс сықылды алыс-беріс—
Тірі жанның қылғаны бүгін тегіс.
Бірі көйтке ⁶ таласып, бірі арам қып,
Төбелескен, дауласқан жапжал-керіс.

Жас бала әуел тату бола қалар,
Ата-анадан жақын боп, ертіп алар.
Бірін-бірі құшақтап шуылдасып,
Ойын тарқар кезінде ұрыс салар.

Біреуі жылап барса үйге таман,
Ата-анасы бұрқылдар онан жаман.
Татулығы құрысын ойынымен,
Дәл соларға ұқсайды мына заман.

Жаман тату қазады өзіңе ор,
Оған сенсең, бір күні боларсың қор.
Ары бар, ұяты бар үлкенге сен,
Өзі зордың болады ығы да зор.

Қазақтың қайсысының бар санасы?
Қылт етерде дап-дайын бір жаласы.
Пысықтықтың белгісі — арыз беру,
Жоқ тұрса бес бересі, алты аласы.

---

⁵ Ұсақ-түйек.

⁶ Асық ойынындағы ұпай, кезек.

Патша құдай, сыйындым *
Тура баста өзіңе.
Жау жағадан алғанда,
Жан көрінбес көзіме.
Арғын, Найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме.
Қайран сөзім қор болды,
Тобықтының езіне.
Самородный¹ сары алтын,
Саудасыз берсең, алмайды
Саудыраған жезіне.
Саудырсыз сары қамқаны
Садаға кеткір сұрайды
Самарқанның бөзіне.
Кеселді түйін шешілсе,
Кердең мойын кесілсе,
Келмей кетпес кезіне.
О да құдай пендесі,
Түспей кетер деймісің
Тәңрінің құрған тезіне?

---

¹ Таза, қоспасыз.

Базарға, қарап тұрсам, әркім барар *
Іздегені не болса, сол табылар.
Біреу астық алады, біреу маржан,
Әркімге бірдей нәрсе бермес базар.
Әркімнің өзі іздеген нәрсесі бар,
Сомалап ақшасына сонан алар.
Біреу ұқпас бұл сөзді, біреу ұғар,
Бағасын пайым қылмай аң-таң қалар.
Сөзді ұғар осы күнде кісі бар ма,
Демеймін жалпақ жұртқа бірдей жағар.
Жазған соң, жерде қалмас тесік моншақ,
Біреуден біреу алып, елге тарар.
Бір кісі емес жазғаным, жалпақ жұрт қой,
Шамданбай-ақ шырақтар, ұқсаң жарар.
«Ит маржанды не қылсын» деген сөз бар,
Сәулесі бар жігіттер бір ойланар.

Ғылым таппай мақтанба*,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба
Ойнап босқа күлуге.
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Тілеуің, өмірің алдында,
Оған қайғы жесеңіз,
Өсек, өтірік, мақтапшақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ —
Бес дұшпаның, білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой —
Бес асыл іс көнсеңіз.
Жамандық көрсең нәфрәтлі¹,
Суытып көңіл тыйсаңыз.
Жақсылық көрсең ғибрәтлі²,
Оны ойға жисаңыз,
Ғалым болмай немене,
Балалықты қисаңыз?
Болмасаң да ұқсап бақ,

---

¹ Жеркөнішті.

² Үлгілі.

Бір ғалымды көрсеңіз.
Ондай болмақ қайда деп,
Айтпа ғылым сүйсеңіз.
Сізге ғылым кім берер,
Жанбай жатып сөнсеңіз?
Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл берсеңіз.
Білгендердің сөзіне
Махаббатпен ерсеңіз.
Ақыл сенбей сенбеңіз,
Бір іске кез келсеңіз.
Ақсақал айтты, бай айтты,
Кім болса мейлі, сол айтты —
Ақылменен жеңсеңіз —
Надандарға бой берме,
Шын сөзбенен өлсеңіз.
Аят, хадис емес қой,
Күпір³ болдың демес қой,
Қанша қарсы келсеңіз.
Көп көзіне көріне айтпа,
Біздің сөзге ерсеңіз.

Мұны жазған кісінің
Атын білме, сөзін біл!
Осы жалғап дүниеден
Шешен де өткен не бұлбұл,
Көсем де өткен не дүлдүл,
Сөз мәнісін білсеңіз.
Ақыл-мизан⁴, өлшеу қыл,
Егер қисық көрінсе,
Мейлің таста, мейлің күл.

---

³ Діннен шығу.

⁴ Таразы өлшеуіш.

Егер түзу көрінсе,
Ойлап-ойлап, құлаққа іл.
Ақымақ көп, ақылды аз,
Деме көптің сөзі бұл.
Жақынның сөзі тәті деп,
Жақыным айтты дей көрме.
Надандықпен кім айтса,
Ондай түпсіз сөзге ерме,
Сізге айтамын, хаупім бұл.
Өзің үшін үйренсең,
Жамандықтан жиренсең,
Ашыларсың жылма-жыл.
Біреу үшін үйренсең,
Біреу білмес, сен білсең,
Білгеніңнің бәрі тұл.
Сөзіне қарай кісіні ал,
Кісіге қарап сөз алма.
Шын сөз қайсы біле алмай,
Әр нәрседен құр қалма.
Мұны жазған білген құл
Ғұламаһи⁵ Дауани
Солай депті ол шыншыл
Сөзін оқы және ойла,
Тез үйреніп, тез жойма,
Жас уақытта көңіл — гүл.

---

⁵ Ғалым, көп оқыған адам.

Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ *
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ.
Ауызомыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке, үңірейген болса сағақ.

Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,
Қабырғалы, жоталы, болса күшті.
Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тояттаған бүркіттей салқы төсті.

Жуан, тақыр бақайлы, жұмыр тұяқ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ.
Жерсоғарлы, сіңірлі, аяғы тік
Жаурыны етсіз, жалпақ тақтайдай-ақ.

Кең сауырлы тар мықын, қалбағайлы,
Алды-арты бірдей келсе, ерге жайлы.
Күлте құйрық, қыл түбі әлді келіп,
Көтендігі шығыңқы, аламайлы.

Ұршығы төмен біткен, шақпақ етті,
Өзі санды, дөңгелек келсе көтті.
Сырты қысқа, бауыры жазық келіп,
Арты талтақ, ұмасы үлпершекті.

Шідерлігі жуандау, бота тірсек,
Бейне жел, тынышты, екпінді мініп жүрсек.
Екі көзін төңкеріп, қабырғалап,
Белдеуде тыныш тұрса, байлап көрсек.

Тығылмай әм сүрінбей жүрдек көсем,
Иек қағып, еліріп жүрсе әсем.
Шапса жүйрік, мінсе берік, жуан, жуас,
Разы емен осындай ат мінбесем!

Аяңы тымақты алшы кигізгендей,
Қісіні бол-бол қағып жүргізгендей.
Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс,
Ыза қылдың қолыма бір тигізбей.

Жаздыкүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын бәйшешек
Ұзарып өсіп толғанда;
Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыл қонғанда;
Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны қылтылдап,
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып, ыңқылдап,
Суда тұрып шыбындап,
Құйрығымен шылпылдап,
Арасында құлын-тай
Айнала шауып бұлтылдап.

Жоғары-төмен үйрек, қаз
Ұшып тұрса сымпылдап,
Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап,
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп сыңқылдап.
Мал ішінен айналып,
Көңлі жақсы жайланып,
Бай да келер ауылға,
Аяңшылы жылпылдап.

Сабадан қымыз құйдырып,
Ортасына қойдырып,
Жасы үлкендер бір бөлек
Кенесіп, күліп сылқылдап.
Жалшы алдаған жас бала
Жағалайды шешесін:
Ет әпер деп қыңқылдап.
Көлеңке қылып басына,
Кілем төсеп астына,
Салтанатты байлардың
Самаурыны бұрқылдап.

Білімділер сөз айтса,
Бәйгі атындай аңқылдап,
Өзгелер басын изейді,
Әрине деп мақұлдап.
Ақ көйлекті, таяқты
Ақсақал шығар бір шеттен:
Малынды әрі қайтар деп,
Малшыларға қаңқылдап.

Бай байғұсым десін деп,
Шақырып қымыз берсін деп,
Жарамсақсып, жалпылдап.
Шапандарын белсенген,
Асау мініп теңселген,
Жылқышылар кеп тұрса,
Таңертеңнен салпылдап
Мылтық атқан, құс салған.
Жас бозбала бір бөлек
Су жағалап қутыңдап.

Қайырып салған көк құсы,
Көтеріле бергенде,

Қаз сыпырса жарқылдап.
Өткен күннің бәрі ұмыт,
Қолдан келер қайрат жоқ,
Бағанағы байғұс шал
Ауылда тұрып күледі,
Қошемет қылып қарқылдап.

Интернатта оқып жүр *
Талай қазақ баласы —
Жаңа өспірім, көкөрім,
Бейне қолдың саласы.
Балам закон білді деп,
Қунар ата-анасы,
Ойында жоқ олардың
Шариғатқа ¹ шаласы.
Орыс тілі, жазуы —
Білсем деген таласы.
Прошение ² жазуға
Тырысар келсе шамасы.
Ынсапсызға не керек,
Істің ақ пен қарасы.
Нан таппаймыз демейді,
Бүлінсе елдің арасы.
Еждиһатсыз ³, михнатсыз
Табылмас ғылым сарасы.
Аз білгенін көпсінсе,
Көп қазаққа епсінсе,
Кімге тиер панасы?

---

¹ Ислам дінінің заңы.

² Арыз, өтініш.

³ Ынта, талап, жігер.

Орыс теріс айтпайды
Жаман бол деп оларды
Қаны бұзық өзі ойлар
Қу менен сұм боларды,
Орыста қалар жаласы.
Бұл іске кім виноват? ⁴
Я Семейдің қаласы,
Я қазақтың аласы?
Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой,
Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бәрінде ой,
Көңлінде жоқ санасы.
Ақылы кімнің бар болса,
Демес мұны тілі ащы.
Айтыңызшы, болсаңыз
Здравомыслящий ⁵,
Ақыл айтпай ма ағасы?

Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.
Артық ғылым кітапта
Ерінбей оқып көруге.
Военный қызмет іздеме,
Оқалы киім киуге.
Бос мақтанға салынып,
Бекер көкірек керуге.
Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сөнуге.
Қалай сабыр қыласың,
Жазықсыз күнде сөгуге?
Өнерсіздің қылығы —

---

⁴ Айыпты, кінәлі.

⁵ Зерек, әр істі ақылмен ойлап шешетін адам.

Тура сөзін айта алмай,
Қит етуге бата алмай,
Қорлықпенен шіруге;
Аз ақшаға жалданып,
Өнбес іске алданып,
Жол таба алмай жүруге.
Алыс та болса, іздеп тап
Кореннойға⁶ кіруге,
«Талапты ерге нұр жауар»,
Жүріп өмір сүруге.
Я байларға қызмет қыл,
Ерінбей шауып желуге.
Адал жүріп, адал тұр,
Счетың⁷ тура келуге.
Жаныңа жақса, соңынан
Жалқауланба еруге.
Қисық болса закон бар
Судьяға беруге.
Ол да оязной емес қой,
Алуға теңдік сенуге.
Я өз бетіңмен тәуекел,
Занимайся прямотой⁸.
Жеңіл көрме, бек керек
Оған да ғылым, оған да ой,
Қалайынша қайда енуге?

---

⁶ Ежелгі, негізгі, тұрақты. Бұл жерде істің ең орындысын табу деген мағынада.

⁷ Есеп.

⁸ Занимайся прямотой (орысша) — турашыл, батыл бол деген мағынада.

КӨКБАЙҒА*

Сорлы Көкбай жылайды,
Жылайды да, жырлайды.
Ол жыламай кайтіп тұрады.
Мынау азған қу заман
Қалыбында тұрмайды.
Біреу малды ұрлайды,
Біреу басты қорлайды,
...болмаған соң
Жылауына зорлайды.

ҚӨЖЕКБАЙҒА *

Жамантайдың баласы Қөжек деген,
Әркімге өсек тасып безектеген.
Досын келіп досына жамандайды,
Шірінде ес болсайшы сезед деген.

* * *

Өкінішті көп өмір кеткен өтіп
Өткіздік бір нәрсеге болмай жетік.
Ойшылдың мен де санды бірімін деп,
Талап, ойсыз, мақтанды қалдым күтіп.

Үлгісіз жұртты үйретіп, қалдық кейін,
Көп надандар өзіне тартар бейім.
Арылмас әдет болды күлкішілдік,
Біржаң-қылжаң ит мінез дегендейін.

Тура тілді кісіні дейміз орыс,
Жиреніп жылмаңдықты демес бұрыс.
Жылпылдақтан айрылып, сенісе алмай,
Адамдықты жоғалтар ақыр бұл іс.

Сенімі жоқ серменде ¹ сырды бұзды,
Анық таза көрмейміз досымызды.
Қылт етпеге көңілдің кешуі жоқ,
Жүрегінде жатады өкпе сызы.

Дос-асықтың болмайды бөтендігі,
Қосылған босаспайды жүрек жігі.
Біздің доспыз, асықпыз дегеніміз —
Жалғандықтан жасалған көңіл жүгі.

---

¹ Сенделіп босқа жүрген адам.

Сеніскен досым да жоқ, асығым да,
Ақыры өлең қылдым, жасыдым да.
Көрмеген көп дүние көл көрінді,
Қірлемеген көңілдің ашығында.

Құдай берген бұл достық — кәннің² бірі,
Мұндасқанда қалмайды көңіл кірі.
Қолдан достық жасап ем болар болмас,
Ит мұрындай наданның жыртты бірі.

Сол досты сая таппай іздейді жан,
Жоқтайды күңіреніп, қозғалып қан.
Жау жабылса, бұзылмас жан көрмедім,
Артық жолдас таппадым татулықтан.

---

² Пеш, бұл жерде қуат, күш беру мағынасында.

Сабырсыз, арсыз, еріншек *,
Көрсө қызар, жалмауыз,
Сорлы қазақ сол үшін,
Алты бақан, ала ауыз.
Өзін-өзі күндейді,
Жақынын жалған міндейді,
Ол арсыздық белгісі.
Ұятсынбай, ойланбай,
Қой дегенге тіл алмай,
Іс қылмай ма ол кісі?
Бір-ақ секіріп шығам деп,
Бір-ақ қарғып түсем деп,
Мертігеді, жатады.
Ұрлықпен мал табам деп,
Егессе ауыл шабам деп,
Сүйтіп құдай атады.
Бұл нең десе, біреуге
Жоқ нәрсені шатады.
Құтылам деп ісінен,
Бәрін көріп кісіден,
Шығынға әбден батады.
Бұл болмаса онысы,
Аударылып қонысы,
Алыстан дәм татады.

Қызмет қылып мал таппай,
Ғылым оқып ой таппай
Құр үйінде жатады.
Ел қыдырып ас ішіп,
Еркек арын сатады.
Бала-шаға, ұрғашы
Үйде жарап қатады.
Еңбегі жоқ, еркесіп,
Бір шолақпен серкесіп,
Пысық деген ат шықты.
Бір сөз үшін жау болып,
Бір күн үшін дос болып,
Жүз құбылған салт шықты.
Пысық кім деп сұрасаң —
Қалаға шапса дем алмай,
Өтірік арыз көп берсе,
Көргендерден ұялмай
Сыбырдан басқа сыры жоқ.
Шаруаға қыры жоқ,
Өтірік, өсек, мақтанға
Ағып тұрса бейне су.
Ат-шананнан кем көрмес
Біреу атын қойса «қу».
Қу нәпсісін тыя алмай,
Атым шығып жүрсін деп.
Берекеге қас болса,
Желіктірген айтаққа,
Арақ ішпей мас болса.
Ел тыныш болса азады,
Ерігіп өле жазады,
Үйде отырса салбырап,
Түзге шықса албырап,
Кісіні көрсе қылжаңдап,
Қалжаңшылсып ыржаңдап,

Өз үйінде қипандап,
Кісі үйінде күй таңдап,
Ақылы бар кісіні
Айбаттайды ¹, даттайды.
Ауқаты бар туғанды
Қайырсыз ит деп жаттайды.
Мал мен бақтың дұшпаны,
Кеселді пысық көбейді,
Күшік иттей үріп жүр,
Кісіден кеммін демейді.
Қу тілменен құтыртып,
Кетер бір күн отыртып,
Қызмет қылған кісісін
Құрытуға таяйды.
Қылып жүрген өнері:
Харекеті — әрекет.
Өзі оңбаған антұрған
Кімге ойлайды берекет?
Кімді ұялып аяйды?
Расы жоқ сөзінің,
Ырысы жоқ өзінің,
Өңкей жалған мақтанмен
Шынның бетін бояйды.
Бұл сөзімде жалған жоқ,
Айтылмай сөзім қалған жоқ,
Абайлаңыз, байқаңыз —
Елдің жайы солай-ды.

---

¹ Жамандау.

Бөтен елде бар болса
Ежеттесің, сыйласың,
Сыбырлас, сырлас көп болған.
Көптен тату қимасың,
Басыңа жұмыс түскен күн
Татулықты бұрынғы
Не қылып ол ойласын?
Ашып берер жауыңа
Өзі көрген қоймасын.
Желікпен жауың кез болса,
Араздығы сөз болса,
«Бәрежелді батыр» — деп
«Мықты боп бара жатыр» — деп,
Мақтап-мақтап қоздырар.
Ескі досын көргенде,
Есебі жоқ ант ішіп,
Аруақ, құдай айтысып,
«Сыр алғалы айттым» — деп,
«Жауыңды алдап қайттым» — деп,
Құдайдан қорықпай, антұрған
Иман жүзін тоздырар.
Келіп-кетіп көп жүріп,
Мен досыңмын деп жүріп,
Дұспандығын оздырар.
Алдайды деп жауыңа,

Ел тарттырмай баурыңа,
Көрінгенді азғырар.
Кеселді болып бітеді
Жақсыға біткен жақындар.
Жау жағадан алған күн
Өздері иттей тақымдар.
Үйде отырып ескенде
Бәрі шешен қақылдар.
Аулаққа шығып біріне
Бірі сөзін мақұлдар.
Жау көп болса басында,
Бірі қалмас қасында,
Жетектесең, табандар.
Далаға шығып өзінді
Жаудан бетер жамандар.
Жалбарынып күн көріп,
Жақынын сатып, жөн көріп,
Қалтаң-құлтан амалдар.
Туысқанға кекшілі
Жас баладан бетер-ді,
Ойлау да жоқ, білу жоқ
Келер менен кетерді.
Жақынға еріп, мал салмай,
Жауды көріп, жан салмай.
Қайдан ғана біледі
Ауыр менен жеңілдің
Арасымен өтерді?
Жолдас аз боп сасқанда,
Әуел сонан есітесің
«Ат үстінен көтерді».
Ауыр жұмыс кез болса,
Араздығы сөз болса,
Араз кісі болғансып,
Сылтау стер бекерді.

Үйренбейді кісіден
Кіржіңдеп жүріп кекер-ді.
Оңалып егер алдыңыз,
Әр жерден-ақ көбейер
Ажарлыңыз, малдыңыз.
Пәленшені ұрам деп,
Түгеншені қырам деп,
Таршылықта қайрандап,
Кеңшілікте ойрандап,
Көп батырға қалдыңыз.
Егер тілін алсаңыз,
Бірі қалмас кісіден;
Егер тілін алмасаң,
Бықсып шірір ішінен.
Әр кімде-ақ бар ғой туысқан,
Қайсысы жауды қуысқан?
Күн жауғанда қойныңда,
Күн ашықта мойныңда,
Арылмас міндет болған соң,
Әркімнің көңлі суысқан.

Жақсыға біткен ағайын
Өз үйінде кезексіз
Шешен келер сартылдап.
Біреу білер жер келсе,
Сөз таба алмас қалтылдап.
Қалжыңға келер шорқақтау,
Жауға келер қорқақтау,
Еркін жерде ызақор,
Томырық келер тарқылдап.
Әдеппенен тамылжып
Мінезі тәтті болмайды,
Сасық паңдау келеді.
Қырт, мақтаншақ оңбайды,

Кісімсініп жалпылдап,
Біреуге өктем іс қылса,
Өз күшім деп ойлайды.
Егер күші жүрмесе,
Бағанағы жақсының
Қылғаны деп қоймайды.
Жат айбынар ісі жоқ,
Жау айдынар күші жоқ,
Өз еркіне жіберсен,
Еш нәрсеге тоймайды.
Қалжыңы теріс, сөзі ұрыс,
Айтқан сөзге көнбейді
Өз тентегін көрмейді,
Қазап бұзар бір қырыс.
Сондай кесел туысқан
Қай жерінеп болады
Көңілге медеу, ол тыныс?
Жалығуды пәледен
Жұрт ұмытты біржола.
Шыныменен тамам ел
Кете ме екен ит бола?
Ішкені мас, жеген тоқ,
Уайым айтар біреу жоқ,
Тым болмаса болмады
«Бұлт ала, жер шола»,
Келелі кеңес жоғалды,
Ел сыбырды қолға алды.
Ел ішінде бітімші
Түгел алып қайтпайды,
Сұрай келген бір малды.
Ел жамаған билер жоқ,
Ел қыдырып сандалды.
Астыртын барып жолғасқан,
Ақша беріп жалғасқан,

Ақысын әрең сол алды.
Орыс сыяз қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер
Аз жүрегін жалғайды.
Орыссыз жерде топ болса,
Шақырған кісі бармайды.
Бітім қылып бір кісі
Адал малын алмайды.
Қызығы кеткен ел бағып,
Қисыны кеткен сөз бағып,
Ендігі атқа мінгендер
Күнде ертеңге талмайды.
Бас қосылса арысқа,
Кім шабады намысқа?
Жатқа қарар беті жоқ,
Жалынбай тұрар к... жоқ,
Ісі кетер шалысқа.
Ел бүлігі Тобықты
Көп пысыққа молықты.
Малдының малын көре алмай,
Борышын түгел бере алмай,
Көрінгенге обықты.
Қазақтың малын сапырып,
Көп бәлеге шатылып,
Кесепатқа жолықты.
Өзінен шыққан жақсылар
Түзей алмай зорықты.
Бөтен елдің адамы
Тынбаған соң арамы
Көңілі әбден торықты.
Саудагер қашты бұл елден,
Несиесін жия алмай.
Бұралқылар сандалды

Жуандарға сыя алмай.
Сенімсіз болды алашқа,
Барымтасын тыя алмай.
Нанымы жоқ, анты бар,
Ел нұсқасы кетті ғой,
Елмін деген салты бар.
Әлі күнге уайым
Қызған жан жоқ, ұялмай.

Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы *
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол — ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тындаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

Әуелі аят, хадис — сөздің басы,
Қосарлы бәйітсымал ¹ келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз,
Неге айтсын пайғамбар мен оны алласы.

Мешіттің құтпа ² оқыған ғұламасы,
Мүнәжәт ³ уәлилердің ⁴ зар наласы.
Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар,
Әрбірі келгенінше өз шамасы.

---

¹ Өлең, жыр.

² Мешітте айтылатын уағыз.

³ Тілек, зар.

⁴ Басқарушы, билеуші.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен, сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.

Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз кәдірін жұртты шарлап.

Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап,
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтап құдай қарғап.

Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да, бай болмапты, қанша малды ап.
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді соларды аңдап.

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап,
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяндап.

Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам
қызырмалап,
Әншейін күн өткізбек әңгімеге
Тындар едің бір сөзін мыңға балап.

Ақыл сөзге ынтасыз, жұрт шабандап,
Көнгенім-ақ соған деп жүр табандап.
Кісімсінген жеп кетер білімсіз көп,
Жіберсем, өкпелеме көп жамандап.

Амалдап қарағайды талға жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қамдап.
Мақтан қуған, мал құмар нені ұға алсын,
Шықпаса мыңнан біреу талғап-талғап.

Мал жиып арамдықпен ұрлап-қарлап,
Қусың десе, қуанып жүр алшаңдап.
Қақса-соқса бір пайда түсе ме деп,
Елдің байын еліртіп «жау мұндалап»

Ынсап-ұят, ар-намыс, сабыр, талап,
Бұларды керек қылмас ешкім қалап.
Терең ой, терең ғылым іздемейді.
Өтірік пен өсекті жүндей сабап.

НАЗАРҒА*

Мынау келген Назар ма,
Ақсақалды ауыл азар ма?
Сұрағаның бір-ақ тай,
Бермейді деп сазарма!

* * *

Біреудің кісісі өлсе, қаралы — ол *,
 Қаза көрген жүрегі жаралы — ол.
 Көзінің жасын тыймай жылап жүріп,
 Зарланып неге әнге салады ол?

Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл,
 Қыз таныстыр, қызыққа жұрт ыржаңшыл
 Қынаменде, жар-жар мен бет ашар бар,
 Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл?

Бала туса, күзетер шылдақана,
 Олар да өлең айтар шулап жана.
 Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған,
 Биде тақпақ, мақал бар, байқап қара.

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
 Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
 Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
 Ойлансаңшы бос қақпай елең-селең.

Өлеңді айтпақ түгіл, ұға алмайсын,
 Айтсаң да, үддасынан¹ шыға алмайсын.

---

¹ Күш, шама, шек. «Хадд» деген сөзден өзгерген болу керек.

Сен білмейді екен деп айтпасын ба,
Неге мұнша сіресіп құп алмайсын?

Өлең деген — әр сөздің ұнасымы,
Сөз қосарлық, орайлы жарасымы.
Сөзі тәтті, мағынасы түзу келсе,
Оған кімнің ұнасар таласуы?

Қарыны тоқ, қас надан ұқпас сөзді,
Сөзді ұғар, көкірегі болса көзді.
Қадірін жақсы сөздің білер жанға
Таппай айтпа оған да айтар кезді.

Сый дәметпе, берсе алма, еш адамнан,
Нең кетеді жақсы өлең сөз айтқаннан?
Сүйенерлік адамды құрымет қыл,
Аулақ бол әнін сатып нәрсе алғаннан.

Көп топта сөз танырлық кісі де аз-ақ
Ондай жерде сөз айтып болма мазақ.
Біреуі олай, біреуі бұлай қарап,
Түгел сөзді тыңдауға жоқ қой қазақ.

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлеңі бірі — жамау, бірі — құрау.
Әттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі әр жерде-ақ көрінеу тұр-ау!

Мақсұтым — тіл ұстартып, өнер шашпақ,
Наданның көзін қойып, көңлін ашпақ.
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ.

ҚҮЗ *

Сұр бұлыт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан?

Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,
Жапырағынан айрылған ағаш, құрай.

Біреу малма сапсыды, салып иін,
Салбыраңқы тартыпты жыртық киім.
Енесіне іртіп шуда жібін,
Жас қатындар жыртылған жамайды
үйін.

Қаз, тырна қатарланып қайтса бермен,
Астында ақ шомшы жүр, ол бір керуен.
Қай ауылды көрсең де, жабырқаңқы,
Күлкі-ойын көрінбейді, сейіл-серуен.

Кемпір-шал құржаң қағып, бала
бүрсен,
Көңілсіз қара суық қырда жүрсен.

Кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң,
Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда
көрсен.

Күзеу тозған, оты жоқ елдің маңы.
Тұман болар, жел соқса, шаң-тозаңы.
От жақпаған үйінің сұры қашып,
Ыстан қорыққан қазақтың құрсын заңы.

Қараша ¹, жел тоқсан ² мен сол
бір-екі ай *
Қыстың басы бірі ерте, біреуі жәй.
Ерте барсам, жерімді жеп қоям деп,
Ықтырмамен күзеуде отырар бай.

Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып.
Тонған иін жылытып, тонын илеп,
Шекпен тігер қатыны бүрсен қағып.

Жас балаға үйде от жоқ тұрған
маздап,
Талтайып қақтана алмай, өле жаздап.
Кемпір-шалы бар болса, қандай қиын,
Бір жағынан қысқанда жел де азынап.

Кәрі қой ептеп сойған байдың үйі,
Қай жерінде кедейдің тұрсын күйі?
Қара қидан орта қап ұрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы.

---

¹ Октябрь.

² Ноябрь.

Қар жауса да, тоңбайды бай
баласы,
Үй жылы, киіз тұтқан айналасы,
Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты,
Ағып жүріп ойнатар көздің жасы.

Бай үйіне кіре алмас тұра
ұмтылып,
Бала шықса асынан үзіп-жұлып,
Ық жағынан сол үйдің ұзап кетпес,
Үйген жүктің күн жағын орын қылып.

Әкесі мен шешесі баланы аңдыр,
О да өзіңдей ит болсын, азғыр-азғыр.
Асын жөндеп іше алмай қысылады,
Құрбысынан ұялып өңшең жалбыр.

Жалшы үйіне жаны ашып, ас
бермес бай,
Артық қайыр артықша қызметке орай.
Байда мейір, жалшыда бейіл де жоқ,
Аңдыстырған екеуін, құдайым-ай!

Алса да аяншақтау кедей сорлы,
Еңбек білмес, байдың да жоқ қой орны.
Жас бала, кемпір-шалын тентіретпей,
Бір қыс сақта, тас болма сен де о
құрлы.

Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
 Соқыр-мылқау танымас тірі жанды.
 Үсті-басы — ақ қырау, түсі суық.
 Басқап жері сықырлап келіп қалды.
 Дем алысы — үскірік, аяз бен қар,
 Кәрі құдаң — қыс келіп, әлек салды.

Үшпадай¹ бөркін киген оқшырайтып.
 Аязбенен қызарып ажарланды.
 Бұлыттай қасы жауып екі көзіп,
 Басып сіліксе, қар жауып, мазаңды
алды.
 Бурадай бүрк-сарқ етін долданғанда,
 Алты қанат ақ орда үй шайқалды.

Әуес көрін жүгірген жас балалар,
 Беті-қолы домбығып, үсік шалды.
 Шидем мен тон қабаттап киген малшы
 Бет қарауға шыдамай теріс айналды.
 Қар тепкенге қажымас қайран жылқы
 Титығы құруына аз-ақ қалды.
 Қыспен бірге тұмсығын салды қасқыр,

---

¹ Шашыранды (бұлт).

Малшыларым, қор қылма итке малды.
Соныға малды жайып, күзетіндер,
Ұйқы өлтірмес, қайрат қыл, бұз
қамалды!

Ит жегенше Қондыбай, Қанай² жесін,
Құр жібер мына антұрған кәрі шалды.

---

² Ауыл аттары.

КҮЛЕМБАЙҒА*

Уағалайкүмүссәләм
Болыс, мал-жан аман ба?
Мынадайға кез болдың
Аума-төкпе заманда.
Ел билеген адам жоқ,
Ата менен бабаңда.
Болыстықтан пайда қып,
Шығыныңды алсаң, жаман ба?
Қалжыңдаймын әншейін,
Оған келе де бермес шамаң да!

Орныцпап тұра шабасың,
Атшабар келсе қышқырып.
Ояз келсе, қайтер ең,
Айдаһардай ысқырып.
Отырасың үйінде,
Өз-өзіңнен күш кіріп.
Босқа-ақ түсіп қаларсың,
Біреу кетсе үшкіріп!..

ҚОҚБАЙҒА*

Бұралып тұрып,
Буыны құрып,
Қисайта тартып мұрынын;
Әсемсіп, сәнсіп,
Білгенсіп, бәлсіп,
Әр нәрсенің орынын.

Керенау керден, бір керім,
Жақпайды маған сол жерің.

Желсіз түнде жарық ай *,
Сәулесі суда дірілдеп.
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп.

Қалың ағаш жапырағы
Сыбырласып өзді-өзі.
Көріпбей жердің топырағы,
Құлпырған жасыл жер жүзі.

Тау жаңғырып, ән қосып
Үрген ит пен айтаққа.
Келмен не едің жол тосып
Жолығуға аулаққа?

Таймандамай тамылжып,
Бір суынып, бір ысып.
Дем ала алмай дамыл қып,
Елең қағып, бос шошып.

Сөз айта алмай бөгеліп,
Дүрсіл қағып жүрегі.
Тұрмап па еді сүйеніп,
Тамаққа кіріп негі?

* * *

Ішім өлген, сыртым сау,*
 Көрінгенге деймін-ау:
 Бүгінгі дос — ертең жау,
 Мен не қылдым, япырмау?!
 Өз үйінде өзендей
 Күркірейді, айтса дау.
 Кісі алдында кірбеңдеп,
 Шабан, шардақ¹ және шау².
 Мұндай ма едің ана күн,
 Мұның қалай, батыр-ау?
 Үш күн арқаң босаса,
 Бола қалдың басасау.
 Жан қысылса, жайтандап,
 Жанды еріткен жайдары-ау.
 Жан жай тапса, сен неге,
 Жат мінезсің жабырқау?
 Ұрлық пенен қулыққа,
 Байлағанда, кестің бау.
 Берерменде береусің,
 Аларманда және алтау.
 Топ болғанда көресің
 Түрлі дауды жүз тарау.

---

¹ Дәрменсіз.

² Тосырқап, тоқырап қалу.

Аяғында сендейлер
Көрмей жүр ме қанталау?
Қайта келер есікті
Қатты серіппе, жарқын-ау!
Жетілсең де, жетсең де,
Керек күні бір бар-ау.

КҮЛЕМБАЙҒА*

Болыс болдым мінеки,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта жал,
Қалмады елге тығындап.
Сүйтсе-дағы елімді,
Ұстай алмадым мығымдап.
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.
Сыяз бар десе жүрегім,
Орнықпайды суылдап.
Сыртқыларға сыр бермей,
Құр күлемін жымындап.

Жай жүргенде бір күні
Атшабар келді лепілдеп:
«Ояз шықты, сыяз бар»,
«Ылау» деп, «үй» деп дікілдеп.
Сасып қалдым, күн тығыз,
Жүрек кетті дүпілдеп.
Тың тұяқ күнім сүйтсе де,
Қарбандадым өкімдеп.
Старшын, биді жиғыздым,
«Береке қыл» деп, «бекін» деп,

«Ат жарамды, үй жақсы
Болсын, бәрің күтін» деп.
Қайраттанып халқыма
Сөз айтып жүрмін күпілдеп:
«Құдай қосса, жұртымның
Ақтармын осы жол сүтін» деп,
Қайраттысып, қамқорсып,
Сайманымды бүтіндеп.

Оңашада оязға
Мақтамаймын елімді,
Өз еліме айтамын:
«Бергенім жоқ,— деп,— белімді».
Мақтанамын кісімсіп,
Оязға сөзім сенімді.
«Көрсеттім» деймін, ымдаймын
Кәдік қылар жерімді.
Сөз көбейді, ұлғайды,
Мақтанның к... көрінді.
Қазақты жеген қайратты «ер»
Ұрынды да берінді.
Әрлі-берлі тартысып,
Ісі арамы жеңілді.
Алқыны күшті асаулар
Ноқтаға басы керілді.
Үлкен-кіші ақының
Бәрі сөз боп терілді.
Қайрауы жеткен қатты би
Қайрылып нетсін көңілді.
Өз малым деп қойған мал
Иесіне берілді.
Ақылы жандар қамалап,
Кептірді сонда ерінді.
Арызшылар көбейді,

Болыстың к... шөмейді.
Қайтсін байғұс демейді,
Бір кептірмей терімді.

Күн батқанша шабамын
Әрлі-берлі далпылдап.
Етек кеткен жайылып
Ат к... жалпылдап.
Оязға жетсін деген боп,
Боқтап жүрмін барқылдап.
Кейбіреуге таяғым
Тиіп те кетті бартылдап.
Пысықтың көбі бұғып жүр,
Беттесе алмай шаңқылдап.
Ашылып омырау, күн ыстық,
Қойын кетті алқылдап.
Елі жөнді болыстар
Мақтанып жүр тарқылдап.
Күлкісі жақсы қарқылдап,
Үні бөлек сартылдап.
Сөйлесе кетсе бір жерде,
Ағыны қатты аңқылдап.
Оязға кірсе, өзгеден
Мерейі үстем жарқылдап.
Елің бұзық болған соң,
Ояз жатыр шартылдап.
Табаныңнан тозасын,
Құр жүгіріп тарпылдап.

Антұрғанмын өзім де,
Бір мінезбен өтпеймін.
Момындық күшті екенін
Көрсем-дағы, күтпеймін.
Сыздан соң елімді

Қысып алып кетпеймін.
Әуелде к... бос кәпір,
Мықтыға не қып беттеймін?
Жуанды қойып, жуасты
Біраз ғана шеттеймін.
Ояз бардағы қылықты
Ояз жоқта етпеймін.
Кәкір-шүкір, көр-жерді
Пайда көріп ептеймін.
Мынау арам, тентек деп,
Еш кісіні теппеймін.
Өзімдік бол деп ел жиып,
Құрастырып, септеймін.
Бұзақының бүлігін
«Жақсы ақыл» деп, «құп» деймін.

Сүйегім жасық, буын бос,
Біраз ғана айлам бар,
Айлам құрсын, білемін —
Болыстықтың жолы тар.
Қайтіп көмек болады
Антұрған өңкей ұры-қар?
Көргенім әлгі, ойлашы,
Ұят, намыс, қалды ма ар?
Ендігі сайлау болғанда,
Түсе ме деп тағы шар,
Бұл күніме бір күні
Боламын ғой деймін зар.
Ақыл айтар туғандар,
Бұл сөзімді ойлаңдар.
Кәтелечке көбейді,
Сөгіс естіп, тозды ажар.
Мынау елді ұстарлық
Кісі емеспін, кел құтқар!

Қолдан келмес қорлыққа
Неге болдым мұнша іңкәр?
Ел жайылды, жетпей ме,
Оязға да бір хабар?

Тағы бүйтіп кеттің деп
Қозғау салар, қолға алар.
Қатты қысым қылған соң,
Басым сотқа айналар.
Кірлі болып түскен соң,
Көрген күнім не болар?
Өзіне мәлім, тентектер
Өз бетімен не табар?
Қағаз берер, қарманар,
Аяғында сандалар.

Бұрынғыдай дәуреп жоқ,
Ұлық жолы тарайды.
Өтірік берген қағаздың
Алды-артына қарайды.
Өз қағазы өз көзін
Жоғалтуға жарайды.
Тауып алып жалғанын,
Қылмысыңды санайды.
Өзі залым зақуншік
Танып алды талайды,
Көрмей тұрып құсамын ¹
Темір көзді сарайды.

---

¹ Қапамын, қайғылымын деген мағынада.

ӘСЕТКЕ*

Біреуден біреу артылса,
Өнер өлшеніп тартылса,
Оқыған, білген — білген-ақ,
Надан — надан-ақ сан қылса.

Оқыған білер әр сөзді,
Надандай болмас ақ көзді.
Надан жөндіге жөн келмей,
Білер қайдағы шәргезді.

Надан қуанар, арсаңдар,
Таңырқап тұра қалсаңдар.
Татымды сштеме болмас,
Адамсып босқа талтаңдар.

Ақыл жоқ, қайғы жоқ онда,
Ісі жоқ теріс пе, оң ба?
Тіленіп, телміріп ізденер,
Тиын ба, яки бір сом ба?

Ит көрген ешкі көзденіп,
Елерме жынды сөзденіп,
Жасынан үлгісіз шіркін,
Не қылсын өнер ізденіп.

Кісімсіп белгілі білгіш,
Біреуге сондай-ақ күлгіш.
Бұлықсып, бұлданып босқа,
Өзімшіл, оңбаған шерміш.

Кісіде бар болса талап,
Отырмас ол бойын балап.
Жүрер, әрқайдан ізденер,
Алар өз сүйгенін қалап.

Мәз болады болысың,*
Арқаға ұлық қаққанға.
Шелтірейтіп орысың¹,
Шенді шекпен жапқанға.

Күнде жақсы бола ма,
Бір қылығы жаққанға?
Оқалы тон тола ма,
Ар-ұятын сатқанға?!

Күлмен қағып қасқайып,
Салынып ап мақтанға,
Таң қаламын, қампайып
Жокты-барды шатқанға.

Үйі мәз боп, қой сойды
Сүйіншіге шапқанға.
Әуре қылды, салды ойды
Үйдегі тыныш жатқанға.

Еш нәрсе емес жұбанар
Ақыл көзбен баққанға.
Жас баладай қуанар
Бір дәмдіні татқанға.

---

¹ Ұлық мағынасында.

Көзі барлар ойының
Күлер к... ашқанға.
Қасиетін бойының
Бекер төгіп шашқанға.

Қуанарлық қыз емес,
Жылтырауық таққанға.
Өзгелерді, біз емес,
Түсірмекші қақпанға.

Осы да есеп бола ма,
Ар, абұйыр тапқанға?
Миың болса жолама,
Бос желігіп шапқанға.

Бір бес надан, оңбассың,
Наксаң, онын қосқанға.
Жасық, жаман болмассың,
Жамандықтан қашқанға.

Ол «болдым-ақ» дей берер,
Бұлғақ қағып басқанға.
Елең қағып елбірер,
Елертіп көзді аспанға.

Жайы мәлім шошқаның,
Түрткенінен жасқанба.
Бір ғылымнан басқаның
Кеселі көп асқанға.

Одан үміт кім қылар,
Жол табар деп сасқанда?
Үйтіп асқан жолығар
Кешікпей-ақ тосқанға.

Білімдіден шыққан сөз *
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге
Көкірегінде болсын көз.

Жүрегі — айна, көңлі — ояу.
Сөз тыңдамас ол баяу,
Өз өнері тұр таяу,
Ұқпасын ба сөзді тез?

Әблет басқан елерме,
Сөзге жуық келер ме,
Түзу сөзге сенер ме,
Түзелмесін білген ез?

«Айтшы-айтшылап» жалынар
Ұққыш жансып шабынар,
Ұқпай жатып жалығар,
Ұйқылы-ояу бойкүйез.

Жас баладай жеңсікқой,
Байлаулы емес ақыл, ой,
Ойлағаны — айт пен той,
Ыржаң-қылжаң ит мінез.

Сұлу қыз бен я батыр
Болмаған соң, тәңрі алғыр,
Шығып кетер, я қалғыр
Оған ақыл — арам без.

Жақсыға айтсаң, жаны еріп,
Ұғар көңіл шын беріп,
Дертті ішіне ем көріп,
Неге алтынды десін жез.

«Ой, тәңір-айшыл» кер есек,
Қулық, сұмдық не өсек,
Болмаған соң, бір есеп —
Мейілі қамқа, мейілі бөз.

Алыстан сермеп,
 Жүректен тербеп,
     Шымырлап бойға жайылған,
 Қиуадан шауып,
 Қисынын тауып,
     Тағыны жетіп қайырған.
         Толғауы тоқсан қызыл тіл,
         Сөйлеймін десең, өзің біл.
 Өткірдің жүзі,
 Кестенің бізі
     Өрнегін сендей сала алмас.
 Білгенге маржап,
 Білмеске арзан
     Надандар бәһра¹ ала алмас.
         Қиналма бекер, тіл мен жақ,
         Көңілсіз құлақ — ойға олақ.
 Басында ми жоқ,
 Өзінде ой жоқ,
     Қүлкішіл кердең наданның.
 Көп айтса көнді,
 Жұрт айтса болды —
     Әдеті надан адамның.
         Бойда қайрат, ойда көз
         Болмаған соң, айтпа сөз.

---

¹ Пайда, үлес.

Қайнайды қаным,
Ашиды жаның,
    Мінездерін көргенде;
Жігерлен, сілкін,
Қайраттан, беркін
    Деп насихат бергенде,
    Ұятсыз, арыс салтынан
    Қалғып кетер артынан.

Аулаққа шықпай,
Сыбырлап бұқпай,
    Мейірленбес еш сөзге.

Пайдасыз тақыл —
Байлаусыз ақыл,
    Атадан бала ойы өзге.
    Санасыз, ойсыз, жарым ес,
    Өз ойында ар емес.

Тасыса өсек,
Ысқыртса кесек,
    Құмардан әбден шыққаны.

Күпілдек мақтан,
Табытын қаққан
    Аңдығаны, баққаны.
    Ынсап, ұят, терең ой
    Ойлаған жан жоқ, жауып қой.

Болмасын кекшіл,
Болсайшы көпшіл,
    Жан аямай кәсіп қыл.

Орынсыз ыржаң,
Болымсыз қылжаң
    Бола ма дәулет, нәсіп, бұл?
    Еңбек қылсаң ерінбей,
    Тояды қарның тіленбей.

Егіннің ебін,
Сауданың тегін
    Үйреніп, ойлап, мал ізде.
Адал бол — бай тап,
Адам бол — мал тап,
    Қуансаң қуан сол кезде.
    Бірінді қазақ, бірін дос
    Көрмесең істің бәрі бос.
Малынды жауға,
Басынды дауға
    Қор қылма, қорға, татулас.
Өтірік, ұрлық,
Үкімет зорлық
    Құрысын, көзің ашылмас.
    Ұятың, арың оянсын,
    Бұл сөзімді ойлансын.

Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық —
    Аздырар адам баласын.
Таласып босқа,
Жау болып досқа,
    Қор болып, құрып барасың.
    Өтірік шағым толды ғой,
    Өкінер уақтың болды ғой.

Жұмыссыз сандал,
Еріксіз малды ал
    Деген кім бар сендерге.
Қулықты көргіш,
Сұмдықты білгіш
    Табылар кісі жөндерге.
    Үш-төрт жылғы әдетің
    Өзіңе болар жендетің.

Ауырмай тәнім,
Ауырды жаным,
Қаңғыртты, қысты басымды
Тарылды көкірек,
Қысылды жүрек,
Ағызды сығып жасымды.
Сүйеніп күлкі, тоқтыққа,
Тартыпты өнер жоқтыққа.

Қайратым мәлім,
Келмейді әлім,
Мақсұт — алыс, өмір — шақ.
Өткен соң базар,
Қайтқан соң ажар,
Не болады құр қожақ?!
Кеш деп қайтар жол емес,
Жол азығым мол емес.

Бір кісі мыңға,
Жүз кісі сұмға
Әлі жетер заман жоқ.
Қадірлі басым,
Қайратты жасым
Айғаймен кетті, амал жоқ.
Болмасқа болып қара тер,
Қорлықпен өткен қу өмір.

Сөзуар, білгіш,
Законшік, көргіш
Атанбақ — мақсұт, мақтанбақ.
Жасқанып, қорқып,
Жорғалап, жортып
Именсе елің, баптанбақ.

Қарғағанын жер қылмақ,
Алқағанын зор қылмақ.

Хош, қорықты елің,
Қорқытқан сенің
    Өнерің қайсы, айтып бер.
Ел аңдып сені,
Сен аңдып оны,
    Қылт еткізбей бағып көр.
    Ойнасшы қатын болса қар,
    Аңдыған ерде қала ма ар?
Көмексіз көзің,
Бір жалғыз өзің
    Баға алмай басың сандалар.
    Баурыңа тартқан,
    Сырыңды айтқан
Сырласың сырт айналар.
    Ол қаны бұзық ұры-қар
    Қапысын тауып сені алар.

Басы-көзі қан боп,
Арқа-басы шаң боп,
    Және тұрып жылпылдап;
Жығылып тұрып,
Буыны құрып,
    Тағы қуып салпылдап.
    Абұйыр қайда, ар қайда?
    Әз басыңа не пайда?

Ит үрсе, бала
Таяғын ала,
    Қуады итпен кектесіп.
    Ұрысқансып «ой» деп,
    «Ұят» деп, «қой» деп,

Үлкендер тыяр «тек» десіп.
Оны білсең, мұның не?
Мен де ұят іс қылдым де.

Білгенге жол бос,
Болсайшы қол бос
Талаптың дәмін татуға.
Білмеген соқыр,
Қайғысыз отыр,
Тамағы тойса жатуға.
Не ол емес, бұл емес,
Менің де күнім — күн емес.

Ғылымды іздеп,
Дүниені көздеп,
Екі жаққа үңілдім.
Құлағын салмас,
Тілінді алмас
Көп наданнан түңілдім.
Екі кеме құйрығын
Ұста, жетсін бұйрығың.

Жартасқа бардым,
Күнде айғай салдым,
Онап да шықты жаңғырық.
Естісем үнін,
Білсем деп жөнін,
Көп іздедім қаңғырып.
Баяғы жартас — бір жартас,
Қаңқ етер, түкті байқамас.

Жаяуы қапты,
Аттысы шапты,
Қайрылып сөзді кім ұқсын.

Іште дерт қалың,
Ауыздан жалын
Бұрқ етіп, көзден жас шықсын.
Күйдірген соң шыдатпай,
Қоя ма екен жылатпай?

Мамықтан төсек,
Тастай боп кесек,
Жамбасқа батар, ұйқы жоқ.
Сыбыр боп сөзі,
Мәз болып өзі,
Ойланар елдің сыйқы жоқ.
Баяғы қулық, бір алдау,
Қысылған жерде — жан жалдау.

Атадан алтау,
Анадан төртеу,
Жалғыздық көрер жерім жоқ.
Ағайын бек көп,
Айтамын ептеп,
Сөзімді ұғар елім жоқ.
Моласындай бақсының
Жалғыз қалдым — тап шыным!

Сәулең болса кеуденде*,
Мына сөзге көңлің бөл.
Егер сәулең болмаса,
Мейлің тіріл, мейлің өл.
Танымассың, көрмессің
Қаптаған соң көзді шел.
Имамсыздық намазда —
Қызылбастың¹ салған жол.
Көп шуылдақ не табар,
Билемесе бір кемел?

Берекелі болса ел —
Жағасы жайлау ол бір көл.
Жапырағы жайқалып,
Бұлғақтайды соқса жел,
Жан-жағынан күркіреп
Құйып жатса аққан сел,
Оның малы өзгеден
Өзгеше боп өсер тел.
Берекесі кеткен ел —
Суы ашыған батпақ көл.
Құс қаңқылдап, жағалап,
Сулай алмас жазғы төл.

---

¹ Бұрынғы кезде парсы жұртын осылай атаған.

Оның суын ішкен мал
Тышқақ тиіп, аспас бел.
Көл деп оны кім жайлар,
Суы құрсын, ол бір — шөл.
Единица ² — жақсысы
Ерген елі бейне нөл.
Единица нөлсіз-ақ
Өз басындық болар сол.
Единица кеткенде,
Не болады өңкей нөл?
Берекенді қашырма,
Ел тыныш болса, жақсы сол.
Рас сөзге таласып,
Ақжем болма, жаным, кел!

---

² Жалғыз, дара.

Мен жазбаймын өленді ермек үшін *,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.
Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар,
Көңлінің көзі ашық, сергегі үшін. ☹
Түзу кел, қисық-қыңыр, қырын

келмей
Сыртын танып іс бітпес, сырын көрмей.
Шу дегенде құлағың тосаңсиды,
Өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей.
Таң қаламын алдыңғы айтқанды ұқпай,
Және айта бер,— дейді жұрт тыным
бермей.

Сөз айттым «Әзірет Әлі, айдаһарсыз»,
Мұнда жоқ «алтын нек, сары ала қыз».
Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.
Әсіре қызыл емес деп, жиренбеңіз
Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз.

Батырдан барымташы туар даңғой,
Қызшыл да, қызықшыл да әуре жан
ғой.

Арсыз, малсыз, ақылсыз, шаруасыз,

Елірмелі маскүнем байқалған ғой.
Бес-алты мисыз бәңгі ¹ күлсе мәз боп,
Қинамай, қызыл тілім, кел тілді ал,
қой!

Өлеңі бар өнерлі інім, сізге
Жалынамын, мұндай сөз айтпа бізге.
Өзге түгіл өзіңе пайдасы жоқ,
Есіл өнер қор болып кетер түзге.
Сәнқой, даңғой, ойнасшы, керім-кербез
Қанша қызық болады өзіңізге?

---

¹ Меңіреу.

Әуелде бір суық мұз — ақыл зерек *,
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек
Тоқтаулылық, талапты шыдамдылық,
Бұл қайраттан шығады, білсең керек.
Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласын елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі «жақсы» демек.
Ақыл да, ашу да жоқ, күлкі де жоқ,
Тулап, қайнап бір жүрек қылады әлек.
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек.

Ғашықтық, құмарлық пен — ол екі
жол *,
Құмарлық бір нәпсі үшін болады сол.
Сенен артық жан жоқ деп ғашық
болдым,
Мен не болсам болайын, сен аман бол.

Көңілімнің рахаты сен болған соң,
Жасырынба, нұрыңа жан қуансын.
Бірге жаққан біреуге жақпаушы еді,
Сүйкімді тірі жанға неткен жаңсың?!

Ғашықтық келсе, жеңер бойыңды алып
Жүдетер безгек ауру сықылданып.
Тұла бой тоңар, суыр, үміт үзсе,
Дәмеленсе, өртенер күйіп-жанып.

Қор болды жаным, *
Сенсіз де менің күнім,
Бек бітті халім,
Тағдырдан келген зұлым.
    Тағдыр етсе алла,
    Не көрмейді пәндә?
Сайрай бер, тілім,
Сарғайған соң бұл дерттен
Бүгілді белім,
Жар тайған соң әр серттен.
    Қамырықты көңіл,
    Қайтсе болар жеңіл?
Сағындым сені,
Көрмедім деп көп заман.
Адам деп мені,
Салмадың сен хат маған.
    Жай таба алмай жүрек,
    Жасыған соң сүйек.
Бұл қылған зарым
Барса жардың маңына,
Ол — қылған дәрім
Ғашығымның жанына.
    Оналдырып ойды,
    Түзетпей ме бойды?

Сен мені не етесің?*

Мені тастап,
Өнер бастап
Жайыңа
Және алдап,
Арбап,
    Өз бетіңмен сен кетесін.
Неге әуре етесің?
Қосылыспай,
Басылыспай,
Байыңа
Және жаттан
Бай тап,
    Өмір бойы қор өтесін.
Ет жүрек өртенді,
От боп жанып,
Жалын шалып
Ішіме
Иттей қормын,
Зармын,
    Сен үздің ғой бұл желкемді.
Кім білер ертеңді?
Өлім айтпас,
Келсе қайтпас

Кісіге.

Бүгінгі күн

Бармын,

Жолдас еттің сен бөтенді.

Ғашықтық — қиын жол:

Жетсең — жеттің,

Жетпей өттің,

Не болды?

Арманда өмір

Өтті,

Ойлар ма екен бір мені сол?

Салдырап аяқ-қол,

Жетпей сертке,

Ішім дертке

Тез толды.

Ажал уақыты

Жетті,

Мен өлейін, сен сау-ақ бол

Шын жүрек — бір жүрек,

Қайта толқып,

Жолдан қорқып

Айнымас,

Шегінісіп

Қайтпас,

Өлсе бір сөзбен, не керек?

Білесің, сен зерек,

Мен пәндеңе

Болды деме,

Кел, қарас

Ешкім сөгіс

Айтпас,

Рахым қылсаң, кел ертерек!

Шын ғашық мен саған!

Кейіп жүрсем,

Сені көрсем,
Ләм-мим деп
Бір сөз айтар
Хал жок,

Еріп кетер бой сол заман.

Ойыңды сен маған
Бір бөлмедің,
Тез келмедің
Мені іздеп
Ішінде ыстық
Қап жок,

Тас бауыр жар, бол хош аман!
Жар, сенің көңлің тоқ,

Ақ етінді,
Нұр бетінді
Меншікті
Қылмаған соң
Алла,

Өзі сорлы етсе, амал жок.

Сен аттың жөнсіз оқ,
Тәңрі — қазы,
Тас таразы,
Тентекті
Сұрамас деп
Қалма,

Серт бұзғанның, біл, орны
шоқ.

ЖІГІТ СӨЗІ*

Айттым сәлем, қалам қас,
Саған құрбан мал мен бас.
Сағынғаннан сені ойлап,
Келер көзге ыстық жас.

Сенен артық жан тумас,
Туса туар — артылмас.
Бір өзіңнен басқаға
Ынтықтығым айтылмас.

Асыл адам айнымас,
Бір бетінен қайрылмас.
Көрмесем де, көрсем де
Көңлім сенен айрылмас.

Көзім жатқа қарамас,
Жат та маған жарамас.
Тар төсекте төсінді
Искер ме едім жалаңаш?

Иығымда сіздің шаш,
Айқаласып тай-талас,
Ләззат алсақ болмай ма,
Көз жұмулы, көңіл мас?

Сізде сымбат, бізде ықлас,
Осы сөзім бәрі рас.
Сіздей жардың жалғанда
Қызығына жан тоймас.

Етің етке тигенде,
Демің тиіп сүйгенде,
Тән шымырлап, бой еріп
Ішім оттай күйгенде.

Жүрек балқып игенде,
Ішкі сырды түйгенде,
Іздеп табар сұңқармын
Жарастықты шүйгенде.

Қылығында жоқ оғат,
Қарап тойман жүз қабат.
Ыстық тартып барасың
Бір сағаттан бір сағат.

Сіз — қырғауыл жез қанат,
Аш бетіңді бер қарат,
Жақындай бер жуықтап,
Тамағыңнан айқалат!

ҚЫЗ СӨЗІ*

Қиыстырып мақтайсыз,
Ойласаң не таппайсыз?
Бізде ерік жоқ, өзің біл,
Әлденеге бастайсыз.

Біз де әр кімді байқаймыз,
Тап бергеннен тайқаймыз.
Сіздей асыл кез болса,
Қайтіп басты шайқаймыз?

Ақылыңа сөзің сай,
Сіз — жалын шоқ, біз — бір май.
Ыстық сөзің кірді ішке,
Май тұра ма шыжымай.

Қабыл көрсең, көңлім жай,
Тастап кетсең япырмай,
Ит қор адам болар ма
Бұл жалғанда сорлындай?

Тілегімді бермесең,
Амалым не жерлесең?
Үйір қылма бойыңа,
Шыны жақсы көрмесең.

Қайғың болар шермен тең,
Қара көңлім жермен тең.
Сенсіз маған жат төсек
Болар бейне көрмен тең.

Сіз — бір сұңқар шаһбаз ¹
Жер жүзінен алған баж ².
Біздей ғаріп есепсіз
Есігінде жүр мұқтаж.

Көңлің тұрса бізді алып,
Шыныменен қозғалып,
Біз — қырғауыл, сіз — түйғын
Тояттай бер, кел де алып.

Тал жібектей оралып,
Гүл шыбықтай бұралып,
Салмағыңнан жаншылып
Қалсын құмар бір қанып.

Мұны жаздым ойланып.
Ойда бардан толғанып.
Кірсе ішіңе оқи бер,
Бозбалалар, қолға алып.

Мұны оқыса кім танып,
Жүрегіне от жанып.
Сөзді ұғарлық жан тапса,
Айтса жарар ән салып.

Өлең жиған тырбанып,
Ән үйренген ырғалып.
Сорлы Көкбай қор болды-ау,
Осыншадан құр қалып.

---

¹ Сабаз, ер,

² Алым, салық. Бұл жерде тоят деген мағынада.

Білектей арқасында өрген бұрым *,
Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырып.
Қәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,
Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін?

Аласы аз қара көзі айнадайын,
Жүрекке ыстық тиіп салған сайын,
Үлбіреген ақ етті, ашық жүзді,
Тісі әдемі көріп пе ең қыздың жайын?

Бұраң бел, бойы сұлу, кішкене аяқ
Болады осындай қыз некен-саяқ.
Піскен алма секілді тәтті қызды
Боламын да тұрамын көргендей-ақ.

Егерде қолың тисе білегіне,
Лүпілдеп қан соғады жүрегіңе.
Бетіңді таяп барсаң тамағына,
Шымырлап бу енеді сүйегіңе.

Қажымас дос халықта жоқ*,
Айнымас серт қайда бар?
Алда көрген артта жоқ,
Мысқыл, өсек, айла бар.

Жақсылығың күнде ұмыт,
Бір жаңылсан, болды кек.
Пайдасынан бой суыт,
Өзі тимей жүрсе тек.

Пайда, мақтан өзінен
Артыла ма ант ұрып?
Жарыса өсек сөзінен,
Айта берсін шарқ ұрып.

Кімге достық көп еттім,
Түбі болды бір кейіс.
Жақсы өмірім әуре еттің,
Жар таба алмай бір тегіс.

Жау қожандап бұртайып,
Дос құбылып, әуре етер.
Кімі тентек, кімде айып,
Тексере алмай өмір өтер.

Сыйласарлық тектінің
Қім танымас нұсқасын?
Күнде өзімшіл ептінің
Несін адам ұстасын?

Жастықтың оты, қайдасың*,
Жүректі түртіп қозғамай?
Ғылымның біліп пайдасын,
Дүниенің көркін болжамай?

Адамның тауып айласын,
Кісілікті ойламай.
Қаруын көңіл сайласын,
Қолға от түспес бойламай.

Махаббат, қызық кім көрер,
Оның да дәмін татпаса?
Біржола басты кім берер,
Жаныңа қайғы батпаса.

Аямай жанын дос ерер,
Жолдастықты ақтаса.
Алдыңа айдап кім келер,
Ерінбей жүріп бақпаса.

Мал бақпақтық шаруа боп,
Адал тауып асықпай.
Құр айғаймен әуре боп,
Өнердің жайын баса ұқпай.

Енді нені істейміз,
Бәрінен де бос қалдық?
«Ауызға келіп түс» дейміз,
Қылып жүріп құр салдық!

Жарқ етпес қара көңілім не қылса да *,
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүниеде сірә сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да.

Сорлы асық сарғайса да, сағынса да,
Жар тайып, жақсы сөзден жаңылса да,
Шыдайды риза болып жар ісіне,
Қорлық пен мазағына табылса да.

Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да *,
Оған да үкі, тұмар тағылса да.
Қыжыртпай мені сырттан жүре
алмайды,
Қім желігіп, қай шеттен қағынса да.

Күшік ит бөрі ала ма жабылса да?
Тәңрі сақтар, табандап тап ұрса да.
Арсыз адам арсаңдап, арсылдайды,
Әр жерде-ақ керегеге таңылса да.

Құтырды көпті қойып аз ғанасы,
Арызшы орыс — олардың олжаласы.
Бірде оны жарылқап, бірде мұны,
Қуды ұнатты-ау, Семейдің бұл
қаласы.

ҚАРА ҚАТЫНҒА*

Қара қатын¹ дегенге, қара қатын,
Үзіп-жұлып, алып жүр қанағатын.
Ала жаздай байың кеп бір жатпайды,
Қазактың не қыласың шарағатын².

---

¹ Абайдың Баймағамбет дейтін ауылдас шәкіртінің әйелі.

² Шарағат (арабша) — шәриғат, ислам дінінің жолы, заңы.

* * *

Бай сейілді*,
Бір бейілді
Елде жақсы қалмады.
Елдегі еркек
Босқа селтек
Қағып елін қармады.

Жөнді, жөнсіз
Сөз теңеусіз,
Бас пен аяқ бір қысап.
Ұрысса орыс,
Елге болыс
Үйден үрген штке ұсап.

Өзі ұлыққа,
Көдір жоққа
Қарамай, өз халқына
Сөз қайырмай,
Жөнді айырмай,
Жұртқа шабар талпына.

Танымадык,
Жарымадык,
Жақсыға бір іргелі.
Қолына алып,

Пәле салып,
Аңдығаны өз елі.

Шашты малын,
Берді барын
Боларында жұртына.
Еміреніспес,
Енді піспес,
Ұқсамас еш сыртына.

Ел де жаман,
Ер де жаман —
Аңдығаны өз елі.
Елде сыяз,
Ойда ояз,
Оңбай-ақ түр әр түрі.

Қетті бірлік,
Сөнді ерлік,
Енді кімге беттемек?
Елің — ала,
Отты шала,
Тайса аяғың, кім көмбек?

Өтті өмірім,
Қайтты көңлім
Бұл дүниенің ісіне.
Жасы құрбы
Жаны тұрғы
Дос па деген кісіге.

Ел керексіп,
Сөзге емексіп,
Не болады мақтаның?
Бейлі шикі,
Ақылы күйкі,
Осы жұрт па тапқаның?

Ем таба алмай*,
От жалындай
Толды қайғы кеудеге.
Сырласа алмай,
Сөз аша алмай
Бендеге.

Босқа ұялып,
Текке именіп
Кімді көрсем, мен сонан.
Бетті бастым,
Тұра қаштым
Жалмажан.

Ұйқы, тамақ
Қалды дым-ақ,
Керегі жоқ іс болып.
Жай жатпағым,
Тыныш таппағым,
Күш болып.

Жас жүрегім
Жанды менің
Жай таба алмай, япырым!

Өзің онда,
Жақсы жолға
Ақырын.

Жас теректің
Жапырағы
Жамырайды, соқса жел.
Түсті мойын,
Толды қойын,
Ақты сел.

Мен паң едім,
Бейғам едім,
Еш нәрседен қайғысыз.
Тез дерттендім,
Кейде өртендім,
Кейде мұз.

Келдік талай жерге енді*,
Кіруге-ақ қалдық көрге енді.
Қызыл тілім буынсыз,
Сөзімде жаз бар шыбынсыз,
Тыңдаушымды ұғымсыз
    Қылып тәңрім бергенді.
Осы жасқа келгенше,
Өршеленіп өлгенше,
Таба алмадық еш адам
    Біздің сөзге ергенді.
Өмірдің өрін тауысып,
Білімсізбен алысып,
    Шықтық міне белге енді.
Енді аянда, жығылма,
Сыймас жерге тығылма,
    Қой бұрынғы желгенді!
Қайғы шығып иыққа,
Қамалтпасын тұйыққа,
    Сергі, көңлім, сергі енді!
Балапан құстай оңдалып,
Қанатыңды қомданып,
Жатпа ұяда, қорғанып,
    Ұш, көңілім, көкке, кергі енді!
Көңілде қайғы, қалың зар,

Айтатуғын сөзім бар,
Салсын құлақ ұққандар,
    Өрбі, сөзім, өрбі енді!
Іште қайғы, дерт пысып,
Көкіректі өрт қысып,
    Айтуға көңлім тербенді.
Өзің жалғыз, надан көп,
Ұқтырасың сен не деп,
    Әулекі, арсыз елге енді?
Тыныштық сүймей қышынып,
Өтірікке тұшынып,
Пәледен тұрмас шошынып,
    Тұл бойын желік жеңгенді.
Туған жерді қия алмай,
Тентекті жеңіп, тыя алмай,
Элі отырмыз ұялмай,
    Таба алмадық өңге елді.
Әзелде тәңрім сорлы етті,
Арсыз елмен әуре етті,
Жалғыз үйде күңрентті,
Тағдырға білдік көнгенді.
    Адам деген даңқым бар,
Адам қылмас халқым бар,
Өтірік пен өсекке
Бәйге атындай аңқылдар.
    Тұла бойым шімренді,
Барма топқа шақырмай,
Жат үйінде шатылмай,
Шыдармын ба, япырмай,
    Жатуға шықпай үйде енді?
Қатыныңның ойнасын
Көрсен, білсен қоймасын,
Не ойлар ең өз басын,
    Сонымен тең біз де енді.

Өзгеге, көңлім тоярсың*,
Өлеңді қайтіп қоярсың?
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсың.
Сайра да зарла, қызыл тіл,
Қара көңлім оянсын.
Жыласын, көзден жас ақсын,
Омырауым боялсын.
Қара басқан, қаңғыған,
Қас надан нені ұға алсын?
Көкірегінде оты бар
Құлағын ойлы ер салсын.
Тындамаса еш адам,
Өз жүрегім толғансын.
Әр сөзіне қарасын,
Іштегі дертім қозғалсын.
Әуелесін, қалқысын,
От жалын боп шалқысын.
Жылай-жырлай өлгенде,
Арттағыға сөз қалсын.
Мендей ғарып кез болса,
Мойын салсын, ойлансын.
Қабыл көрсе сөзімді,
Қім таныса, сол алсын.

Не пайда бар — мың надан
Сырттан естіп таңдансын.
Онан-дағы бір есті
Ішкі сырын аңғарсын.
Өздерің де ойлаңдар
Неше түрлі жан барсың.
Ғылым да жоқ, ми да жоқ,
Даладағы аңдарсың.
Жүрегіңмен тыңдамай,
Құлағыңмен қармарсың.
Соны көріп, соларға
Қайтіп қана сарнарысың?!

Кейде есер көңіл құрғырың*,
Махаббат іздеп талпынар.
Ішем деп бейнет сусынын
Асау жүрек алқынар.

Тартқан бейнет, өткен жас
Жүректің отын сөндірмес.
Махаббат — өмір көркі рас,
Өлген соң ол да үндемес.

Махаббатсыз — дүниедос,
Қайуанға оны қосыңдар.
Қызықтан өзге қалсаң бос,
Қатының, балаң, досың бар.

Жүрегі жұмсақ білген құл,
Шын дос таппай тыншымас.
Пайда, мақтан бәрі — тұл,
Доссыз ауыз тұшымас.

ЖАЗҒЫТҰРЫ*

Жазғытұры қалмайды қыстың сызы,
Масатыдай құлпырар жердің жүзі.
Жан-жануар, адамзат анталаса,
Ата-анадай елжірер күннің көзі.

Жаздың көркі енеді жыл құсымен,
Жайраңдасып жас күлер құрбысымен.
Көрден жаңа тұрғандай кемпір мен шал
Жалбаңдасар өзінің тұрғысымен.

Қырдағы ел ойдағы елмен араласып,
Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып.
Шаруа қуған жастардың мойны босап,
Сыбырласып, сырласып, мауқып басып.

Түйе боздап, қой қоздап — қорада шу,
Көбелек пен құстар да сайда ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып, бұландап ағады су.

Көл жағалай мамырлап қу менен қаз,
Жұмыртқа іздеп, жүгіріп балалар мәз.
Ұшқыр атпен зырлатып тастағанда,
Жарқ-жұрқ етіп ілінер көк дауылпаз.

Құс қатарлап байлаған қанжығаға
Қыз бұраңдап жабысып, қылады наз.

Жазға жақсы киінер қыз-келіншек,
Жер жүзіне өң берер гүл-бәйшешек.
Қырда торғай сайраса, сайда бұлбұл,
Тастағы үнін қосар байғыз, көкек.

Жаңа бұлмен жамырап саудагерлер,
Диханшылар жер жыртып, егін егер.
Шаруаның біреуі екеу болып,
Жаңа төлмен көбейіп дәулет өнер.

Безендірген жер жүзін тәңрім шебер,
Мейірбандық, дүниеге нұрын төгер.
Анамыздай жер ніп емізгенде,
Бейне әкеңдей үстіңе аспап төнер.

Жаз жіберіп, жан берген қара жерге
Рахметіне алланың көңіл сенер.
Мал семіреді, ақ пенен ас көбейер
Адамзаттың көңлі өсіп көтерілер.

Қара тастап басқаның бәрі жадырап,
Бір сараңнан басқаның бейлі енер.
Тамашалап қарасаң тәңрі ісіне,
Бойың балқып, еридi іште жігер.

Кемпір-шал шуақ іздеп, бала шулар,
Мал мазатсып, қуанып, аунап-қунар.
Жыршы құстар әуеде өлең айтып,
Қиқу салар көлдегі қаз бен қулар.

Күн жоқта кісімсінер жұлдыз бен ай,
Ол қайтсін қара түнде жарқылдамай.
Таң атқан соң шығарын күннің біліп,
Өні қашып, бола алмас бұрынғыдай.

Күн — күйеу, жер — қалыңдық
сағынысты,
Құмары екеуінің сондай күшті.
Күн қырындап жүргенде көп қожандап,
Күйеу келді — ай, жұлдыз к... қысты.

Ай, жұлдызға жылы жел хабар беріп,
Жан-жануар қуанар тойға елеріп.
Азалы ақ көрпесін сілке тастап,
Жер күлімдер, өзіне шырай беріп.

Күн күйеуін жер көкsep ала қыстай,
Біреуіне біреуі қосылыспай.
Көңілі күн лебіне тойғаннан соң,
Жер толықсып, түрленер тоты құстай.

Адам тіктеп көре алмас күннің көзін,
Сүйіп, жылып тұрады жан лебізін.
Қызыл арай сары алтын шатырына
Күннің кешке кіргенін көрді көзім.

Асқа, тойға баратұғын*,
Жаны асығып, жас жігіт
Қолға кетті жауға бір күн,
Тірі адамның ісі — үміт.

Қозғады жау батыр ерді
Жауға сойқан салғалы.
Қалыңдығы қала берді,
Жатыр еді алғалы.

Асықсаң да, шырағым,
Саған деген құданың
Жазылған қандай жарлығы,
Есіткен жоқ құлағың.

Қалыңдық құшып, сүйеге
Күйеуіне ынтызар.
Келісімен тиюге
Дайындалған ойы бар.

Көйлегін ақтан тіккіштеп,
Күні-түні дем алмай,
Бітіруге жүр күштеп,
Асыққансып, тоқталмай.

Сен асыққан екен деп,
Алла әмірін өзгертпес.
Айтқаның болар ма екен деп,
Мен қорқамын, көз жетпес.

Жара басты кеудені,
Жаудан өлді ар үшін.
Ескермей өзге дүниені,
«Аһ!» деп өтті жар үшін.

Жамандық тұрмас күттіріп,
Ел есітті, қыз білді.
Ақ көйлекті бітіріп,
Кебінім деп киді, өлді...

Қол жетпеген некені
Сүйіп кеткен жан екен.
Көзің неге жетеді,
Қосылмақ онда бар ма екен?

Шыны ғашық жар болса,
Неге өлдім деп налымас.
Онда екеуі кез келсе,
Бірін бірі танымас.

Ата-анаға көз қуаныш *
Алдына алған еркесі.
Көкірегіне көп жұбаныш,
Гүлденіп ой өлкесі.
Еркелік кетті,
Ер жетті,
Не бітті?

Оқытарсың, молдаға оны,
Үйретерсің әр нені.
Медеу етіп ойы соны,
Жаны тыныштық көрмеді.
Жасында күтті,
Дәме етті,
Босқа өтті.

Ата көңіл жанбаса бір,
Артық өнер шықпаса,
Ел танымай, үй танып құр,
Шаруасын да ұқпаса.
Үміті қайда?
Соны ойла,
Абайла!

Сүйер ұлың болса, сен, сүй,
Сүйінерге жарар ол.

Сүйкімі жоқ құр масыл би
Сүйретіліп өтер сол,
Табылмас қайла.
Ойбайла
Не пайда?

Зарланарсын, ойланарсын
Не болам деп енді мен.
Құрбылардан қорланарсын,
Тәңрі ісіне сен де көн.
Қайғысыз бенде
Көрдің бе,
Өмірінде?

Тәңрі сорлы етсе бенде,
Не бітірер құр жылап.
Жігері жоқ ақылы кенде,
Жамбасыңнан жат сұлап.
Бір жаман мен бе,
Дедің бе
Көңлінде?

Тайға міндік*,
Тойға шаптық,
    Жақсы киім киініп.
Үкі тақтық,
Күлкі бақтық,
    Жоқ немеге сүйініп.
Күйкентай күтті,
Құс етті,
Не бітті?

Атамыз бар,
Молдамыз бар,
    Айтқанына көнбедік.
Арт жағында
Біз соған зар
    Боламыз деп білмедік.
    Ұрланып қаштық,
    Жолғастық,
    Шуластық.

Жазу жаздық
Хат таныдық,
    Болдық азат молдадан.
Шала оқудан

Не жарыдық,
Қалғаннан соң құр надан?
Бағасыз жастық —
Бозбастық,
Адастық.

Бозбалалық —
Қыз қарадық,
Қалжың, әзіл сөйлестік.
Ат жараттық,
Сән тараттық,
Әуейілік күйлестік.
Көңілге келер,
Кім жолар,
Кім көнер?

Қайын бардық,
Қатын алдық,
Енші тиді аз ғана.
Шаруа атандық,
Енді ойландық,
Қала берді бозбала.
Бұрынғы қайда?
Ойбайла
Не пайда?

Заман ақыр жастары *
Қосылмас ешбір бастары.
Біріне бірі қастыққа
Қойнына тыққан тастары.

Саудасы — ар мен иманы,
Қайрат жоқ бойын тиғалы.
Еңбекпен етті ауыртпай,
Құр тілменен жиғалы.

Өнімсіз іске шеп-шебер,
Майданға түспей несі өнер.
Сиырша тойса мас болып,
Өреге келіп сүйкенер.

Құлмендеп келер көздері,
Қалжыңбас келер өздері.
Кекектеп, секек етем деп,
Шошқа туар сөздері.

Көзінен басқа ойы жоқ *
Адамның надан әуресі.
Сонда да көңлі тым-ақ тоқ,
Жайқаң-қайқаң әр несі.

Білмейсін десе, жел өкпе
Дейді,— ол-дағы тәңрі ісі.
Бірінен бірі бөлек пе,
Иемнің әділ бендесі?

Жүректің көзі ашылса,
Хақтықтың¹ түсер сәулесі.
Іштегі кірді қашырса,
Адамның хикмет² кеудесі.

Наданның көңлін басып тұр,
Қараңғылық пердесі.
Ақылдан бойы қашық тұр,
Ойында бір-ақ шаруасы.

Кітапты молда теріс оқыр,
Дағардай боп сәлдесі.

---

¹ Шындық, растық.

² Керемет, сыр, ақыл.

Мал құмар көңлі — бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі?

Жүректе айна жоқ болса,
Сөз болмайды өңгесі.
Тыңдағыш қанша көп болса,
Сөз ұғарлық кем кісі.

Жастықтың оты жалындап *
Жас жүректе жанған шақ.
Талаптың аты арындап
Әр қиынға салған шақ.

Уайым — аз, үміт — көп,
Ет ауырмас бейнетке.
Бүгін-ертең жетем деп
Көңілге алған дәулетке.

Қайратпен кіріп жалынбай,
Ақылмен тауып айласын.
«Мен қалайға» салынбай,
Жылы жүзбен жайнасын.

Қайратқа сеніп қақтықпай,
Жазасын тауып жауласар.
Қатынша тілмен шаптықпай,
Майданға шықса жарасар.

Жалыны қайтар дененің,
Үнемі тұрмас осы шақ.
Талайғы кәрі дүниенің
Бір кетігін ұстап бақ.

Құйрығы шаян, беті адам,
Байқамай сенбе құрбыға!
Жылмаңы сыртта, іші арам
Кез болар қайда сорлыға.

Досыңа достық — қарыз іс,
Дұшпаныңа әділ бол.
Асығыс түбі — өкініш,
Ойланып алмақ — сабыр сол.

Ақ көңілді жақсыдан,
Аянбай салыс ортаға.
Ақылы, ары тапшыдан
Қу сөзін алма қолқаға.

Сұм-сұрқия, қу заман
Гүл көрінер жігітке.
Қызықты өмір жайнаған,
Кеудесі толып үмітке.

Бір нәрсені ұнатса,
Қайта ойланып қарамас.
Мақтанып жұртты шулатса
Құмары сол қызба бас.

Сенісерге келгенде,
Сене берер талғамай.
Жұрты құрғыр сенгішке
Тұра ма қулық жалғамай?

Ары кеткен алдағыш,
Мені-ақ алда, сөкпейін.
Балы тамған жас қамыс
Ормасаңшы көктейін!

Сені жақсы көрмесе,
Сенер ме еді сөзіңе?
«Япырмай!..» деп терлесе,
Ар емес пе өзіңе?

Қызарып, сұрланып *
Лүпілдеп жүрегі.
Өзгеден ұрланып
Өзді-өзі керегі.

Екі асық құмарлы,
Бір жолдан қайта алмай.
Жолықса ол зарлы,
Сөз жөндеп айта алмай.

Аяңдап ақырын,
Жүрекпен алысып.
Сыбдырын, тықырын,
Көңілмен танысып.

Дем алыс ысынып,
Саусағы суынып,
Белгісіз қысылып,
Пішіні құбылып.

Иығы тиісіп,
Төмендеп көздері.
Үндемей сүйісіп,
Мас болып өздері.

Жанында жапырақ
Үстінде жұлдыз да.
Елбіреп-қалтырап,
Жігіт пен ол қыз да.

Өзге ойдан тыйылып,
Бірімен бірі әуре.
Жүрекке құйылып,
Жан рахат бір сәуле.

Жүрегі елжіреп,
Буындар босанып,
Рахатпен әлсіреп,
Көзіне жас алып.

Жүйрік тіл, терең ой,
Сол күнде қайда едің?
Ғашыққа мойын қой,
Жеңілдің, жеңілдің?...

Көзімнің қарасы*,
Көңлімнің санасы,
Бітпейді ішімде
Ғашықтық жарасы.

Қазақтың данасы,
Жасы үлкен ағасы
Бар демес сендей бір
Адамның баласы.

Жылайын, жырлайын,
Ағызып көз майын.
Айтуға келгенде,
Қалқаға сөз дайын.

Жүректен қозғайын,
Әдептен озбайын.
Өзі де білмей ме,
Көп сөйлеп созбайын?

Тереңдеп қарайсын,
Телміріп тұрмайсын.
Бихабар жүргенсіп,
Бек қатты сынайсын.

Сан кісі мұнайсын,
Сабырмен шыдайсың.
Күйемін, жанамын,
Еш рахым қылмайсын.

Ақылсыз би болмас,
Сәулесіз үй болмас.
Жүректе оты жоқ
Адамда ми болмас.

Шын асық сый болмас,
Сый болса, сыр болмас.
Арызымды айтайын,
Күй болар, құй болмас.

Кең маңдай, қалың шаш
Я бір кез, я құлаш.
Ақ тамақ, қызыл жүз
Қарағым, бетіңді аш!

Қара көз, имек қас,
Қараса жан тоймас.
Аузың бал қызыл гүл,
Ақ тісің кір шалмас.

Қыр мұрын, қыпша бел
Солқылдар, соқса жел.
Ақ етің үлбіреп
Өзгеше біткен гүл.

Қарағым, бермен кел,
Бізге де көңлің бөл.
Қалқамның нұскасын
Көр, көзім, бір кенел.

Қайғың — қыс, жүзің — жаз,
Боламын көрсем мәз.
Күлкіңіз бойды алар,
Бұлбұлдай шықса әуез.

Кісімсіп дүрдараз,
Бұрандап қылма наз.
Мал түгіл басымды
Жолыңа берсем де аз.

Исің гүл аңқыған,
Нұрың күн шалқыған.
Көргенде бой еріп,
Сүйегім балқыған.

Қаяусыз қалпынан,
Өзартық даңқынан.
Қызыл тіл шыға алмас
Мақтаудың шартынан.

Сенсін — жан ләззәті,
Сенсін — тән шәрбәті.
Артықша жаратқан
Алланың рахматы.

Көрік — тәңір дәулеті
Қылса ұнар құрметі.
Сұлуды сүймектік
Пайғамбар сүндеті¹.

Не десем саған еп?
Ғашығың да қайғы жеп.

---

¹ Мұқамбеттің істеген ісі мен айтқан сөзі. Бұл жерде әдет-ғұрып, дәстүрі деген мағынада.

Өртенген жүрекке
Бір көрген болар сеп.

Біздердей ғашық көп,
Қайсысы саған дөп?
Жөндеп те айтпадым,
Жүрегім лүпілдеп. .

Назына кім шыдар?
Бұраңдап жүр шығар.
Қасқая күлгені
Қылады тым құмар.

Ер емес қымсынар,
Әркім-ақ ұмсынар.
Құдай-ау, бұл көңлім
Күн бар ма бір тынар?

Менсінбеуші ем наданды*,
Ақылсыз деп қор тұтып.
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып.

Таппадым көмек өзіме,
Көп наданмен алысып.
Көнбеді ешкім сөзіме,
Әдетіне қарысып.

Жан шошырлық түрінде
Бәрі бірдей еліріп.
Ұстай алмадым бірін де,
Кекиді кейін шегініп.

Әринемен ел кетті,
Қоқиланды, мақтанды.
Қуат бітті, күн өтті,
Жарылқа, құдай, жатқанды.

Мен — қажыған арықпын,
Қатын, бала қонағы.
Сендерге де қанықпын,
Жұртың анау баяғы.

Жарлы емеспін, зарлымын,
Оны да ойла толғанып.
Жұртым деуге арлымын,
Өзге жұрттан ұялып.

Барымта мен партия —
Бәрі мастық, жұрт құмар.
Сыпыра елірме, сұрқия,
Көп пияншік нені ұғар?

Татулықты, тыныштықты
Қоңыр көрер, кем көрер.
Ұрлық пенен қулықты
Қызық көрер, өңі енер.

Мұндай елден бойың тарт,
Мен қажыдым, сен қажы!
Айтып-айтып өтті қарт,
Көнбеді жұрт, не ылажы?

ЖҰМБАҚ*

Алла мықты жаратқан сегіз батыр
Баяғыдан соғысып әлі жатыр.
Кезек-кезек жығысып, жатып-тұрып,
Кім жығары белгісіз түбінде ақыр.

Шешуі:

Мұны тапсам ойланып, ақын деңіз,
Таба алмасам, ақылды болар неміз?
Қыс пенен жаз, күн мен түн, тақ пенен
жұп,
Жақсылық пен жамандық — болды
сегіз.

ЖҰМБАҚ

Қара жер адамзатқа болған мекен,
Қазына іші толған әр түрлі кен.
Ішінде жүз мың түрлі асылы бар,
Солардың ең артығы немене екен?

Ш е ш у і: темір.

ЖҰМБАҚ

Сыналар, ей, жігіттер, келді жерің,
Сәулең болса, бермен кел талапты ерің.
Жан құмары дүниеде немене екен —
Соны білсең, әрнені білгендерің.

Ш е ш у і: білмекке құмарлық.

* * *

Не іздейсің, көңілім, не іздейсің *?
Босқа әуре қылмай, шыныңды айт.
Шарқ ұрып, тыныштық бермейсің,
Сырласалық, бермен қайт.

Абұйыр, атақ сол жанда,
Кімді көп жұрт мақтаса.
Ол мақтаудан не пайда,
Көп мақтауын таппаса?

Көп тәңрі атқан мақтай ма,
Ол тәңрі атқан болмаса?
Жоқты-барды шатпай ма,
Көптің өзі оңбаса?

Мақтау — жел сөз жанға қас,
Қошеметшіл шығарған.
Бір мақтаса, боқтамас,
Ел табылса, құмарлан.

Жұрттың бәрі сөз сатқан,
Сатып алып не керек?
Екі сөзді тәңрі атқан —
Шыр айналған дөңгелек.

Сатып алма, сөз сатса,
Ол асылды аңдамас.
Б..... байы — ақша,
Ер жақсысын таңдамас.

Мен — мақтанның құлы емес,
Шын ақылға зорлық жоқ.
Антұрған көп пұл емес,
Өлім барда қорлық жоқ.

Өмір, дүние дегенің
Ағып жатқан су екен.
Жақсы-жаман көргенің,
Ойлай берсең, у екен.

Жүрегім, ойбай, соқпа енді! *
Бола берме тым күлкі.
Қөрмейсің бе, тоқта енді,
Қімге сенсең, сол шикі.

«Жетім қозы — тас бауыр,
Түңілер де отығар».
Сорлы жүрек мұнша ауыр
Неге қатты соқтығар?

Сенісерге жан таба алмай,
Сенделеді ит жүрек.
Тірілікте бір қана алмай,
Бұл не деген тентірек?

Жоқ деп едің керегің,
Топ жиып ең бір бөлек
Кезек келер демедің,
Ендігі керек қай керек?

Қайғы шығар ілімнен*,
Ыза шығар білімнен.
Қайғы мен ыза қысқан соң,
Зар шығады тілімнен.
Қайтіп қызық көремін
Әуре-сарсаң күнімнен?
Қайрылып қарап байқасам,
Ат шаба алмас мінімнен.

Қайғылы, қартаң біздей шал,
Қарай берсең, қайда жоқ?
Есер, есірік болмасаң,
Тіршіліктен пайда жоқ.

Ақыл бітпес дәулетке,
Дәулет бітпес келбетке.
Болымсыз қулық тойымсыз
Болды балаң жөргекте.
Ішімен жау боп, сыртымен
Кім тояр қылған құрметке?
Кеңшілікте туған жоқ
Шықсын деген жел бетке.
Тарлықта қанша тайпалса,
Қадірі болмас, әлбетте.

Сыйласа елің ұлықтап,
Араласаң қызықтап.
Қызық пенен тыныштыққа
Қазақ тұрмас тұрықтап.
Қаңқылдап біреу ән салса,
Біріне бірі жуықтап.
Тebінісіп қамалар,
Тоқтатып болмас сырықтап.
Тұзу бол деген кісіге
Тұзу келмес ырықтап.
Сырдаң тартып қашады,
Ұстайсың қайтіп құрықтап?

Ел жайын біліп қансаңыз,
Айтайын құлақ салсаңыз:
Кейбіреуі дүрсіп жүр,
Жер тәңрісіп кер мағыз.
Кейбіреуі законшік,
Оңдырмасып, берсе арыз.
Кейбірі пірге қол берген,
Іші залым, сырты абыз.
Кейбірі қажыға барып жүр,
Болмаса да, қаж парыз.
Мұсылмандық ол ойлап,
Өтеген қашан ол қарыз?

Дәулеті жоқ бурыл шаш,
Үйіңе кет, топтан қаш!...
Ағайынның ішінен
Шыға қалса тай-талас,
Партия жиып, мал сойса,
Бата оқисың, жейсің бас.
Басалқа сөз сенде жоқ,
Айтқан сөзің «малың шаш».

Итше індет тілемей
Жат үйінде, өлсең де аш!
Ойлап-ойлап қарасам,
Осындай шал қайда жоқ.
Қозғау салып қоздырғыш,
Кезбе шалдан пайда жоқ.

ОСПАНҒА*

Жайнаған туың жығылмай,
Жасқанып жаудан тығылмай,
Жасаулы жаудан бұрылмай,
Жау жүрек жомарт құбылмай,
Жақсы өмірің бұзылмай,
Жас қуатың тозылмай,
Жалын жүрек суынбай,
Жан біткеннен түңілмей,
Жағалай жайлау дәулетің
Жасыл шөбі қуармай,
Жарқырап жатқан өзенің
Жайдақ тартып суалмай,
Жайдары жүзің жабылмай,
Жайдақтап қашып сабылмай,
Жан біткенге жалынбай,
Жақсы өліпсің, япырмай!

ОСПАНҒА*

Кешегі Оспан
Бір бөлек жан,
    Үйі — базар, түзі — той.
Ақша, нәрсе
Ала берсе,
    Ат та мінсе, көнді ғой.

«Ала берден»,
«Келе көрден»
    Бір күн басын бұрды ма?
Келді қаптап,
Алды сап-сап,
    Кетті мақтап, тұрды ма?

Жауға мылтық,
Досқа ынтық,
    Жан асар ма осыдан?
Қорықпай өтті,
Жанға жетті,
    Арман етті досынан.

Ел тамағын,
Жұрт азабын
    Жеке тартқан кетті гүл.

Сондай ерді —
«Ала берді»
Табар енді біздің ел!

Өлді Оспан,
Кетті шопан,
Енді кім бар бақ қонар?
Ұрла-қарла,
Жұртты шарла,
Ойла, барла — не болар?

Жұрт тынымсыз,
Бәрі ұғымсыз,
Енді оларға сөз де жоқ.
Сырты абыз бар,
Желқабыз бар
Алты ауыз бар — өзге жоқ.

Күлімсіреп аспан тұр*,
Жерге ойлантып әр нені.
Бір себепсіз қайғы құр
Баса ма екен бендені?

Қапамын мен, қапамын,
Қуаныш жоқ көңілде.
Қайғырамын жатамын,
Нені іздеймін өмірде?

Қайтты ма көңіл бетімнен,
Яки бір қапыл қалдым ба?
Өткен күйге өкінбен,
Әм үміт жоқ алдымда.

Іздегенім тәтті ұйқы,
Дүниені ұмытып.
Өлімнің суық дым сыйқы,
Тұрсын өмір жылытып.

Көз ұйқыда, ой тыншып,
Дем алып жатсын көкірек.
Қім таласса, кім ұрсып
Көрсем оны — сол керек.

Өзім аулақ бетінен,
Бір орында оңаша.

Дүние деген не деген —
Қыла жатсам тамаша
Мансап іздер, мал қуар.
Бәрі мақтан іздеген
Мақтанынан не туар,
Ыза қылып өзгеден?

* * *

Ысытқан, суытқан *
 Бойынды бір көңіл.
 Дүннені ұмытқан
 Құмарың тозар, біл.

Әуелгі кезінде
 Қайтпаған көңілдің.
 Есептеп өзің де,
 Түрінен өмірдің.

Бір жақсы күнім деп,
 Қызықпен сөйлесіп,
 Артынан «ол нем?» деп,
 Ұялып кезнесіп ¹.

Бір ақымақ әңгіме
 Сықылды көрінер.
 Онысын өңгеге
 Айтуға ерінер.

Айтуға білсе, ерінбес,
 Надандықпен жеңілмес.
 Білген кісі айтса оған,
 Надандығы кемімес.

---

¹ Қысылу, қызару мағынасында.

Бойы бұлған*,
Сөзі жылман
Кімді көрсем, мен сонан
Бетті бастым,
Қатты састым,
Тұра қаштым жалма-жан.

Өз ойында
Тұл бойында
Бір міні жоқ бендесіп,
Түзде мырзан,
Үйде сырдаң,
Сөзі қылжаң еркесіп.

Бас құрасып,
Мал сұрасып,
Бермегенмен кетісер.
Адам аулап,
Сыпыра саулап
Байды жаулап жетісер.

Сөз қыдыртқан,
Жұрт құтыртқан,
Антын, арын саудалап.

Бұтты-шатты,
Үй санатты,
Байдан атты алмалай.

Кедейі -- ер,
Кеселі зор,
Малды байдан сорлы жоқ.
Аш көмектің,
Жемдемектің,
Босқа әлектің орны жоқ.

Ел қағынды,
Мал сабылды,
Ұрлық, өтірік гуде-гу.
Байы — баспақ,
Биі саспақ,
Әулекі аспақ сыпыра қу.

Ақы берген,
Айтса көнген
Тыныштық іздер елде жоқ.
Аққа тартқан,
Жөнге қайтқан,
Ақыл айтқан бенде жоқ.

Әз тұтуға,
Сыйласуға
Қалмады жан бір татыр.
Сыпыра батыр,
Пәле шақыр,
Болдың ақыр тап-тақыр.

Су жұғар ма,
Сөз ұғар ма,
    Сыпыра жылмаң жел буаз?
Айтты — көндім,
Алды — бердім,
    Енді өкіндім — өзіме аз.

Жақсылық ұзақ тұрмайды*,
Жамандық әр кез тозбайды.
Үміттің аты елеріп,
Қос тізгінді созбайды.
Қос тепкіні салсаң да,
Уайымнан озбайды.
Бір қайғыны ойласаң,
Жүз қайғыны қозғайды.
Жер қорығыш желгек шал
Желіп жүріп боздайды.

Құрсаған бұлт ашылмай,
Аспанның жүзі көгермес.
Үрпейген жүрек басылмай,
Талапты көңіл елермес.
Шырайды қайғы жасырмай,
Күлкінің ерні кезермес.
Шыдасаң есті қашырмай,
Құлдатып, қор қып жібермес.
Кез келсе қайғы қат-қабат,
Қаңғыртпай қоймас адамды.
Қасиетсіз туған — ол да жат,
Күңкілдеп берер сазанды.

Бәрінен де сол қымбат,
Қайтерсін өңкей наданды.
Сыпыра батыр сұм құрбәт ¹
Мақтанмен алды мазамды.

---

¹ Жақын, туысқан, көрші. Бұл жерде жаман ағайын, жаман көрші мағынасында.

БАЙМАҒАМБЕТҚЕ ҚАТЫНЫНЫҢ
АТЫНАН ШЫҒАРЫЛҒАН *

Ажынның жақсы-ақ қызы едім,
Жетістірем деп алды.
Тілеуін түзден тілесе,
Баста мені неге алды?
Сол желіккеннен желігіп,
Жынды сары жоғалды.
Ойбайлаған болайын-ай,
Жоқтамасам, обал-ды.

* * *

Антпенен тарқайды*,
 Жиылса кеңеске.
 Ор қазып байқайды
 Туа жау емеске.

Анттасып алқайды¹,
 Сен тентек демеске.
 Кім анттан шалқайды,
 Амал жоқ жемеске.

Аз адам шаршайды,
 Ебіне көнбеске.
 Басы ақыр қайқайды,
 Амал жоқ өлмеске.

Ел састы, аңқайды,
 Би тартты егеске.
 Жұрт тағы мал-жайды
 Ой қылар бермеске.

Өсімге қол жайды,
 Тай алып серкешке.
 Алмаса ол тайды,
 Дап-дайын көрмеске.

---

¹ Қостамақ, жарылқамақ.

Кедей би жантайды,
Сауыр мен өркешке.
Саумаққа ол байды.
Кеңесер би кешке.

Қайғы ғып болмайды,
Өкпелеп білмеске.
Сүйтсе де оңбайды,
Бұрынғы түсті еске.

Пысықтар шайқайды,
Таласып теңдеске.
Қағысып шонтайды
Өзімен жемдеске.

Таласып тарқайды
Ақшадан төрт-беске.
Бірлікті шайқайды,
Араз боп өнбеске.

Қарашада¹ өмір тұр*,
Тоқтатсаң тоқсан² көнер ме?
Арттағы майда көңіл жүр,
Жалынсаң қайтып келер ме?

Майдағы жұрттың іші қар,
Бәйшешек қарға өнер ме?
Ішінде кімнің оты бар,
Қар жауса да, сөнер ме?

Талаппен ұшып, талпынып,
Шар тарапты көздемес.
Пайданы қуып алқынып,
Өзгені әсте сөз демес.

Кеудесі — толған қулық ой,
Бәрі де пысық, езбе емес,
Құмары оның айт пен той,
Пайда мен мақтан өзге емес.

Алдадым, ұрдым, қырдым деп,
Шалықтап, шалқып, шатпай ма?

---

¹ Октябрь.

² Ноябрь.

Қапысын аңдып тұрдым деп,
Қулығын бұлдап сатпай ма?

Момыннай жаман қорқақ жоқ,
«Қу», «пысық» деген ат қайда?
Арсыз болмай атақ жоқ,
Алдамшы болмай бақ қайда?

Жас өспірім замандас қапа қылды *,
Сабыр, ар жоқ, аял жоқ, ілді-жұлды.
Тұрлау қылып еш нәрсе басқара алмай,
Сенімі жоқ серменде өңкей жынды.

Жамандық, жақсылықпен — оған бір
бәс,

Дін ісін, құдай ісін айыра алмас.
Арын сатып, ант ұрып іздегені —
Бір семіз ат, аяғы бір табақ ас.

Тұрлаусыздың қолынан не келеді!
Ынтасыз қайтіп өнер үйренеді?
Еңбегі жоқ, еппенен мал табам деп,
Сендіре алмай, сене алмай, сенделеді.

Онда оны алдайды, мұнда мұны,
Жанын берсе, табылмас сөздің шыны.
Алты жақсы, жүз жылқы болған басы
Бір семіз ат болады оның құны.

Малға сат, пайдаға сат қылығыңды,
Ылайла ылай оймен тұнығыңды,—
Сонда өмірден алдамшы бола
алмассын,
Ол білдірмей ұрламақ қызығыңды.

Ғашықтың тілі — тілсіз тіл*,
Көзбен көр де, ішпен біл.
Сүйісер жастар қате етпес,
Мейлің илан, мейлің күл.

Ол тілге едік ондайлы
Қаріпсіз біліп сондайды.
Біліп-ақ, ұғып қоюшы ек,
Енді ішіме қонбайды.

Әсемпаз болма әр неге*,
Өнерпаз болсаң, арқалан.
Сен де — бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар қалан!

Қайрат пен ақыл жол табар,
Қашқанға да, қуғанға.
Әділет, шапқат кімде бар,
Сол жарасар туғанға.

Бастапқы екеу соңғысыз,
Біте қалса қазаққа,
Алдың — жалын, артың — мұз,
Барар едің қай жаққа?

Пайданы көрсен бас ұрып,
Мақтанды іздеп, қайғы алма.
Мінінді ұрлап жасырып,
Майданға түспей бәйгі алма.

Өзінде бармен көзге ұрып,
Артылам деме өзгеден.

Күндестігін қоздырып,
Азапқа қалма езбеден.

Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстаздық қылған жалықпас
Үйретуден балаға.

ЕСКІЛІК ҚИІМІ *

Ойланып ойға кеттім жүз жылғы өткен,
Төң қабаттап, кигенім — шидем шекпен.
Жейде-дамбал ақ саннан, жарғақ
шалбар,
Жырым балақ, матамен әдіптеткен.

Мықшима аяғымда былғары етік,
Қиіз байпақ тондырмас ызғар өтіп.
Үлкен кісе белімде жез салдырған,
Шақпағым, дәнәкуім ¹ жарқ-жүрк
етіп.

Күләпәра бастырған, пұшпақ тымақ,
Ішкі бауын өткізген тесік құлақ.
Тобылғыдан кесіп ап, жіппен қадап,
Артын белге қыстырған бар құрысқақ ².

Қалмақы қара үзеңгі, биік қасты ер,
Қанжығамда байлаулы жіптен шідер.
Жарғақ жастық көпшігім жезді
пыстан,
Бір келісті сайманым топқа мінер.

---

¹ Кісенің оқшантаймен қатар тұратын былғары қалғасы.

² Тобылғы тиек.

ӘБДІРАХМАН НАУҚАСТАНЫҒИ ЖАТҚАНДА *

Я, Құдай бере көр,
Тілеген тілекті.
Қорқытпай орнықтыр,
Шошыған жүректі.

Шын жүрек елжіреп,
Алладан тілеймін.
Шын қалқам осы күн
Болып тұр керекті.

Жүрегім суылдап,
Сүйегім шымырлап,
Алладан тілеймін
Құпия сыбырлап.

Зар етсе бендесі,
Бермей ме алласы,
Тән саулық қалқама,
Қабыл боп көз жасы.

Не жазам, япырмау,
Қол шорқақ, тіл мақау.
Сәләмат өзінді
Кешікпей көрсем-ау.

Бір суып, бір ысып,
Барады іш пысып,
Жүзінді бір көріп,
Сүйгенше бір құшып.

Бір үміт, бір хауіп,
Көңілге жол тауып,
Кірген соң, сөз қиын,
Әр неге ой ауып.

Екі ай-ақ не қылып,
Басқаша ауырып,
Япырмай, докторлар
Жүрмесін жаңылып.

Жаралап ауыз ашты,
Жарасы жарасты.
Жарасыз біреуі
Неліктен ұйқы ашты.

Алмаса докторға,
Нанбаңыз соққырға.
Визитке төлемей,
Шырағым, бос қалма.

Ол жесін, ол жұтсын,
Шырайын жылытсын.
Ақшаны аяма,
Ұйқыны тыншытсын.

Әбсәмет жиенің,
Ол — сенің біреуің.
Достығын достықпен
Өтемек — тілеуім.

Көңілдің қоштығы –
Ол оның достығы.
Барар ем, қолымның
Болмады бостығы.

Сарғайды жүзіміз,
Сарылды көзіміз.
Қатайып сауықсаң
Сағынған өзіңіз.

Хатымды көріңіз,
Көңілді бөліңіз.
Қуатың ерік берсе,
Кешікпей келіңіз.

Туа, өскен жеріңіз,
Туысқан еліңіз
Зар боп тұр көруге,
Ұнатса көңліңіз.

Уайым жеуліміз,
«А, құдай» деуліміз.
Жазылып келсеңіз,
Гүлденер өміріміз.

ӘБДІРАХМАНҒА *

Алланың рахматын
Жар тұтып әр неге.
Әр рахман ¹ ол атын
Үйреткен жүмлеге ².

Дұғамның қуатын
Жіберме өңгеге.
Әбіштің сиқатын
Беркітсең кеудеге.

Рәушән сипатын
Тез көрсет беңдеге.
Осындай шапқатын
Ұмытам мен неге?

Зар хатым — бұл хатым,
Бізді тыныш жүр деме.
Азайып қуатым,
Денем жүр көрмеге.

---

¹ Рахымды, мейрімді.

² Бүкіл, барлық.

Бұл — жазған сұңғатым ³,
Көңіл ашар бір наме ⁴.
Менің сол рахатым
Көзіме сүрмеге.

---

³ Өнер, кәсіп. Бұл жерде жай-күй мағынасында.

⁴ Хат, кітап.

ӘБДІРАХМАНҒА ҚӘКІТАЙ
АТЫНАН ХАТ*

Тілім, саған айтайын,
Осы сөздің келісін тап.
Қолым, сені қайтейін,
Қаламды тұрдың қатты ұстап.

Жүректің сөзін сөйле, тіл,
Жалғаны жоқ бояма.
Қу көсе қандай өзімшіл,
Бір сынамай қоя ма?

— Махаббатпен қарап бақ,
Тамыр соқса солқылдап.
Мен жазайын сізге хат,
Оқып көрсін ол шындап.

Оқып көріп байқасын,
Мағынасы ішке кіре ме?
Ұрлаған сөз деп айтасын,
Сөз ұрлыққа жүре ме?

Қісі айтпаған сөз бар ма,
Тегіс ұғар қай құлақ?
Сөккенің оны ұнар ма,
Үйренген сөзге мен де ортақ.

Тұла бойым, балқи көр,
Әбіш ағам дегенде.
Мейлің, Мағаш, шалқи бер,
Не десен де сөгем бе?

Көріскен соң бір дидар,
Алла оңғарып келгенде,
Сынаушы сонда табылар
Мұнда жатқан елден де.

Төсекке менің жатуым —
Ұйқыға әбден талған соң.
Ұстазым мен татуым
Сен екеуің болған соң.

Жас жүрегім қозғалса,
Бір аллаға тілегім.
Ол қарағым оңалса,
Тыншыр еді жүрегім.

Жүздеріңді сау көрсем,
Екі көзім нұры еніп,
Қосылысып бір жүрсем,
Әр нәрсені үйреніп.

Жерің алыс жете алмай,
Мағаштан да мен сорлы.
Қызметіңді ете алмай
Қалмас едім сол құрлы.

ӘБДІРАХМАНҒА ҚӘҚІТАҒИ
АТЫНАН ХАТ*

Көзімнің нұрысыз,
Сізсіз жоқ қуаныш.
Өмірдің гүлісіз,
Көңліме жұбаныш.

Зар қылып тілеймін
Рахметін алланың.
Елжіреп жылаймын,
Көңлін аш пенденің.

Сиқатын қалқама,
Бере гөр, я, рахим
Тілегім — бұл ғана,
Қайғымды қыл шағын.

Ағатай, сағындым
Есен сау көрмекке.
Сөз тапшай аңырдым,
Оқыңыз ермекке.

Осы күн өмірімнің
Ешбір жоқ қызығы.

Жаралы көңлімнің
Жазылмай сызығы.

Мақсатым хатымды
Аз уақыт болса ермек.
Сөзім жоқ татымды,
Хошлықпен көріспек.

Қойдан қоңыр, жылқыдан торы Бәкең,
Адалдыққа бар елдің зоры Бәкең.
Ұры-қары көбейіп, к... шөмейтіп,
Неге болды бар елдің қоры Бәкең?

Лекер, Бітімбай мен Аталықты,
Жанқожадан кім көрген қапалықты?
Байұзақ одан соңғы адамы еді,
Бәрі де кісі-ақ қасалықты ¹.

Дауылбай Қыздар менен айпар-жайпар,
Екеуі бітім десе, басын шайқар.
Екі елерме бітімге жөн келер ме,
Ақылы болмаған соң артын байқар?

Сөзіңнің басы ыржан, соңы қылжан,
Жүгенсіз жүре бермек — сенің ырзан.
Сенен күшті кісілер не боп жатыр,
Заманыңның тарлығын ойла, мырзам.

Шотқара кірсе алдап, шықса күлген,
Елірмелі Досаққа кісімсінген.

---

¹ Келісті, кемел.

Бұл топта маған айтар кісі бар ма,
Дауылбай мен Қыздардың жөнін білген.

Айтқожаның қулығы сені елірткен,
Бір дем салса, күшіктей соңына ерткен.
Менің терім тарылып келе жатыр,
Бұрын кісім емес ең жалғыз шерткен.

* * *

Талай сөз бұдан бұрын көп
айтқанмын*.

Түбін ойлап, уайым жеп айтқанмын.
Ақылдылар арланып ұялған соң,
Ойланып түзеле ме деп айтқанмын.

Қазақтың өзге жұрттан сөзі ұзын,
Бірінің бірі шапшаң ұқпас сөзін.
Көздің жасы, жүректің қаныменен
Ерітуге болмайды ішкі мұзын.

Жұртым-ай, шалқақтамай сөзге түсін,
Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін.
Ыржаңдамай тындасаң нең кетеді,
Шығарған сөз емес қой әңгіме үшін.

Адасып алаңдама, жол таба алмай,
Берірек түзу жолға шық, қамалмай.
Не ғылым жоқ, немесе еңбек те жоқ,
Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай.

Қаруыңның барында қайрат қылмай,
Қаңғып өткен өмірдің бәрі де — жел.

Тәуекелсіз, талапсыз мал табылмас,
Еңбек қылмас еріншек адам болмас.
Есек к... жусаң да, мал тауып кел,
Қолға жұқпас, еш адам кеміте алмас.

Қулық, сұмдық, ұрлықпен мал жиылмас.
Сұм нәпсің үйір болса, тез тыйылмас.
Зиян шекпей қалмайсың ондай істен,
Мал кетер, мазаң кетер, ар бұйырмас.

Асаған, ұрттағанға ез жұбанар,
Сенімді дәулет емес сен қуанар.
Еңбек қылмай тапқан мал дәулет
болмас,
Қардың суы сықылды тез суалар.

Мінер атын, киімін ып-ықшам қып,
Сымбаттанып, сымпып тамақ аңдап,
Бұраңдап жылы жүзін асқа сатқан
Антұрғанға қосылмай, кел, кет қаңғып.

Күлдіргіштеу, күлкішіл, қалжыңға
ұста,
Кезеген ит тымақ көп біздің тұста.
Өз үйінен жиреніп, қашып жүрген
Антұрғанға қосылма қапылыста.

* * *

Балалық өлді, білдің бе? *
Жігіттікке келдің бе?
Жігіттік өтті, көрдің бе?
Қарлықке көндің бе?
Кім біледі, сен кәпір,
Баяндыдан сөндің бе?
Баянсызға төндің бе?
Әлде, айналып, кім білер,
Боталы түйе секілді
Қорадан шықпай, өлдің бе?

Лай суға май бітпес қой өткенге *,
Күлеміз қасқыр жалап, дәметкенге.
Сол қасқырша алақтап түк таппадым,
Көңілдің жайлауынан ел кеткен бе?

Берген бе тәңрім саған өзге туыс?
Қыласың жер-жиһанды бір-ақ уыс.
Шарықтап шар тараптан көңіл — сорлы
Таппаған бір тыянақ не еткен қуыс?

Күні-түні ойымда бір-ақ тәңрі,
Өзіне құмар қылған оның әмрі.
Халиққа ¹ мақлұқ ақылы жете алмайды,
Оймен білген нәрсенің бәрі — дәһрі ².

Өзгені ақыл ойға қондырады,
Біле алмай бір тәңріні болдырады.
Талып ұйқтап, көзіңді ашысымен,
Талшынып тағы да ойлап зор қылады.

Көңілге шек, шүбәлі ой алмаймын,
Сонда да оны ойламай қоя алмаймын.
Ақылдың жетпегені арман емес,
Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын.

---

¹ Жаратушы.

² Дінсіз.

Мекен берген, халық қылған ол лә
мәкан³,

Түп иесін көксемей бола ма екен?

Және оған қайтпақсың, оны ойламай,

Өзге мақсат ақылға тола ма екен?

Өмір жолы — тар соқпақ, бір иген
жақ,

Иілтіп, екі басын ұстаған хақ.

Имек жолда тиянақ, тегістік жоқ,

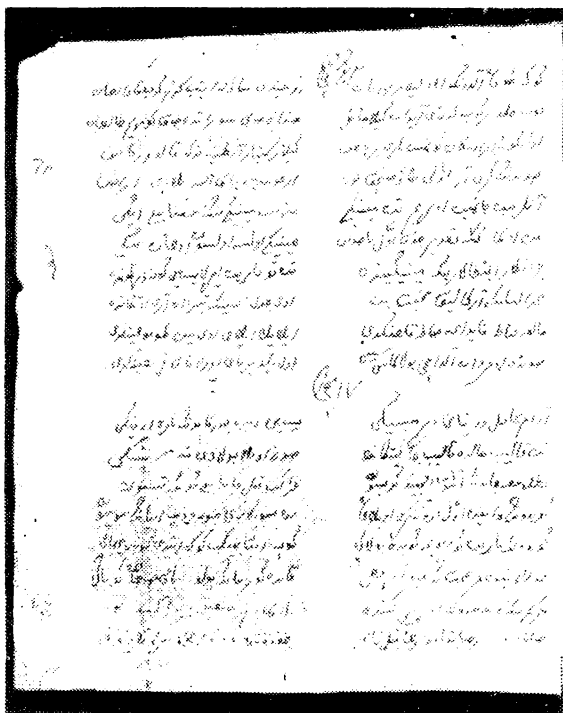
Құлап кетпе, тура шық, көзіңе бақ.

---

³ Мекенсіз, орынсыз.

Абай (Ибраһим) Құнанбаев

Бий өлгендерін жазған Мүрсейіт қолжазбасының 6 бети

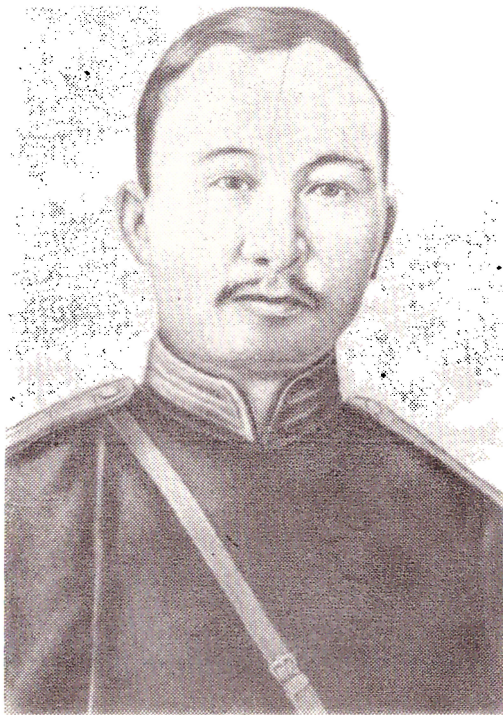
قاراق اقدن ابراهيم قوناييناي
اوعلى تنك اولانكي

تاسرىهان كىلىگىنلارنى مەزكۇر قوناييناي اوعلىتقۇرۇ

НЕВЕРЖИТЪ
— ПЕТЕРБУРГЪ —

1909

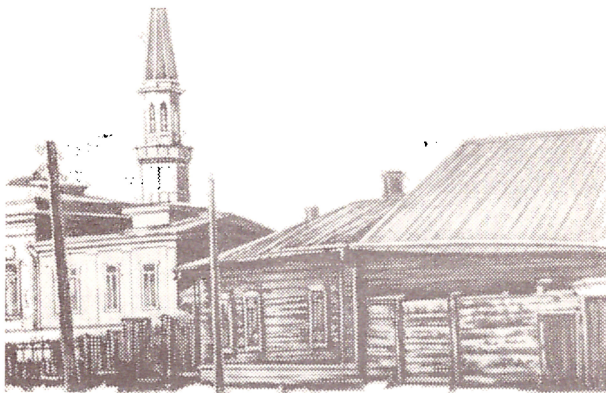
Ақынның 1909 жылы Петербургте басылып шыққан өлеңдер жинағының бірінші беті

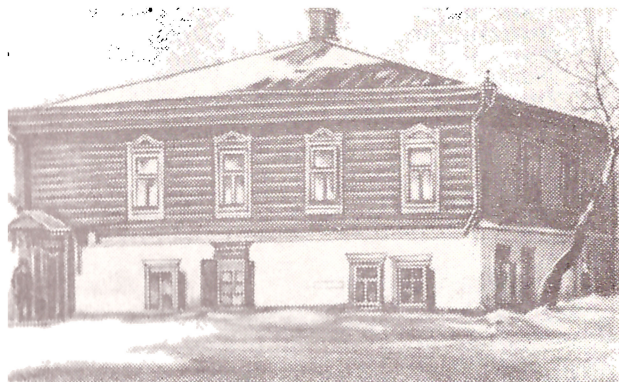
Абайдың Әбдірахман деген баласы

Абайдың Мағаня деген баласы

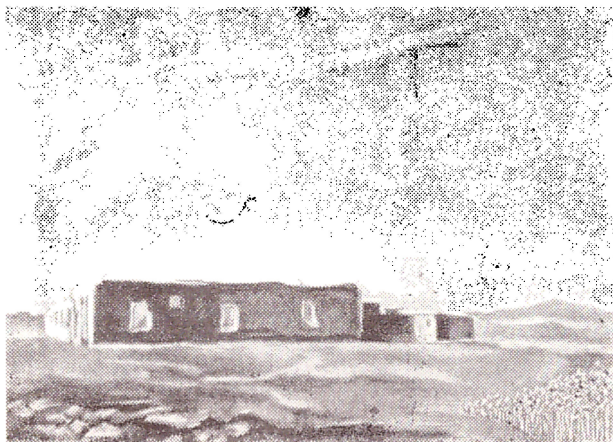

Семей қаласындағы Абай оқыған Ахмет-Риза медресесі

Семейдегі Абай тұрған үй

Лбайдың қыстауы

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес *,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.
«Мені» мен «менікі»нің айрылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес.

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?

Кім жүрер тіршілікке көңіл бермей,
Бақи¹ қоймас фәнидің² мінін көрмей.
Міні қайда екенін біле алмассың,
Терең ойдың телміріп соңына ермей.

Дүниеге дос ақиретке бірдей болмас,
Екеуі тап бірдей боп орныға алмас.
Дүниеге ынтық, махшарға³ амалсыздың
Иманын түгел деуге аузым бармас.

---

¹ Мәңгілік.

² Жалған, өткінші дүние.

³ Діни ұғым бойынша заман ақыр болғаннан кейін адам баласының күнәсі тексерілетін орын.

Арғы атасы қажы еді,
Бейістен татқан шәрбәтті.
Жарықтықтың өнері
Айтуға тілді тербетті.
Адалдық, ақыл жасынан
Қозғапты, тыныштық бермепті,
Мал түгіл, жанға мырза еді,
Әр қиынға сермепті.
Мұнды, шерлі, жоқ-жітік
Аңсап алдын кернепті.
Бәрінің көңілін тындырып,
Біреуін ала көрмепті.
Әділ, мырза, ер болып,
Әлемге жайған өрнекті.
Тәубесін еске түсіріп,
Тентекті тыйып, жерлепті.
Қазақтың ұлы қамалап,
Іздеген жүзін көрмек-ті.
Ақылынан ап қайтқан
Өлгенше болар ермек-ті.
Ол сыпатты қазақтан
Дүниеге ешкім келмепті.
Өлмейтін атақ қалдырып,
Дүниеге көңлін бөлмепті.

Жарлығына алланың
Ерте ойлаған көнбек-ті.
Олар да тірі қалған жоқ.
Тірлік арты өлмек-ті.
Оны да алды бұл өлім,
Сабырлық қылсақ керек-ті.

ӘБДІРАХМАН ӨЛГЕНДЕ *

Кешегі өткен ер Әбіш
Елден бір асқан ерек-ті.
Жүрегі — жылы, бойы — құрыш,
Туысы жаннан бөлек-ті.
Өнері оның жұрт асқан,
Ғылымға көңлі зерек-ті.
Аямаған ғаріптен
Қолдан келген көмекті.
Кісіге сідет ¹ жүктетпей,
Еңбекпен тапқан қоректі.
Біреудің қылған қарызын
Айтқызбай артық төлепті.
Боямасыз ақ көңіл,
Кірлетпей кетті жүрек-ті.
Ойламаған өлімнен
Жасқанамын демек-ті.
Тағдырға тәбділ ² бола ма,
Сабырлық қылсақ керек-ті.

---

¹ Міндет.

² Амал.

ӘБДІРАХМАН ӨЛІМІНЕ *

Тұла бойың ұят-ар едің,
Ескеріп істеп, ойлаған.
Тәуекелге нар едің,
Талаппен терең бойлаған.
Ерлікке де бар едің,
Үйренуге тоймаған.
Жасқа жас, ойға кәрі едің,
Атаңның атын жоймаған.
Замана, неткен тар едің,
Сол қалқамды қоймаған?

ӘБДІРАХМАН ӨЛІМІНЕ *

Жиырма жеті жасында
Әбдірахман көз жұмды.
Сәулең болса басында,
Кімді көрдің бұл сынды?

Дүниелікке көңлі тоқ,
Ағайынға бауырмал.
Тәкәппар, жалған онда жоқ,
Айнымас жүрек, күлкің — бал.

Ғылым оқып білгенше,
Тыным, тыныштық таппаған.
Дүниені кезіп көргенше,
Рахат іздеп жатпаған.

Ұзақ өмір не берер,
Көрген, білген болмаса?
Жатқан надан не білер,
Көңілге сәуле толмаса?

Петербурда-ақ кідірмей,
Біліпті дерттің барлығын.
Тәуекел қып білдірмей,
Күтіпті тәңрі жарлығын.

Қалжыңы, шыны аралас,
Өмірім аз деп білдіріп.
Бөтен көзде көрсе жас,
Ойнаймын деп күлдіріп.

Аз өмірін ұзайтқан,
Ғылымға бойы толған соң.
Көрген жерін молайтқан,
Оқып, біліп болған соң.

Қырым, Қавказ, Түркстан,
Ресей, Сібір қалмады.
Хабарланып әр тұстан,
Көрмей дамыл алмады.

Құйрықты жұлдыз секілді
Туды да, көп тұрмады.
Көрген, білген өкінді,
Мін тағар жан болмады.

Тәуекел зор, ақыл мол,
Қорықпай тосқан тағдырын.
Қиынсынбай өлімді ол,
Білдірмеген еш сырын.

Ата-ананың қызметін,
Алған жардың қарызын,
Өтемей кеткен бейнетін,
Қағазға жазған арызын.

Көргені мен білгені
Жүзге келген шалдан көп.
Бізге уайым жегені —
Арманда боп қалды деп.

Жаңа жылдың басшысы — ол,
Мен ескінің арты едім.
Арман деген ащы сол,
Сүйекке тиді, қарт едім.

Қайғы болды, күйгендей,
Ол қуатым еді рас.
Көзге қамшы тигендей
Шыр айналды артқы жас.

ӘБДІРАХМАН ӨЛІМІНЕ*

Талаптың мініп тұлпарын,
Тас қияға өрледің.
Бір ғылым еді іңкәрің,
Әр қиынға сермедің.
Көзіңді салдың тұрғыға,
Бейнетін қиын көрмедің.
Бірге оқыған құрбыға
Бас бәйгені бермедің.
Бала болдың, жас болдың —
Жалғандыққа ермедің.
Төре болдың, бас болдың —
Көкірегінді кермедің.
Ел ішіне сау келсең,
Тағлим айтпас ер ме едің?
Жол көрсетіп сонда өлсең,
Арманым бар дер ме едім?
Іздеп табар жалғаннан
Бала берген бенде едім.
Бенде өлмейді арманнан,
Мінеки, мен де өлмедім.

Орынсызды айтпаған,
Түзу жолдан қайтпаған;
Жақсылық қылар орында,
Аянып бойын тартпаған.
Ортасында кәпірдің
Арамынан татпаған.
Өмір бойы талпынып,
Ғылым іздеп, жатпаған.
Түрленіп «төре болдым» деп
Есерленіп шатпаған.
Жүз мың теңге келсе де,
Махаббатын сатпаған.
Жүйріктікпен шалқымай,
Тура сөзді жақтаған.
Бала айтса да хақ сөзді,
Бұрылмастан тоқтаған.
Өтіріксіз турашыл,
Еш сөзі жоқ таппаған.
Сыйласарлық кісіге
Түк қалмайтын сақтаған.
Бауырларын еркейтіп,
Не сұраса қақпаған.
Білдірушен үндемей
Істі қылған жақпаған.
Ағайын мен туғанды
Тірілікте мақтаған.

ӘБДІРАХМАН ӨЛГЕН СОҢ ӨЗІНЕ
АЙТҚАН ЖҰБАТУЫ *

Бермеген құлға, қайтесін,
Жұлынарлық ерікті.
Ажал тура келген соң,
Шыдатпайды берікті.
Ғаріптікке көз жетті,
Алғаннан соң серікті.
Өмірін берген құдайым
Ажалын да беріпті.

Сақта дейміз, қайтеміз,
Ілінген жалғыз тіректі.
Тағдырына тәбдил жоқ,
Тәубе қылсақ керек-ті.
Кәркиден пілдей қуатты,
Тағы арыстан жүректі,
Аплатон, Сократ ақылды,
Қаһарман, Ғали білекті.
Өз заңымша ұқсаттым
Берген құдай тілекті.
Оспанды алған бұл өлім,
Тәубе қылсақ керек-ті.

Мұсылманға қоймаған
Орынсыз жанжал шатақты,

Ерегiскен жауларын
Кiсен салып матапты.
Зекет жиып, егiн сап,
Тойдырған ғарiп, жатақты
Ескендiр, Темiр, Шыңғыстай
Мұсылманда атақты.

Мұқым қазақ баласы
Тегiс ақыл сұрапты.
Тобықтыны ел қылып,
Басын жиып құрапты.
Мекеде уақып¹ үй салып,
Пәтер қып, жаққан шырақты.
Бiр құдайдың жолына
Малды аямай бұлапты.
Ажал уақты жеткен соң,
Соның да гүлi құрапты.
Қажыны² алған бұл өлiм,
Сабыр қылсақ керек-тi.

---

¹ Мешiт, медресе пайдасына берiлетiн мал, дүние т. б.
Бұл жерде өз ақшасына деген мағынасында.

² Қажы деп өз әкесi Құнанбайды айтады.

ӘБДІРАХМАННЫҢ ӘЙЕЛІ МАҒЫШҚА
АБАЙДЫҢ АЙТҚАН ЖҰБАТУЫ *

Жылағанды тоқтатып,
Ынсап қылсақ жарайды.
Қоймасаң, қайғы ауыр боп,
Тұл бойыңа тарайды.
Қызыл гүлің суалып,
Ақ көңлің анық қарайды.
Һәммә жанды аулымен
Патша құдай сынайды.
Бір сен емес, жылатқан
Сыңарын алып талайды.
Бәрімізді аясаң
Тоқтау қылсаң ұнайды.
Ұмытқаның жарамас
Жаратушы құдайды.
Халық билеген патшалар,
Уақыты жетсе, құлайды.
Дәл уақыты жеткенде,
Талайдың гүлі қурайды.
Рәсулді алған бұл өлім
Қімнен жөнді сұрайды?
Қандай адам бұлқынып,
Бұған көнбей тұлайды?
Мен білемін, қайтейін,
Мұндай асыл тумайды.

Қанша жылап налысаң,
Сонда да ерікке қоймайды.
Алғысы келсе, дүниенің
Айтқанына болмайды.
Ойласаңшы, Мағышым,
Кімнің гүлі солмайды?
Артын тіле құдайдан,
Бір қалыпты тұрмайды.
Үсті-үстіне бастаса,
Сонда бенде оңбайды.
Жылама, Мағыш, жылама,
Алладан өлім тілеме!
Қолдан ұшқан ақ сұңқар
Қайтып келіп қонбайды.

Бір шешеден туғанда,
Бәрінен кетті тәуірім.
Көтермеске амал жоқ,
Көрдім дүние ауырын.
Аясаңшы, апырмау,
Әке, шеше, бауырын!
Бойды жеңіп, тоқтау қып,
Сұрасаңшы ақырын!
Токтамады, тұрмады,
Кетті ортадан асылым.
Тәкәппар, зор көкіректі
Көтере алмай басылдым.
Тиянағым, тұрлауым,
Енді кімге асылдым?
Ойламадым туғанды,
Бір өзіңе бас ұрдым.
Жалғыз сенен айрылып,
Артыңа қарап аһ ұрдым.

Ойламадым еш жанды,
Өзіңе ердім оңаша.
Рахаттанып, мақтанып,
Қылушы едім тамаша.
Шыны сорлы — мен-дағы,
Мағыш байқап қараса.

ӘБДІРАХМАННЫҢ ӘЙЕЛІ МАҒЫ ШҚА
АБАЙ ШЫҒАРЫП БЕРГЕН ЖОҚТАУ*

Айналайын, құдай-ау,
Қапалық салдың жасымнан.
Шешенің зарын тарттырдың,
Бес жасымда басымнан.
Сөйлемей бенде шыдамас
Қайғы отына ашынған.
Жарымды көрмей неше жыл,
Қапалықты асырған.
Жарымды алып қор қылдың
Жас өмірде тасынған.
Айрып, от қып өртедің,
Әбіш сынды асылдан.
Әбішті алып күл қылдың,
Қызылды гүлді жасылдан.
Тым болмаса қызмет қып,
Өткізбедім қасымнан.

Жиырма екі жасымда
Мен айрылдым жарымнан.
Жарық сәуле көрмедім
Шыққалы ана қарнынан.
Күйік күшті түскен соң,
Кетеді екен сабырдан.
Қызықты күнім қалмады

Жылаған айтып зарымнан.
Көре алмай зар боп айрылдым
Құдай қосқан жарымнан.
Өзгеше болып жаралған,
Таныған жан қалпынан
Тілеуді кесіп құдайым,
Зарлатып қойды артынан.
Құдай салды жүрекке
Жалғанда бітпес жараны.
Көре алмай қор боп қалған соң,
Кете ме іштен арманы?
Сәулемді құдай алған соң,
Сарнамасқа шара не?
Кез келтірді, құдайым,
Құтылмас маған дараны.
Қалқамды алып, құдайым,
Басыма салдың қараны.
Өзі түгіл көрмедім,
Ізі жоқ басқан табаны.
Күйдіріп, құдай алмады,
Бенденің құрыр амалы.

Қылығыңа жете алман,
Қаншалық тілмен айтқанмен.
Басыңа құдай беріпті
Өлшеусіз қылып ақылын.

Сабыр мен талап беріпті,
Ақылың, рахымың қиын-ды.
Өткен күнгі қызығым
Ұйқтап көрген түстен кем.
Қараңғы түнде қапалық

Жүректі басты, шықпас күн.
Қолдан келген қайратым —
Барымды айтып шыққан үн.
Көңлімнің күні өшкен соң
Қайғылы қара болар түн.

Жыламай бенде шыдамас,
Қарағымды алған соң.
Сағынып көрген қызықты
Көре алмай зарлап қалған соң.
Ашпадың, алла, қабақты,
Қылмадың қабыл тілекті,
Өле алмай шыдап отырмын
Зор құдайым салған соң.

Шықтым ба деп ем, құдай-ау,
Қызықты күннің шетіне.
Өшірмек алла болған соң,
Бенденің қоймас еркіне.
Өлмектен басқа дауа жоқ,
Алланың салған дертіне.
Құтылмас құл жол таппас
Иенің салған өртіне.

Жалтыр құздан құладым,
Қолымнан кетіп сүйеніш.
Көңлімнің күні өшкен соң,
Жалғанда болмас жұбаныш.
Өмірді қылдың, құдайым,
Қызығы жоқ, күйініш.
Үмітсіз өмір бітірді
Жүрекке мұз боп ерімес.

Өзгеше болып жаралған,
Айрылдым қалқам жарымнан.
Сол қалқамды қоймаған.
Замана неткен тар еді?
Жасымнан өтті демегің,
Күн шыққандай қараңғы,
Кешегі түннің жарығы.
Сабыр қылып шыдарға,

Қайғы оты асты күшімнен,
Қызықты күнім қалмады
Әбішті көрген түсімнен.
Сағыныш зарын білдірмей,
Жүруші едім ішімнен.
Қылығың, қалқам, кетер ме
Жалғанда менің ойымнан.

Сағынсам да алыстан,
Жүруші ем күнше жылынып.
Қызықтың заңғар басынан
Қорлыққа кеттім жығылып.
Құдай қосқан қосақтан
Жалғанда қалдым жырылып.
Қайғында қалдым қамалып,
Қызығым кетті сырылып.

• Көре алмай қалдым қалқамның
Дәл екі жыл қызығын.
Жүректегі жазылмай,
Тағдырдың салдың сызығын.
Өмірдің, алла, беріпсің,
Күнде өртерлік шыжығын.
Баяны жоқ, байлаусыз,
Тілекте жоқ бұзығын.

Сағынсам да, үміт бар,
Болушы еді қуаныш.
Қалқамнан қалдым қарс ұрып,
Қайткенде болар жұбаныш?
Алла берген арманға
Аһ ұрсам болмас алданыш.
Сабыр, тағат қылуға,
Қоймады күйік бойыма ес.
Әбіш сынды жарымнан,
Айрылған соң барымнан,
Жалғанда болмас жұбаныш!

Кешегі Оспан ағасы *
Қісінің малын жемепті.
Мал сұраған кісіге
Жоқ қайтемін демепті.
Қуаты артық, ойы кең,
Жұрттың бәрін шенепті.
Досына дәл — жаз, жауға — аяз,
Алысқанды денепті.
Адалдық үшін алысып,
Жегішке ақы төлетті.
Бас шайқаймын дегеннің
Басына салды әлекті.
Қадыры қалың, малы көп,
Қылмаған кімге себепті?
Алақолсыз мырза еді,
Кем-кетікті елепті.
Оны да алды бұл өлім,
Сабырлық қылсақ керек-ті.

БАЛАСЫ ӨЛГЕН АНАҒА АБАЙ ШЫҒАРЫП БЕРГЕН ЖОҚТАУ *

Көз жұмғанша дүниеден
Иманын айтып кеткені-ай!
«Бейсенбі ме бүгін?» деп,
Жұмаға қарсы өткені-ай!
Жер күңреніп, жұрт шулап,
Ағайын түгел жеткені-ай!
Жамиғат тоңбай күн жылып.
Тәңрім рахым еткені-ай!
Ием қабыл алды-ақ деп,
Көңліме қуат біткені-ай!
Қуаттанып бақсам да,
Күнәлі нәпсім түтпеді-ай.

Ата тегі мұндағы —
Орта жүздің ұлығы;
Ана тегі ондағы —
Өзен судың тұнығы.
Екі асылдан қосылған
Сом алтынның сынығы.
Өлгенше естен қалмайды
Өзгеше біткен қылығы.

Қызыл балақ қыранның
Балапанын дерт алды.

Жеміс ағаш, бәйтерек
Балдырғанын өрт алды.
Артына белгі тастамай,
Жал-құйрығын келте алды.
Ағайынды тойғызбай,
Аз күн қоймай, ерте алды.

Көп жасамай, көк орған,
Жарасы үлкен жас өлім.
Күн шалған жерді тез орған,
Күншіл дүние қас өлім.
Артына белгі қалдырмай,
Бауыры қатты тас өлім.
Жыламайын десе де,
Шыдарлық па осы өлім?

Орамды тілді ауыздым,
Ақылға жүйрік маңыздым,
Көп жасамай тез кетіп,
Көзімнің жасын ағыздың.

Махаббат, достық қылуға*,
Қім де болса тең емес.
Қазір дайын тұруға —
Бес күндік ғашық жөн емес.

Сүйіспек көңлім ойлайды
Жанның бәрі — қатыбас.
Сүйісу тозбай тұрмайды,
Еңбекке аз күн татымас.

* * *

Малға достың мұңы жоқ малдан
басқа *.

Аларында шара жоқ алдамасқа.
Табысына табынып, қалтаң қағып,
Тойғанынан қалғанын берсе алашқа.

Мал жияды мақтанып білдірмекке,
Көзге шұқып, малменен күйдірмекке.
Өзі шошқа, өзгені ит деп ойлар,
Сорпа-сумен, сүйекпен сүйдірмекке.

Ақылды деп, арлы деп, ақ бейіл деп
Мақтамайды ешкімді бұл күнде көп.
Осы күнде мал қайда, боқ ішінде,
Алтын алсаң, береді боғынан жеп.

Осыны оқып, ойлай бер, болсаң зерек,
Еңбекті сат, ар сатып неге керек?
Үш-ақ нәрсе — адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы
жүрек.

Туғызған ата, ана жоқ*,
Туғызарлық бала жоқ.
Туысқан-туған, құрбылас
Қызығымен және жоқ.

Тулайын десе шара жоқ,
Толықсып жүрер шама жоқ.
Ұйқы мен астан дәм кетіп,
Сақалда, шашта қара жоқ.

Байбайшыл тартып, баға жоқ,
Жастарға жаппас жала жоқ.
Жат қораны күзеткен
Қартаң шалда сана жоқ.

Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында *,
Хан да жанын қияды қыз жолында.
Алтын-күміс кигені, қамқа, торғын,
Күтуші қыз-келіншек жүр соңында.

Деген сөз: «Бұқа буға, азбан дуға»,
Хан қарық боп түсіп жүр айғай-шуға.
Етімді шал сипаған құрт жесін деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға.

Сән-салтанат жұбантпас жас жүректі,
Кім де болса тұрғысын көксемек-ті.
Мезгілі өткен дәуренді қуалаған
Неғылсын бір қартайған қу сүйекті?

Кәрі, жас дәурені өзге тату емес,
Епке көнер ет жүрек сату емес.
Кімде-кім үлкен болса екі мүшел,
Мал беріп алғанменен, қатын емес.

Есерлер жас қатынды тұтады екен,
Жас қайғысын білдірмей жұтады екен.
Ортасында бұлардың махаббат жоқ,
Тұсап қойып қашыра бұқа ма екен?

Бай қартайса, малына берер шылбыр,
Мал өмірді жаңғыртпас, құдай ұрғыр.
Біреудің қызын алып малға сатып,
Баяғыны іздеген қандай құрғыр?

Қатыным қалай демес ақсақал бай,
Сонымен дос боп жүрсің, япырым-ай,
Қу қатының майысса, мәз боласың,
Шайтанның шәкіртінің қылығын-ай!

Қартаң бай, қатты сақ бол, тілге көнсең,
Мүйіз шығар қатынның тіліне ерсең.
Тіпті оңбассың, өзіңе өзің мәз боп,
Дастарқан мен қатынды мақтан көрсең.

Кінәсіз бәйбішемен болады араз,
Жастың көңлі жылымас, ол өзіне аз.
Біреуі — көк балдырған, бірі — қурай,
Бір жерге қосыла ма қыс пенен жаз?

Үнем болмас құйрықты бұлаңдатқан,
Сауырына шапақтап, сүйіп жатқан.
Екі көңіл арасы — жылшылық жер,
Оны қайтіп қосады ол ант атқан?

Сағаттың шықылдағы емес ермек *,
Нәмишә өмір өтпек — ол білдірмек.
Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас,
Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек.

Сағаттың өзі — ұры шықылдаған,
Өмірді білдірмеген, күнде ұрлаған.
Тиянақ жоқ, тұрлау жоқ, келді, кетті,
Қайта айналмас, бұрылмас бұлдыр
заман.

Өткен өмір белгісі — осы сыбдыр,
Көңілді күнде сындыр, әлде тындыр.
Ақыл анық байқаған қылығыңды,
Қу шыққансып қағасын босқа бұлдыр.

Күн жиылып ай болды, он екі ай — жыл,
Жыл жиылып, қартайтып қылғаны —
бұл.

Сүйенген, сенген дәурен жалған болса,
Жалғаны жоқ бір тәңірім, кеңшілік қыл.

Керім толғап, тауысар қоңыр-күңгір,
Сол жеріне ойыңмен араласшы.

Әннің де естісі бар, есері бар,
Тындаушының құлағын кесері бар.
Ақылдының сөзіндей ойлы күйді
Тындағанда көңілдің өсері бар.

Білімдіден аяман сөздің майын,
Алты өлеңмен білдірдім әннің жайын.
Ездің басы қаңғырсын, ердің көңлі
Жаңғырсын, деп ойладым айтқан сайын.
Көкірегінде оты бар ойлы адамға
Бұл сөзімнің суреті тұрар дайын.

Өмірдің алды — ыстық, арты — суық,
Алды — ойын, арт жағы мұңға жуық.
Жақсы әнді тыңдасаң ой көзіңмен,
Өмір сәуле көрсетер судай тұнық.

Жаманға «жар» деген-ақ ән көрінер,
Жақсы ән білсе айтуға кім ерінер?
Жарамды әнді тыңдасаң, жаның еріп,
Жабырқаған көңілің көтерілер.

Адамның кейбір кездері *
Көңілде алаң басылса,
Тәңірінің берген өнері
Көк бұлттан ашылса,
Сылдырлап өңкей келісім
Тас бұлақтың суындай,
Кірлеген жүрек өзі үшін
Тұра алмас әсте жуынбай.

Тәңірінің күні жарқырап,
Ұйқыдан көңіл ашар көз.
Қуатты ойдан бас құрап,
Еркеленіп шығар сөз.

Сонда ақын белін буынып,
Алды-артына қаранар.
Дүние кірін жуынып,
Көрініп ойға сөз салар.

Қыранша қарап қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан зұлымға,
Шиыршық атар, толғанар.
Әділет пен ақылға
Сыналып көрген-білгенін,

Білдірер алыс, жақыңға
Солардың сөйле дегенін.

Бізаны жүрек, долы қол,
Ұлы сия, ащы тіл
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсендер өзін біл.

Көк ала бұлт сөгіліп*,
Күн жауады кей шақта.
Өне бойың егіліп,
Жас ағады аулақта.

Жауған күнмен жаңғырып,
Жер көгеріп күш алар.
Аққан жасқа қаңғырып,
Бас ауырып, іш жанар.

РАХЫМШАЛҒА *

Сұлу аттың көркі — жал,
Адамзаттың көркі — мал.
Өмір сүрген кісіге
Дәулет — қызық, бала — бал.

Бал болатын бала бар,
Бал болар ма Рахымшал?!
Бүйтіп берген балаңды,
Берген құдай, өзің ал!

ҚАТЫНЫ МЕН МАСАҚБАЙ *

Сырмақ қып астына
Байының тоқымын,
Отының басына
Төрінің қоқымын.
Бүксітіп,
Бықсытып,
Қоқсытып келтірді.

Осының бәрімен
Көңлінде міні жоқ,
Жүзінің нәрі мен
Бойының сыны жоқ.
Бүкшііп,
Сексііп,
Түксііп өлтірді.

Күлкі боп көргенге,
Құрбыға қадірсіз.
Ас қылып бергенге
Шыдамас сабырсыз.
Келді, ойбай,
Салды айғай,
Түк қоймай боктады.

Сөзінің жөні жоқ,
Ақылсыз томырық,
Қатынның күні жоқ—
Қамшы мен жұдырық.
Барқылдап,
Тарқылдап,
Салпылдап тоқтады.

КҮЙІСБАЙҒА *

Дұғай сәлем жазамын Күйісбайға,
Бермек болған айғырдың көзі қайда?
Көзді көрсең — бересің, тайсаң — танып,
Алдамшы атанғанның несі пайда?

ДУЙСЕНҚҰЛҒА*

Саудайы-ай ¹ сауды алмадың-ау,
сырқауды алып,
Бір пәлеге жолықтың шырқау барып,
Ала жаздай көгалды бір көрмедің,
Сары жұртқа қондың ба ірге аударып?

---

¹ Саудайы — істеген ісін абайламау, байқамай істеу.

РАЗАҚҚА *

Мына үйде отыр Разақ,
Елдің жөнін айтар ма,
Шақырып алып сұрасақ.
Үлкен қожа — ортан қол,
Өзгелері аты жоқ пенен шынашақ.

Сонда Абайдың немересі Әубәкір,—
— Омархан ағам ше? — дегенде:

Оны-дағы байқармыз,
Біраз ғана сынасақ.

Көк тұман — алдындағы келер заман *;
 Үмітті сәуле етіп көз көп қадалған.

Көп жылдар көп күнді айдап келе
 жатыр;

Сипат жоқ, сурет те жоқ, көзім
 талған.

Ол күндер — өткен күнмен бәрі бір бес,
 Келер, кетер, артына түк қалдырмас.
 Соның бірі — арнаулы таусыншақ күн,
 Арғысын бір-ақ алла біледі рас.

Ақыл мен жан — мен өзім, тән — менікі,
 «Мені» мен «менікінің» мағынасы —
 екі.

«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
 «Менікі» өлсе өлсін, оған бекі.

Шырақтар, ынталарың «менікінде»,
 Тән құмарын іздейсің күні-түнде.
 Әділеттік, арлылық, махаббат пен —
 Үй жолдасың қабірден әрі өткенде.

Адам ғапыл¹ дүннені дер менікі,
 Менікі деп жүргеннің бәрі оныкі.

---

¹ Өтпелі дәурен деген мағынада.

Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Сонда ойла, болады не сенікі?

Мазлұмға ² жаның ашып, ішің күйсін,
Харекет қыл, пайдасы көпке тисін.
Көптің қамын әуелден тәңрі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін.

Көптің бәрі көп деме, көп те бөлек,
Көп ит жеңіп көк итті, күнде жемек.
Ғадәләт пен мархамат ³ — көп азығы,
Қайда көрсең, болып бақ соған көмек.

Әркімнің мақсаты өз керегінде,
Біле алмадым пысығын, зерегін де.
Саяз жүзер сайқалдар ғапыл қалар,
Хақиқат та, дін-дағы тереңінде.

---

² Зұлымдыққа ұшыраған (адам).

³ Рахым, жақсылық.

Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап *,
Әуре етеді ішіне қулық сақтап.
Өзіңе сен, өзіңді алып шығар
Еңбегің мен ақылың екі жақтап.

Өзіңді сенгіштікпен әуре етпе,
Құмарпаз боп мақтанды қуып кетпе.
Жұртпен бірге өзіңді қоса алдасып,
Салпылдап сағым қуған бойыңа еп пе?

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме,
Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме.
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде,
Сонан тапқан — шын асыл, тастай көрме.

Алла деген сөз жеңіл*,
Аллаға ауыз жол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл
Өзгесі хаққа қол емес.

Дененің барша қуаты
Өнерге салар бар күшін.
Жүректің ақыл суаты
Махаббат қылса тәңрі үшін.

Ақылға сыймас ол алла,
Тағрипқа ¹ тілім қысқа аһ!
Барлығына шүбәсіз,
Неге мәужүт ² ол куа.

Ақыл мен хауас ³ барлығын
Білмейдүр жүрек, сезедүр.
Мүтәкәллимін ⁴ мантикин ⁵
Бекер босқа езедүр.

---

¹ Түсіну, білу, анықтау.

² Бар нәрсе.

³ Сипат, сапа, түр. Бұл жерде адамның сезім мүшелері мағынасында.

⁴ Сөйлеушілер. Бұл жерде дінді дәлелдеушілер.

⁵ Сөйлеушілер. Бұл жерде терең ой, қисынды сөз.

* * *

Күр айғай бақырған *
Кұлаққа ән бе екен?
Өнерсіз шатылған
Кісіге сән бе екен?

Өңкей надан, антұрған,
Қанша айтса, жан ба екен?
Бос жүріп, қор қылған
Өміріңе сән бе екен?

Мен сәлем жазамын *
Қарағым, қалқама.
Қайғыңнан азамын,
Барушы айта ма?

Күн бойы күтемін
Келер деп хабарың.
Қайғырмай не етемін,
Бізде жоқ назарың.

Көңілге жұбаныш
Сен едің базарым.
Сенсіз жоқ қуаныш,
Тозды енді ажарым.

* * *

Соры қалың соққы жеген пышанамыз *
Қайтіп суып, жалғаннан күсе¹ аламыз.
Құр дәрімен атқанға өлмейді екен,
Өмірі мақтаншаққа нысанамыз.

---

¹ Безбек, тастамақ.

ҒАБИДОЛЛАҒА *

Жазғытұрым қылтиған бір жауқазын,
Қайдан білсін өмірдің көбін-азын.
Бәйтеректі күндейді жетемін деп,
Жылы күнге мас болып, көрсе жазын.
Құз келген соң тамырын үсік шалып,
Бетегеге жете алмай болар жазым.

Мен-дағы көп есіттім жастың назын,
Қол жетпеске қол созар бар ма ылажың?
«Боламынмен» жүргенде болат қайтып.
Жалын сөніп, жас жүзін басады ажым.

Құлақтан кіріп, бойды алар *
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй.

Дүние ойдан шығады,
Өзімді өзім ұмытып,
Көңілім әнді ұғады,
Жүрегім бойды жылытып.

Аңсаған шөлде су тапса,
Бас қоймай ма бастауға?
Біреу түртсе, я қакса,
Бой тоқтамас жасқауға.

Бір күйгізіп, сүйгізіп,
Ескі өмірді тіргізер.
Өмір тонын кигізіп,
Жоқты бар қып жүргізер.

Есіткендей болады
Құлағым ескі сыбырды.
Ескі ойға көңлім толады,
Тірілтіп өткен құрғырды.

Ішіп терең бойлаймын
Өткен күннің уларын.
Және шын деп ойлаймын
Жұрттың жалған шуларын.
Тағы сене бастаймын
Күнде алдағыш қуларға.
Есім шығып қашпаймын,
Мен ішпеген у бар ма?

Ерекше естен кетпес қызық қайда? *
Жолығатын қыз қайда терең сайда?
Сұлулығын қояйын, мінезі артық,
Ақылды, асыл жүрек, сөзі майда.

Бұл өмірдің қызығы махаббатпен,
Көрге кірсең үлгілі жақсы атақпен.
Артағыға сөзің мен ісің қалса,
Өлсең де, өлмегенмен боласың тең.

Жүректен ізі кетпес қызық көрсек,
Жақсылықты аянбай жұртқа бөлсек,
Жақынның да, жардың да, асықтың
Бәрінің де қызығын көріп білсек. да,—

Болды да партия, *
Ел іші жарылды.
Әуремін мен тыя
Дауың мен шарыңды.
Құрбыдай хош тұттым
Жасың мен кәріңді.
Жоқтамай ұмыттым
Ақыл мен нәріңді.
Ортаға кеп салдым
Өзімде барымды.
Япырмау, ненді алдым,
Сау қоймай арымды?
Ойымнан ой бөліп,
Қозғадың тамырды.
Көңілге тік келіп,
Кетірдің сабырды.
Ойымды ақ, жарымды ақ,
Кеңімді, тарымды
Қарасам байымдап,
Сөзің сол сарынды.
Өсекке салмаңдар,

Ойымды, жарымды.
Өлшеуге алмаңдар,
Ойым бек тарылды.
    Ұрыңнан асырдың,
Сұм тілді қарыңды.
Жасырдым, жасырдым,
Енді айттым, зарымды.

Қуаты оттай бұрқырап*,
Уәзінге ¹ өлшеп тізілген.
Жаңбырлы жайдай сырқырап,
Көк бұлттан үзілген.
Қайран тіл, қайран сөз —
Наданға қадірсіз.

Тәуекел мен батыр ой
Өткір тілді найза етіп,
Сайысып-ақ бақты ғой,
Неше түрлі айла етіп.
Оянбай, қайран жұрт,
Ұялмай қал жым-жырт!

Ақылмен ойлап білген сөз
Бойыңа жұқпас, сырғанар.
Ынталы жүрек сезген сөз
Бар тамырды қуалар.
Ән салар, жатқа алар,
Түбінде құр қалар.

---

¹ Өлшеуіш.

Сұм дүние тонап жатыр, ісің бар ма? *
Баяғы күш, баяғы түсің бар ма?
Алды үміт, арты өкініш алдамшы өмір,
Желігін жерге тықпас кісің бар ма?!

Дәмі қайтпас, бұзылмас тәтті бар ма?
Бір бес күннің орны жоқ аптығарға.
Қай қызығы татиды қу өмірдің
Татуды араз, жақынды жат қыларға?

Ет жүрексіз ерніңнің айтпа сөзін,
Тіл үйренген нәпсінің қу мінезін.
Тілде сүйек, ерінде жиек бар ма?
Шымылдық боп көрсетпес шынның
жүзін.

Өлсем, орным кара жер сыз болмай
ма? *

Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат, гадауат¹ пен майдандасқан,
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?
Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай
ма?

Біреуге жай, біреуге тез болмай ма?
Асау жүрек аяғын шалыс басқан,
Жерін тауып артқыға сөз болмай ма?
Сонда жауап бере алман мен
бишара,

Сіздерге еркін тиер, байқап кара.
Екі күймек бір жанға әділет пе?
Қаны кара бір жанмын, жаны жара.
Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!
Жасымда албырт өстім, ойдан жырақ,
Айлаға, ашуға да жақтым шырақ,
Ерте ояндым, ойландым, жете,
алмадым,

Етекбасты көп көрдім елден бірақ.

---

¹ Дұшпандық.

Жүректе қайрат болмаса*,
Ұйқтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күнелтпек.

Аспаса ақыл қайраттан,
Тереңге бармас, үстірттер.
Қартыңның ойы шар тартқан
Әдеті жеңіп күңгірттер.

Тән сүйгенін бермесе,
Жан шыдамас жаны ашып.
Бере берсең, бер десе,
Үміт етер таласып.

Малда да бар жан мен тән,
Ақыл, сезім болмаса.
Тіршіліктің несі сән,
Тереңге бет қоймаса?

Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?!

ЖАМАНБАЛАНЫҢ БАЛАСЫ
ӨЛГЕНДЕ*

Белгілі сөз: «өлді, өлді»,
Белгісіз оның мекені.
Не халатқа әурілді,¹
Қайда қандай екені.

---

¹ Не күйге, не халге ұшырады деген мағынада.

* * *

Күн артынан күн туар*,
Бір күн дамыл еткізбес.
Ой артынан ой қуар,
Желге мінсең, жеткізбес.

Ауру жүрек ақырын соғады жай*,
Шаршап қалған кеудемде тулай алмай.
Кейде ыстық қан басып кетеді оны,
Дөңбекшіген түндерде тыншыға алмай.

Қараңғы саңырау қайғы ойды жеңген,
Еркелік пен достықты ауру көрген.
Ақылы жоқ, ары жоқ шуылдақты
Күнде көріп, тұл бойы жиіркенген.

Тірілтіп өткен күнді, тағы шөлдеп,
Осы күнді күн демес қарғап, міндеп.
Кейде тілеп бақ пенен тағы тыныштық,
Кейде қайғы, азапты тағы да іздеп.

Кейде ойлайды жылауға қайғы зарын,
Тынышсыз күнде ойлаған дерттің бәріп.
Кейде онысын жасырар жұрттан ұлап,
Кетірет деп мазақтап беттің арын.

Ауру жүрек ақырын соғады жай,
Өз дертін тығып ішке, білдіре алмай.
Кейде ыстық тағы да қан басады,
Кейде бір сәт тыншығар үн шығармай.

Есінде бар ма жас күнің*,
Көкірегің толық, басың бос,
Қайғысыз, ойсыз, мас күнің?
Кімді көрсең — бәрі дос.

Махаббат, қызық, мал мен бак,
Көрінуші еді досқа ортақ.
Үміт жақын, көңіл ақ,
Болар ма сондай қызық шақ?

Құдай-ау, қайда сол жылдар,
Махаббат, қызық мол жылдар?!
Ақырын, ақырын шегініп,
Алыстап кетті-ау құрғырлар.

Жалынасың, боқтайсың,
Сағынасың, жоқтайсың.
Махаббат кетті, дос кетті —
Жете алмайсың, тоқтайсың.

Көзіме жас бер, жылайын,
Шыдам бер, сабыр қылайын.
Жаралы болған жүрекке
Дауа бер, жамап сынайын.

Жүрегім менің — қырық жамау *
Қиянатшыл дүниеден.
Қайтіп аман қалсын сау,
Қайтқаннан соң әр неден.

Өлді кейі, кейі — жау,
Кімді сүйсе бұл жүрек.
Кімі — қастық, кімі — дау,
Сүйенерге жоқ тірек.

Кәрілік те тұр тақау,
Алдымызда айла жоқ.
Қайғысыздың бәрі асау,
Бізге онан пайда жоқ.

Қан жүректі қайғылы-ау,
Қайрыла кет сен маған.
Қасиетін ойлан-ау,
Қам көңілдің тынбаған.

Адам — бір боқ көтерген боқтың қабы *,
Боқтан сасық боласың өлсең тағы.
Менімен сен тең бе деп мақтанасың.
Білімсіздік белгісі — ол баяғы.

Кеше бала ең, келдің ғой талай жасқа,
Көз жетті бірқалыпта тұра алмасқа.
Адамды сүй, алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде онан басқа?!

* * *

Күшік асырап, ит еттім *
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мені атты.

* * *

Сүйсіне алмадым, сүймедім*,
Сүйегім жасып, сор қалың.
Сүйісіп саған тимедім,
Бола алмадым сенің жарың.

ДУТБАЙҒА*

Жылуы жоқ бойының,
Жылмиғаны неткені?
Құбылуы ойының —
Кетпей құйтың еткені.

Мұңды, жылмаң пішінін
Кезек киіп, ел жиып.
Болыс болса, түсінің
Түксігін салар тырсыып.

Бір көрмеге тәп-тәтті
Қазаны мен қалбаңы.
Дөң айналмай ант атты,
Бүксіп, бықсып ар жағы.

Сенен аяр түгі жоқ,
Бүгін сыйлас көрініп.
Бүгін жалын, ертең шок,
Сөзі мен өзі бөлініп.

Әлі үміт, әлі серт,
Жын сықылды бұзылып.
Құлық емес, бұл — бір дерт,
Тұрлауы жоқ құбылып.

Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен *,
Менмен, кердең, қайғысыз ер көңілмен,
Жазғытұрым жасырып жердің бетін,
Жасыл шөппен, бой жеткен егінмен тен.

Сонан бері рахымсыз көп жыл өтті,
Орақ келер, орылар мезгіл жетті.
Жылы менен суықтың бәрін көріп,
Қайран көңіл қайыспай қайрат етті.

Ауыр ойды көтеріп ауырған жан,
Қайғы, қасірет жүзіңе белгі салған.
Дәні толық, басы үлкен егіндей-ақ,
Сенің де басың нмек жерге тамаң.

Өлейін деп өлмейді өлерлік жан,
Әсте өлмесін білгендей қылық қылған.
Ажал келіп бас салса, жанды ұрласа,
Өмір қайда, сен қайда, соны да ойлан.

Адамзат бүгін адам, ертең топырақ,
Бүгінгі өмір жарқылдап алдар бірақ.
Ертең өзің қайдасың, білемісің,
Өлмек үшін тугансың, ойла, шырақ.

* * *

Жүрегім, нені сезесің *
Сенен басқа жан жоқ па?
Дүниені, көңлім, кезесің,
Тиянақ жоқ па, қой, тоқта!

Сезгенінді сездіріп,
Жете алмадың ортаққа.
Тірі жаннан бездіріп
Апарасың қай жаққа?

Ортақтық, тыныштық достық қой,
Оның қадірін кім білер,
Әркімге-ақ тілеу қостық қой,
Бәрі -- алдамшы саудагер.

Халықтың аты керек қой,
Я мақтауға, боқтауға.
Кұбылға бәрі зерек қой,
Бәрі жайсыз тоқтауға.

Досты қайдан табарсың,
Кеңесерге адам жоқ.
Әрлі-берлі шабарсың,
Жалғыздықтан жаман жоқ.

Ақыл айтсаң біреуге
Ішің еріп, егіліп,
Ұялмас ақы тілеуге,
Бермесен, қалар түңіліп.

Ақы беріп тыңдатқан
Сөз көкейге қонар ма?
Құлағын сатқан — тәңірі атқан
Ондырар ма, оңар ма?

Күйесің жүрек, күйесің,
Күйгеніңнен не пайда?
Дүниеде нені сүйесің,
Өмір қайда, дос қайда?

Көлеңке басын ұзартып*,
Алысты көзден жасырса;
Күнді уақыт қызартып,
Көк жиектен асырса;

Күңгірт көңлім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа.
Төмен қарап мұңдасар,
Ой жіберіп әр жаққа.

Өткен өмір — қу соқпақ,
Қыдырады талайды.
Кім алдады, кім тоқпақ
Салды, соны санайды.

Нені тапсаң, оны тап,
Жарамайды керекке.
Өңкей уды жиып ап,
Себеді сорлы жүрекке.

Адасқан күшік секілді
Ұлып жұртқа қайтқан ой,
Өкінді, жолың бекінді,
Әуре болма, оны қой.

Ермен шықты, ит қылып,
Бидай шашқан егінге.
Жай жүргенді уерд¹ қылып,
Тыныш өлсеңші тегінде.

---

¹ Әдет, машық деген мағынада.

* * *

Ұяламын дегені көңіл үшін *,
Ұсақ қулық бір ғана өмір үшін.
Татымды достық та жоқ, қастық та жоқ,
Жігері жоқ, маңызы жеңіл үшін.

Жалығу бар, шалқу бар, іш пысу бар,
Жаңа сүйгіш адамзат, көрсе қызар.
Ар мен ұят ойланбай, тәнін асырап,
Ертеңі жоқ, бүгінге болған құмар.

Туысқаның, достарың — бәрі екі ұшты,
Сол себепті досыңнан дұшпан күшті.
Сүйсе жалған, сүймесе аянбаған,
Бұл не деген заманға ісім түсті?!

Өзің үлкен, қылығың — бала-шаға,
Балаша мәз боп жүрсін тамашаға.
Әкесі ұрысса балаға, ол да — достық,
Баласы ұрысса, әкеге жараса ма?

Жапырағы қуарған ескі үмітпен *
Қиял қып өмір сүріп, бос жүріппін.
Жыбыр қағып, көңілді тыншытпайды,
Қашанғы өтіп кеткен бұлдыр көп күн.

Ол дәурен өмір емес, бір көрген түс,
Ойға тойма, қызықты қиялдан күс¹.
Қарашы, өз бойында түгел ме екен,
Ыстық жүрек, өң-шырай, қуат пен күш?

Төңкеріліп құбылған, жұрт — бір сағым,
Шынға шыдап, қоса алмас ынтымағын.
Көптің аузын күзетсең, күн көрмейсің,
Өзінді өзің күзет, кел, шырағым!

---

¹ Қайт, күдер үз деген мағынада.

Қуапбандар, жастыққа*,
Елерме күлкі, мастыққа.
Көзің қайдан жетеді
Достық пенен қастыққа?
Құрбыңның қызық дегенін
Сөз екен деп ап шықпа.
Адалдан тапқан тиынды
Сал да сақта қапшыққа.
Қолдағыңды қорғап бақ,
Мал арзан деп аптықпа.
Сыпайы жүр де шаруа ойла,
Даңғойланып қаптықпа.
Беталды жанға бой салма,
Қорлық жүрмес сақтыққа.
Елу бесте біз-дағы
Сенісер адам таптық па?
Арыз құмар болғандар
Опыр-топыр, шақ-шұққа,
Түспей жүр ме, көрдің бе,
Жалаң-жұлаң, тақ-тұққа?

Осы қымыз қазаққа *
Мақтаның ба, асың ба?
Қымызды басар артынан
Ет даяр ма қасыңда?
Бойыңа сіңіп, өрт болған
Қызба бастық жасыңда.
Қызылшыл семіз, жас қымыз —
Бір үлкен борыш басыңда.
Жуасты мін де, айран іш,
Жоқ немеге шатылма.
Ұры, залым, қуларға
Нысанаға шаншылма.
Жылқыны аңдып ұры жүр
Әр төбенің тасыңда.
Ой көзімен қарасаң,
Қойдан жылқы асыл ма?
Мақтанға бола жиям деп,
Жылқы үшін жұртқа бас ұрма.
Қымыз, семіз дегенің
Бір мақтан ғой, жасырма.
Мақтан кума, керек қу,
Ойсыздарға қосылма.
Қойыңда ақша, қолда қой
Күзетке оңай, шошынба!

Буынсыз тілің, *
Буулы сөзің
    Әсерлі адам ұғлына.
Қісінің сөзін
Ұққыш-ақ өзің,
    Қисығын түзеп тұғрыға.

Сезімпаз көңіл
Жылы жүрек
    Таппадым деп түңілмес.
Бір тәуір дос
Тым-ақ керек,
    Ойы мен тілі бөлінбес.

* * *

Тоты құс түсті көбелек *
Жаз сайларда гулемек.
Бәйшешек солмақ, күйремек,
Көбелек өлмек, сиремек.

Адамзатқа не керек:
Сүймек, сезбек, кейімек,
Харекет қылмақ, жүгірмек,
Ақылмен ойлап сөйлемек.

Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек,
Заманға жаман күйлемек,
Замана оны илемек.

Алланың өзі де рас, сөзі де рас *,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас.
Көп кітап келді алладан, оның төрті
Алланы танытуға сөзі айрылмас.

Амантү ¹ оқымаған кісі бар ма?
Уәктүбинн ² дегенмен ісі бар ма?
Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер,
Жарлықпен ол сіздерге, сіз де оларға...

Замана, шаруа, мінез күнде өзгерді,
Оларға кез-кезімен нәби ³ келді.
Қағида шаригаты өзгерсе де,
Тағриф ⁴ алла еш жерде өзгермеді.

Күллі махлұқ өзгерер, алла өзгермес,
Әһли кітап ⁵ бұл сөзді бекер демес.
Адам нәпсі, өзiмшiл мiнезбенен
Бос сөзбенен қастаспай түзу келмес.

---

¹ Иман келтіремін, сенемін (құдайға).

² Оның кітаптарына (сенемін).

³ Пайғамбар.

⁴ Түсіну, білу, анықтау.

⁵ Құдайдан келіпті деген кітаптармен ғамал (іс) ететін адамдар.

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.

Осы үш сүю болады имани гүл,
Иманның асылы үш деп сен тахқиқ⁶ біл.
Ойлан-дағы, үшеуін таратып бақ,
Басты байла жолына, малың түгіл.

Дін де осы шын ойласаң, тағат⁷ та осы,
Екі дүние бұл тасдиқ⁸ — хақтың досы.
Осыларды бұзатын және үш іс бар:
Пайда, мақтан, әуеской — онан шошы.

Руза, намаз, зекет, хаж — талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.
Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті
Қылғанменен татымды бермес жеміс.

Бас жоғары жаралған, мойын төмен,
Қарашы, дене біткен ретімен.
Істің басы — ретін танымақтық,
Иман білмес тағатты қабыл демен.

Имамдар ғибадаттан⁹ сөз қозғаған,
Хүснизән¹⁰ мин иманды білді ойлаған.
Иманның тазалығын жақсы ұқтырмай
Сыртын қанша жуса да, іші оңбаған.

---

⁶ Анық, айқын, рас.

⁷ Құлшылық ету, жалбарыну.

⁸ Растау.

⁹ Құлшылық.

¹⁰ Жақсылық ойлау.

Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ,
Мү'мин¹¹ болсаң, үйреніп сен де ұқсап.
Құран рас, алланың сөзідүр ол,
Тә' уиліне¹² жетерлік ғылымың шақ.

Алланың, пайғамбардың жолындамыз,
Ынтамызды бұзбастық иманымыз.
Пайда, мақтан, әуесқой — шайтан ісі,
Кәні біздің нәпсіні тиганымыз?

Мү'мин болсаң, әуелі иманды бол,
Бендеге иман өзі ашады жол.
Шын илан да, таза ойла бір иманды,
Мұнафиқ¹³ намаз қылмап па, мағлұм
ғой ол.

Алла ішімді айтқызбай біледі ойла,
Бендесіне қастықпен кінә қойма.
Распенен таласпа мү'мин болсаң,
Ойла, айттым, адамдық атын жойма!

---

¹¹ Иман келтіруші.

¹² Жору, мәнісін айту.

¹³ Ішінен дінге қарсы, сырты мұсылман, екі жүзді адам.

Жүрек — теңіз, қызықтың бәрі — асыл
тас *,

Сол қызықсыз өмірде жүрек қалмас.
Жүректен қызу-қызба кете қалса,
Өзге тәннен еш қызық іс табылмас.

Достық, қастық, бар қызық — жүрек
ісі,

Ар, ұяттың бір ақыл — күзетшісі.
Ар мен ұят сынбаса, өзге қылық,
Арын, алқын — бұл күннің мәртебесі.

Қартаң тартқан адамнан от азаймақ,
От азайса, әр істің бәрі тайғақ.
Шаруаң үшін көрінген ақыл айтып,
Жолың тайғақ, аяғың тартар маймақ.

* * *

Жалын мен оттан жаралып*,
 Жарқылдап Рағит¹ жайды айдар.
 Жаңбыры жерге таралып,
 Жасарып шығып гүл жайнар.

Жайына біреу келсе кез,
 Белгілі жұмыс, сор қайнар.
 Қуаты күшті нұрлы сөз,
 Қуатын білген абайлар.

Жалын мен оттан жаралған
 Сөзді ұғатын қайсың бар?
 Партия жиып, пара алған,
 Бейілі кедей байсындар.

Қулық пенен құбылдан
 Жалықсаң, жақсы жансындар.
 Түзелмесе шұғылдан,
 Арсылдар да, қалшылдар.

Несі өмір,
 Несі жұрт?
 Өңшең қырт,
 Бас қаңғырт!

---

¹ Дін ұғымында найзағайды, жайды билейтін, күнді күркіретуші періштенің аты.

СОҢҒЫ ЖЫЛДАРДА ТАБЫЛҒАН ӨЛЕҢДЕР

Домбыраға қол соқпа *
Шымырлатып бір-бірлеп.
Жүрегім, соқпа, кел тоқта,
Жас келер көзге жүр-жүрлеп.
Қайғылы көңлім қайдағы
Бұрынғымды жаңғыртар.
Қайратты алып бойдағы,
Басымды қайғы қаңғыртар.
Онан да жылы жүзіңмен
Кел, жарым, қара бетіме.
Жылы, тәтті жауап айт
Іштегі қайғы, дертіме.
Іштегі ескі жалынды
Сөндірі жаңа қылықпен.
Сөйлесші жақсы, жағымды
Мендей көңілі сынықпен.
Сынық көңлім көп кешер,
Майда қолмен ұстасаң.
Көңілге түрлі ой түсер,
Әр тереңге нұсқасаң.
Күйлі, күйсіз бәйгеге
Қажыды көңлім көп шауып.
Көп қинамай әр неге,
Енді семірт, жем тауып!

Ойға түстім толғандым*,
Өз мінімді қолға алдым,
Мінезіме көз салдым,
Тексеруге ойландым.
Өзіме өзім жақпадым,
Енді қайда сыя алдым?
Қалап алған көп мінез,
Қалайша қылып тыя алдым?

Бойдағы мінді санасам,
Тау тасынан аз емес.
Жүрегімді байқасам,
Инедейін таза емес.
Аршып алып тастауға,
Апандағы саз емес.
Бәрі болды өзімнен,
Тәңірім салған наз емес.

Осынша ақымақ болғаным
Көрінгенге қызықтым.
Гәділетті жүректің
Әділетін бұзыппын.
Ақыл менен білімнен
Әбден үміт үзіппін;

Айла менен амалды
Меруерттей тізіппін;
Жалмауыздай жалаңдап,
Ар, ұяттан күсіппін;
Құлық пенен сұмдыққа
Құладындай ұшыппын;
«Сіз білесіз» дегенде
Күнге күйіп, пісіппін;
Мақтанбасқа мақтанып,
Деп жүріппін «пысықпын».

Мен боламын демендер*,
Аяқты алшаң басқанға.
Екі көзің аларып,
Құр қарайсың аспанға.
Бір ғылымнан басқаның,
Бәрі де кесел асқанға.
Үйткен адам жолығар,
Кешікпей-ақ тосқанға.

* * *

Ғалымнан надан артпас ұққанменен*,
Тағдыр көрмей қоймайды бұққанменен.
О-дағы қалыбынан аса алмайды,
Жауқазын ерте көктеп шыққанменен.

* * *

Түбінде баянды еңбек егін салған*,
Жасынан оқу оқып, білім алған.
Би болған, болыс болған өнер емес,
Ецбектің бұдан өзге бәрі жалған.

* * *

Әйелің — Медет қызы, аты Өрім*,
Айында бір жумайды беттің кірін.
Ер кезек ер жігітке үшке дейін,
Бір боқты тағы бас та және сүрін.

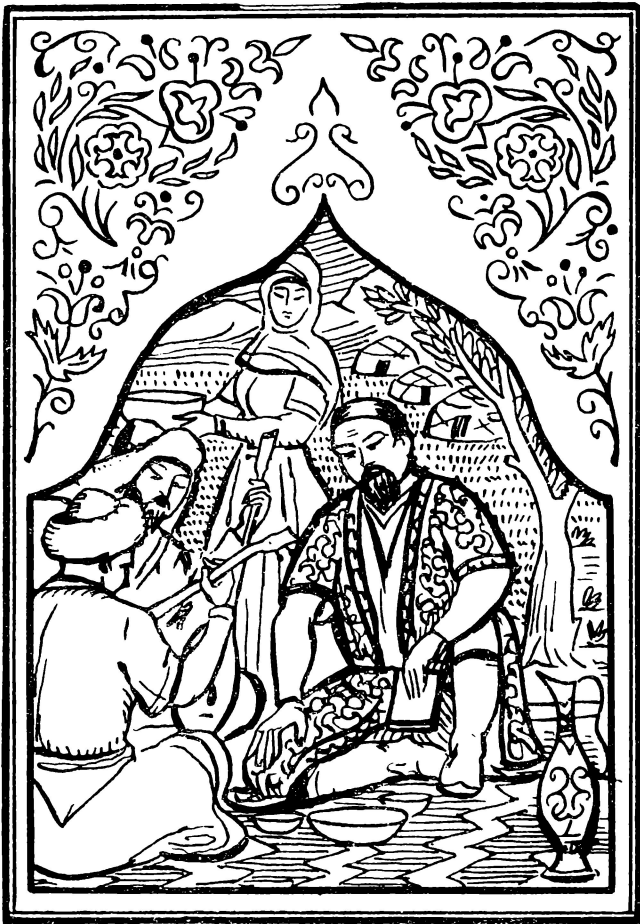
Жол көрмек, жоба білмек, жиһан
кезбек*,
Бой жеңбек ер жігітке ғақыл таппақ.
Тағдырын ...¹ хақтан біліп,
Көшелі өнер несін жүрсе жақтап.

Ниетің түзу болса сенің аппақ,
Екі елі аузыңа қойсаң қақпақ.
Сыбыр, өсек дегенді сырттай жүріп,
Ғылым, өнер, мал таппақ, жұртқа
жақпақ.

---

¹ Анық оқылмады.

ПОЭМАЛАР

ЕСКЕНДІР *

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?
Македония шаһары оған мекен.
Филипп патша баласы, ер көңілді,
Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен.

Филипп өлді, Ескендір патша болды,
Жасы әрең жиырма бірге толды.
Өз жұрты аз көрініп, көршілерге
Көз алартып қарады оңды-солды.

Сұмдықпен әскер жиып қаруланды,
Жақын жерге жау болды тұра аттанды.
Көп елді күтінбеген қырды, жойды,
Ханды өлтіріп, қаласын тартып алды.

Жазасыз жақын елдің бәрін шапты,
Дарияның суындай қандар ақты.
Шапқан жердің бәрін де бодам қылып,
Әкіметпен қолына тартып апты.

Ескендір елде алмаған хан қоймады,
Алған сайын көңілі бір тоймады.
Араны барған сайын қатты ашылып,
Жердің жүзін алуға ой ойлады.

Қан ішер қаһарлы хан ашуы көп,
Атағынан қорқады жұрт қайғы жеп.
Сол күнде қошеметші айтады екен,
Ханның ханы, патшаның патшасы деп.

Атағы талай жерге оның жетті,
Жердің жүзін алуға талап етті.
Есепсіз әскер ертіп, жарақтанып,
Есіткен елдеріне жүріп кетті.

Алдынан шыға алмады ешкім мұның,
Бәрін де алды, қорқытты жолдағының:
Жан шықпады алдынан, тоқтауы жоқ,
Жер жүзін жеке билеп алмақшының.

Жүре-жүре бір елсіз шөлге түсті,
Алып жүрген суының бәрін ішті.
Адам, хайуан бәрі де бірдей шөлдеп,
Басына құдай салды қиын істі.

Сандалды сар далада су таба алмай,
Шөлдеген жұрт қайтеді бос қамалмай?
Қызметкердің бәрін де өлтірмекші
Болыпты, шөлдегенге шыдай алмай.

Мысалы астындағы ат о дағы ұшты,
Ескендір де атының жалын құшты.
Жалтырап сәуле берген бір нәрсеге
Патшаның ат үстінде көзі түсті.

Барса, бір сылдыр қаққан мөлдір бұлақ,
Таспадай бейне арықтан шыққан құлап.
Түсе сала Ескендір басты қойды,
Ішсе, суы өзгеше, тәтті тым-ақ.

Кепкен балық келтіртті сонда тұрып,
Сол суға балықты алды бір жудырып.
Исі, дәмі өзгеше болып кетті,
Таң қалды, мұның бәрін суға жорып.

Ескендір қолына айтты: «Бұл неткен
су?»

Бәрің де ішіп, бұл суға бетінді жу!
Бір бай елден осы су шыққан шығар,
Өрлеп барып, үстіне тігелік ту.

Бұл салқын, тәтті суға қаныңыздар,
Шақ келер маған жан жоқ наныңыздар.
Менен қалмай, бұл суды шапшаң өрлеп,
Талқан қылып шаһарын алыңыздар!».

Жарлық шашты, қол жүрді суды өрлей,
Шаһарына жеткенше дамыл көрмей.
Көкпеңбек темір киген өңкей батыр,
Тарттырып жөнеледі сырнай-керней.

Сол әскер суды өрлеп талай жүрді,
Судың басы бір құзар шатқа кірді.
Шаттың аузын бекіткен алтын қорған,
Қақпасы бекітулі, көзі көрді.

Қақпаны ашайын деп хан ұмтылды,
Тұтқасын олай-бұлай қатты жұлды.
Аша алмады қақпаны, үміт үзді,
Ақылдасып тәуір-ақ амал қылды.

Ескендір тоқтау көрмей өскен жан ғой,
Келмей ме тоқтаусыздың бәрі даңғой?
Дел-сал болып бәрі де қайта шықты,
Алысып әл келмесін байқаған ғой.

Долдықпен хан Ескендір ашуланды,
Ашуланып қақпаға жетіп барды.
Қақпаны дүбірлетіп қағып-қағып:
— Қақпанды аш!— деп барынша айғай
салды.

Қақпаның ар жағынан біреу келді,
Күзетшісі сол екен, дыбыс берді.
— Қақпаны саған ашар рұқсат жоқ,
Бұл — құдайға бастайтын қақпа,—
деді.

— Білмесең, мен Ескендір патша деген,
Жер жүзінің соғыста бәрін жеңген.
Қақпанды аш, хабарынды айт, білдір
маған,
Қорлығым өзім туып көз көрмеген.

— Мықтымын деп мақтанба, ақыл
білсең,
Мықты болсаң, өзіңнің нәпсіңді жең!
Іші тар, көре алмастың біреуі сен,
Ондай кісі бұл жерге келмейді тең.

— Талпынған талаппенен мен де — бір
ер,
Көп жүрдім, кездей келді көрмеген жер.
Ең болмаса, халқыма көрсетейін,
Сый қылып, белгі болар бір нәрсе бер.

Қақпадан лақтырды бір орамал,
Сыйым — осы, есерім, мынаны ал!
Ішінде бір нәрсе бар ақыл берер,
Апар-дағы, ойланып, көзіңді сал!

Орамалды қуанып қолына алды,
Сый алдым деп халқына қайта барды.
Қараса, ішіндегі бір қу сүйек,
Бұл не еткен мазағы деп аң-таң қалды.

Ашуланып сыйына болды кекті,
— Ең болмаса білмеді сый бермекті:
— Осы менің теңім бе?— деп ақырып,
Лақтырып жіберді сол сүйекті.

Жолдасы Аристотель ақылы мол,
Лақтырған сүйекті алады сол.
Ханға айтты: «Қасиет бар бұл сүйекте
Көзіңе көрсетейін, хабардар бол».

Сол күнде Аристотель — жеке дара,
Ақыл сөзін тындамай бар ма шара:
— Таразыны әкел де, сүйекті сал,
Бір жағына алтын сап, өлшеп қара!

Бұл сөзге Ескендір де қарай қалды,
Таразыны құрдырып, ортаға алды.
Қанша алтынды күміс пен салса-дағы,
Бір кішкентай сүйекті аудармады.

Мұны көріп, Ескендір аң-таң қалды,
Бар қаруын алтынға қоса салды.
Енді қайтер екен деп қарап еді,
Бұрынғыдан қу сүйек ауырланды.

Аристотель хакімге патша келді:
Мына сүйек қазынаның бәрін жеңді.
Бұл сүйекті басарлық нәрсе бар ма?
Ақылыңмен ойланып тапшы!— деді.

Хақім жерден топырақ алып барды,
Бір уыстап сүйекке шаша салды.
Ана басы сылқ етіп жерге түсіп,
Сүйек басы жоғары шығып қалды.

Ескендір мұны көріп аз тұрады,
Хақімді аулақ жерге шақырады.
— Таң қаларлық іс болды мұның өзі,
Мәнісін айтып берші,— деп сұрады.

— Бұл — адам көз сүйегі,— деді ханға.
Тоя ма адам көзі мың мен санға?
Жеміт көз жер жүзіне тоймаса да,
Өлсе тояр көзіне құм құйылғанда.

Кәпір көздің дүниеде араны үлкен,
Алған сайын дүнге тоя ма екен?
Қанша тірі жүрсе де, өлген күні
Өзге көзбен бірдей-ақ болады екен.

Ашуланба, ей, патшам, айтайын дат:
Алтын қақпа бермеді сізге рұқсат.
Сый сұрадың, бергені — бір қу сүйек,
Мұны көріп, алыңыз сіз де ғибрат!

Ойлап-ойлап патшаның мойны түсті,
Құдайым көрсетті деп бұл бір істі.
Бекерлік екен менің бұл ісім деп,
Қолын алып жұртына қайта көшті.

Аз-ақ сөз айттым, бітті бұл әңгіме,
Мұны бір өзге сөздің бірі деме.
Қарның тойса, қайғырма мақтан үшін,
Тоймас көзің толар деп қайғы жеме.

Қу өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер,
Өз күлкіңе өзің қарық болма бекер!
Ұятың мен арыңды малға сатып,
Ұятсызда иман жоқ, түпке жетер.

Мақтанасың біреуге мақтасын деп,
Шаужайымнан еш адам қақпасын деп.
Сен кеткен соң артыңнан күліп қалар,
Антұрғаннан құдайым сақтасын деп.

Ақылсыз өзін мақтап былжырайды,
Бойыңа өлшеп сөйлесең, нең құрайды?
Жақсы болсаң, жарықты кім көрмейді.
Өз бағаңды өзіңнен кім сұрайды?!

МАСҒҰТ *

Я, алла, құрметіне достын Махмұт¹,
Тілге яр бер, білінсін тұғры мақсұт.
Арун-Рашид халифа заманында
Бағдатта бір жігіт бар аты Масғұт.

Шаһардан бір күн Масғұт шықты тысқа,
Барды ма кезі келіп бір жұмысқа?
Бір ұры бас сап тонап жатқан жерде
Кез болды бір бишара шал байғұсқа.

Шал байғұс айғайлады аттан салып,
Айырып алған жан жоқ оны барып.
Кім де болса бір ерлік қылайын деп,
Масғұт ұшты ұрыға оңдайланып.

Масғұтты ұры шапты қылышпенен,
Тәуір-ақ жан сақтапты жұмыспенен.
Есен-аман шал-дағы құтылыпты,
Масғұттан жау қашқан соң ұрыспенен.

Масғұтқа келді әлгі шал көзін тіктеп,
Көрсе, бастан ағып тұр қан дірдектеп.

---

¹ Мұхамбеттің лақап аты.

Мұның қарызын мен де өтеп кетейінші
Жігіт қой ер көкірек, жау жүрек деп:

— Ей, жігіт, не қылсаң да, ер екенсің,
Көргейсің ерлігіңнің берекесін.
Себеп боп мені ажалдан сен айырдың,
Маған қылған қарызыңды алла өтесін?

Бай емен, батыр емен, хан емеспін,
Атақты артық туған жан емеспін.
Себеп болып айырдың мені ажалдан,
Жақсылықты білмейтін шал емеспін.

Мен — бір шал дүниеде жиһан кезген,
Ертең түсте кетемін шаһаріңізден.
Ертерек пәлен жерден тосып тұрып,
Алып қал бір базарлық, жаным, бізден.

Пұл үшін қызықпассың, сен де — бір
ер,
Сені маған кез қылған пәруардигер.
Бір құданың хақы үшін мен тілеймін,
Қабыл көр, сертім үшін қолыңды бер!

-- Ұрыға жібермедім мен намысты,
Кім бұлдар мұндай-мұндай қылған істі.
Алла хақы деген соң амал да жоқ,
Барайын деп уәде етіп қол қағысты.

Ол жерге ерте тұрып жігіт барды,
Шал да душар алдынан бола қалды.
Қолынан ұстап алып, ертіп барып,
Далада бір бұзылған тамға апарды.

Барса, тамда бір гүл тұр солқылдаған,
Басында үш жеміс бар былқылдаған:
Бірі — ақ, бірі — қызыл, бірі — сары,
— Таңдап ал, мен берейін бірін саған.

Ағын жесең, ақылың жаннан асар,
Сарыны алсаң, дәулетің судай тасар,
Егерде қызыл жеміс алып жесең,
Ұрғашыда жан болмас сенен қашар.

Ол жігіт шал сөзіне құлақ салды,
Көзін төмен жіберіп, аз ойланды.
Ақ пен сары екеуін алмаймын деп,
Қызыл жеміс жеймін деп қолқа салды.

— Мен беремін, танбаймын айта тұра,
Өкінбесең түбінде жүре-бара.
Ақ пен сары екеуін алмағаның
Мәнісін айтсаң екен, жаным, сірә.

— Мен болсам егер, ағын жемек дедім,
Ақылды болдым елден бөлек дедім.
Мен ақылды билемен не қылсам да,
Ақыл мені билесе керек дедім.

Ақылды жан табылмас маған сырлас,
Көріне тентек көп надан мойын бұрмас.
Әділетсіз, ақылсыз, арсыздарды
Көре тұра; көңілде тыныштық тұрмас.

Адам дертті болмай ма құса тартып,
Тұщы ұйқы ұйықтай алмай түнде
жатып.

Ештеп бағып, есерге ем таба алмай,
Тәтті тамақ жей алман дәмін татып.

Сарыны жеп, мен болсам байдың өзі,
Аузында тамам жанның болдым сөзі.
Пәленшеден бір нәрсе алсақ-ау деп,
Тігілер жан біткеннің маған көзі.

Жұрт күндер жұрттан артық байлық
үшін,
Бұлдайды біреу күшін, біреу түсін.
Не қылса да, надандар алмақты ойлар,
Мал антұрған күйдіріп елдің ішін.

Еңбексіз мал дәметпек — қайыршылық,
Ақылды ерге ар болар ондай қылық.
Оны ойларлық бұл күнде адам бар ма?
Пайда ойламай қылады кім татулық?

Берсең қалар оларда несі ардың?
Бермесен, сен-дағы ит бірге болдың.
Не өзің ит, немесе бар елің ит,
Дауасыз бір пәлеге міне қалдың.

Қызылды жесем, мені әйел сүйер,
Арамдыққа жүрмесем, не жан күйер?
Ұрғашы да көп жан ғой, досым болса,
Деп едім бір пайдасы маған тиер.

Еркектің еркек адам болса қасы,
Қатын, шеше, қызы жоқ кімнің басы?
Хан қаһар, қара кісі қастық қылса,
Сонда ұрғашы болмай ма арашашы?

Ендігіге не сұрау бұл жалғанда?
Ақыл-ой, ар-намыс жоқ еш адамда.
Өлген мола, туған жер жібермейді,
Әйтпесе тұрмас едім осы маңда.

Сол Масғұт халифаға уәзір бопты,
Тарқатыпты алдынан көп пен топты
Бағанағы қыдыр шал бір уақытта
Түсінде аян беріп жолығыпты.

— Ей, балам, пәлен күні жауын жауар,
Сол жауынның суында кесапат бар:
Жеті күн жынды болар суын ішкен,
Жеті күн өткеннен соң және оңалар.

Ол судан тамам суға су құйылар,
Сол болып, судың бәрі кесел болар.
Ертерек таза судан су жнып ал,
Бұл — хабарым, сақтансаң, жаным,
жарар.

Бұл сөзбен халифаға Масғұт барды,
Хабарын естіген соң хан да аңғарды.
Айтқан кезі жақындап келген шақта,
Ертерек таза судан құйып алды.

Болған соң уәделі күн, жауын жауды,
Судан ішкен жынды боп, ақылы ауды.
Күні-түні шуласып, таласады,
Үмытты тамақ жеу мен және ұйқтауды.

Бұлар шулап бір күні келді ордаға,
Хан мен уәзір қарайды тамашаға.
Бәрі де есі шығып, жынды болған,
Бос шулап жүр кіші іні, үлкен аға.

Ол халқының алдына жақын барды
Сөз айтып әрбір түрлі, ақыл салды.
— Бір кеселге, байғұстар, жолығыпсын,
Үйіңе бар, ұйқандар!— деп шығарды.

Олар шықты есіктен ханға өкпелеп,
Көшеде шулап және жылаған көп:
— Хан мен уәзір ақылдан айрылыпты,
Өлтірейік екеуін, жынды екен,— деп.

Өлтіргелі ордаға қайта жүрді,
Бұлардың сөзін естіп хан да көрді:
— Бұрынғыдан мұнысы қиын болды,
Ойбай, уәзір, ақыл тап, қайттік?— деді.

— Құтылар хал болмады мына дудан,
Біз де ішпесек болмайды жынды судан.
Өлтірер өңкей жынды бізді келіп,
Жынды деп есі дұрыс бізді қуған.

Екеуі жынды судан ішіп салды,
Құтырып көп алдына жетіп барды.
Өңкей жынды байқамай айтыппыз деп,
Құлдық ұрып, бұларға көп жалбарды.

Сонымен бет-бетімен тарқап кетті,
Әйтеуір, тарқайтұғын уақыт жетті.
Көрдің бе, көп тентектің қылған ісін?
Еріксіз есті екеуін есер етті.

Көптің бәрі осындай, мисал етсең,
Көп айты деп алданып, уағда күтсең.
Ғапіл боп көп нәрседен бос қаласың,
Аңдамай көп сөзімен жүріп кетсең.

ӘЗІМ ӘНГІМЕСІ *

Бір сөзім «Мың бір түннен» оқып
көрген,
Өлең қып сол сөзімді айтқым келген.
Болыпты ағайынды екі жігіт,
Бағдатта Мұстапа мен Сапа деген.

Екеуі жетім еді әкесі өлген,
Талаптан жетеміз деп, бос жүрмеген.
Тігінші, кестеші еді кіші інісі,
Мұстапа суретшілік ғылым білген.

Екеуі екі айрылмақ қамын жеген,
Бір шетке кетпек болып жұрт көрмеген.
Мал тапқаны бір іздеп таппақ болып,
Серт қылып, бір-біріне уәде берген.

Екеуін екі жаққа тағдыр бөлген
Жандар емес қатерден әсте именген.
Шынмашынға¹ Сапасы кете тұрсын,
Мұстапа Балсураға² бұрын келген.

Мұстапа — бойдақ, кедей біраз тұрған,
Кәсібін күннен күнге тәңрі оңғарған.

¹ Қытай мемлекеті.

² Қаданың аты.

Аздан соң қатын алып, үй салғызып,
Шаһарда сенімдінің бірі болған.

Пұл құрап, киім түзеп, қарны тойған,
Қағазға өрнек жасап, сурет ойған.
Құдайым кешіктірмей бір ұл беріп,
Молдалар оның атын Әзім қойған.

Бір жасап, екі жасап, Әзім өсті,
Сонан соң медресеге барып түсті.
Аз жылда жақсы ғылым нәсіп етіп,
Жас жігіт жүзі нұрлы, көңлі масты.

Оқудан шыға ұстады ата өнерін,
Асырды атасынан әрбір жерін.
Сол күнде ажал жетіп, Мұстапа өліп,
Жыртық-жетім болмады ол жас өрім.

Атаның харекетін ұстай алды,
Өнері артық шығып, жан таң қалды.
Алушылар көбейіп мұның ісін,
Бұрынғыдан артылып мал құралды.

Бір күні лапкесінде отыр еді,
Торғын тон, алтын кемер бір шал келді.
Не қылса бір құрметті адам ғой деп,
Әзім тұрып, иіліп сәлем берді.

Сәлемін алды, шал да амандасты,
Қасына жуық келіп жақындасты.
— Жат жердің адамы едім, е,
шырағым,
Не харекет қыласың?— деп сұрасты.

— Жасымнан жетім едім көңлі сынық,
Өнерім артық емес ондай ұлық.
Еңбекпенен көз сүзбей күн көремін,
Харекетім — суретші, бояушылық.

— Мінезің, түсің жақсы надан дерге,
Артық өнер қиын ба талапты ерге?
Тесілген, күні бойы сендей жасты
Аймын, өнімі жоқ бұл өнерге!

Бұл сөзге Әзім тұрып ашуланды,
— Тұрпайы сөйлейсіз,— деп қарай
қалды.

Атамның харекетін қорлама, бай,
Аш емен, болмасам да сендей малды.

— Қорламаймын хәм, балам,
зорламаймын,
Тесілген күні бойы сені аяймын.
Химия ғылымын білуші ем, үйретер ем,
Мысты алтын жасаушы ем,
алдамаймын.

Шын өнерге қайтер ең көзің жетсе?
Әркімге жарамайды мұны үйретсе.
Өзі үлкен, өзі оңай, артық өнер,
Аз жұмыспен көп алтын хасил¹ етсе.

Мен-дағы жүргенім жоқ малдан күсіп,
Айттым, балам, басыңа мейрім түсіп.
Ертең ерте мысыңмен дайын болып,
Көңліңнің дәркүмәнін алшы шешіп.

¹ Шайда.

Әуелі хақтығына жетсін көзің,
Серт қылдым ғой үйретпек болып өзім.
Ертең ерте сол жерден табыспаққа
Екеуі уәде байлап, қойды сөзін.

Шал кетті, аң-таң бала үйге қайтты,
Көргенін анасына келіп айтты.
Химия ғылымы бар дейтін, сүйтсе-дағы
Анасы басын шайқап, ішін тартты.

— Апар да мыс бақырды алдына сал,
Алтын болса, болады бір талай мал.
Жалғызым, не қылсаң да сақ болып
жүр,
Жәдігөй боп жүрмесін антұрған шал.

Бала айтты:— Тәңрім қақса, бенде не
етер,
Жалған болса, білінер, қор боп кетер.
Шын болып, уәдеге бармай қалсақ,
Ғапылдықтан айрылған ызасы өтер.

Не қылса, сол күн бала шала
ұйқтады,
Өтірік, расын ойланып таба алмады.
Мыс бақырын қолына алды-дағы,
Лапкеге күндегіден ерте барды.

Шал-дағы дереу дайын бола қалды,
Бір дорбадан көмір мен көрік алды.
Екеуі сәлемдесіп болғаннан соң,
— Мысың қайда, балам?— деп дігір
салды.

Мыс бақырды сындырды талқан қылып,
Көмірге салды мысты, дүкен құрып.
Мыс былқылдап еріген кезінде шал
Шөншіктен ¹ ұсақ қара алды қырып.

Алды да ол дәрісін, мысқа салды,
Былқылдаған бұрқылдап мыс
шайқалды.

Бір нәрсемен азырақ бұлғалақтап,
Алтын қып суынған соң қолына алды.

Алтынын алып берді қолындағы:
— Сарапқа сал бар-дағы шаһарындағы
Алтын емес деп біреу айтса, балам,
Алдамшы амалым жоқ болдым-дағы.

Алтынды ал да, көрсет жұртқа
апарып,
Менің сөзім шын болса тәңрі оңғарып,
Сонау бақша ішінен табылармын,
Егер мені іздесең көңліңе алып.

Әзім ұшты алтынды ала салып,
Не байларға көрсетті мұны апарып.
— Самородный сары алтын екен ғой,—
деп,

Кім көрсе, айтады аң-таң қалып.

Үш мың үш жүз ділдаға кетті сатып,
Шешесіне ап келді таңырқатып.
Шешесі: — Сол кісіні шақыр!— деді,
Кетсін,— деп, үйімізден дәм-түз татып.

¹ Дорба.

Көз байлана сып етіп шал да келді,
Әзім де есік ашты, дайын еді.
Әзімді баласына балағандай,
Жайнандап жарқын жүзбен үйге кірді.

Шал кіріп үйді тегіс аралады,
Бір Әзімнен басқа жан таба алмады.
Біротала бейілді беріп алған,
Әзім де бұл қылықты шам алмады.

Хош уақытсып сөйлейді шал барқылдап,
Қол қусырып Әзім тұр, сөзін тыңдап.
Асын жеп, қолын жуып болғаннан соң,
Әпкел деп ішкілікті қойды ымдап.

Бар іс қой әуелден-ақ ел салтында,
Орыс, неміс болса да, қай халқың да.
Пайда деп тән саулыққа ішетұғын,
Миуадан тартқан хамір⁴ ас артында.

Подносқа бөтелкемен арақ толды,
Бір-екі жақсы рюмке дайын болды.
Жоқтан барды сөйлесіп, сауқым салып,
Алысты пияланы оңды-солды.

Жайма-шуақ сұм шалдың іші мықты,
Алғашқы ішкен Әзімге тез-ақ шықты.
Бір аяқ қолдан қолға дегенсініп,
Жәдігөй стаканға дәру тықты.

Ошысы түн ортасы болған заман,
Сұм екен талай жанды әуре қылған.

---

⁴ Шарап.

Дәрі қосқан аяқты ішкеннен соң,
Әзім барып жығылды шалқасынан.

Сонда шал терезеден бір ысқырды,
Төрт жігіт табыт алған үйге кірді.
Әзімді сол табытқа салды-дағы,
Төртеуі көтеріп ап тысқа жүрді.

Әзімді мас қып алып, шал кенелді,
Есікті жабамын деп аз бөгелді.
Артын жым-жырт қылды да, антұрған
шал
Төртеуін ертіп алып, тез жөнелді.

Теңіздің жағасында қалың қамыс,
Ішінде бір кеме бар шалға таныс.
Әзімді сол кемеге салды-дағы,
Тұмсығын бұрып алды шетке шалыс.
Қасында жиырма-отыз жолдасы бар,
Қаладан таң атқанша кетіп алыс.

Ел тұрды, ертең кемпір үйге кірді,
Бала жазым болғанын іші білді.
Зар ұрды, ойбай салды, не бітірсін,
Тұра тұр, өзге жайын сұрама енді.

Әзім есін жиыпты ертең түсте,
Өз басын көрді хауіп-қатер істе.
Қол-аяғы байлаулы жатыр жалғыз,
Темір шетік қапас боп тұрды үсте.

Ырғалып орнынан ол әрең тұрды,
Түрегеліп антұрған шалды көрді.

— Ақсақал адам мұндай қыла ма екен,
Анамнан мені айырып бұл нең?— деді.

— Көзіңді аш, есіңді жи, енді ойнама,
Мені сен өз діндесің деп ойлама!
Мен отқа шоқынамын, дініме көн,
Менде бардың бәрінен хауіп ойлама!

Егерде көнбей қалсаң наданшылық,
Әр күні сізге дайын бір жүз шыбық.
Мың жаның болса-дағы құтылмайсың,
Табылмас енді менен майда қылық.

Бала айтты: — Дінім үшін жаным
кұрбан,
Жаннан қорқып, отыңа мен бас ұрман.
Дінім хақ, ісім ақпын, өлсем шәйт⁵,
Қорқады деп үмітті үз сен антұрған.

Баланың бар киімін шешіп алды,
Жүз қамшы арқасына дүре салды.
Қыңқ етіп бір дыбысты шығармады,
Азырақ талмаусырап, нашарланды.

Мұнысын жаратпады қадір сұбхан⁶,
Көк бұзылып, жер жүзі болды топан.
Байлаулы бала жайға қала берді,
Кемемен әуре болды көп антұрған.

Түн бойы ұйықтамады бір де мызғып,
Су сарылдап құйылды кемеңі ырғап.

---

⁵ Дін жолында өлген адам.

⁶ Бұл жерде күшті құдайым деген мағынада.

Отыз құлы таусылды табанынан,
Су төгіп таң атқанша ол сарпылдап.

Отыз құл ақылдасты басты қосып,
Өлеміз деп ойлады жаннан шошып.
Бір шеттен бір жағаға келе жатқан
Кәрі иттің ұстай алды алдын тосып.

— Ақсақал, іс қыласыз ойланбастан,
Жаннан қорқып қашпаушы ек қара
тастан.
Құдай сүймей бұл істі бізге салды,
Қолын шеш, ризалық ал, мына жастан.

Қолын шеш, ризалық ал, кісенді бұз,
Шапшаң айт, көнесің бе, уақыт тығыз.
Бұл сөзге көнбей қалсаң, ақыр өлдік,
Сені суға тастаймыз отызымыз!

Сонда шал мына сөзге аң-таң қалды,
Не қыларын біле алмай аз ойланды.
Пішінін отызының байқаған соң,
Баланың қол-аяғын шешіп алды.

Мойнынан шырағым деп құшақтайды,
Көзінің ағып жасы, бұршақтайды.
— Шырағым, мастықпенен қылыппын,—
деп,
Әуелгі сөзден танып және алдайды.

Әзім жас, ақ бейілдеу адам еді,
Ойлады: өтірік болса неге именді.

Мастықпен қылса қылған шығар-ау деп,
Іс көрмеген жастықпен және сенді.

— Мастықпен қылған болсаң, кештім
саған

Кәрі ит те:— шырағым,— деп
арсаңдаған.

Жел тынып, күн айығып баяғыдай,
Хикметімен тоқтатты бір жасаған.

Баланы сыйлап жатыр тамақ қамдап,
Су төккісіз жорға боп шал жылмаңдап.
Отыз құл мынау тек жан емес қой деп,
Әлінше қызметінде жүр тырбандап.

Бір мезгілде шал айтты:— Балам тоқта,
Мысты алтын қылатын дәрі осы жақта.
Алыс емес, аз күндік жақын жерде,
Болмай ма молықтырып ап қайтсақ та?

Бала айтты: —Өзің біл!— деп бұл
сөзіне,

Шал қуанды тиген соң ерік өзіне.
Төбесінен тік тұрып қылды қызмет,
Титтей шәрғез келмейді мінезіне.

Сып етіп бір жағаға келді жетіп,
Шал жөнелді, баланы қасына ертіп.
Бір барабан тұр екен, қағып еді,
Қамады желмаялар дүбірлетіп.

Үш желмая ұстады жорығына,
Бірінің азық артты қомдығына. ....

Екеуіне ер ерттеп мініп алып,
Барабанды қалдырды орынына.

Желмаялар келеді желдей есіп,
Сұм шалдың бір тарапты көзі тесіп.
Шал айтады балаға: — Қөрдің бе? —
деп —
Бұлт тұр бұлдыраған елендесіп?

Ол өзі — бұлт емес, Қаптың тауы,
Бір бөлек үлкен таудың бергі бауры.
Бергі таудың басында сол дәрі бар,
Қырандай ап қайтармыз жібек баулы.

Түні бойы жүріпті, болды сәске,
Көрінді жарқыраған үйдей нәсте.
— Бұл не? — деп сұрап еді, тұра қашты,
Биттей аял қылмады кәпір әсте.

— Бұл не?— деп тағы да айтты Әзім
сорлы,
Қашқаның не қылғаның мұнша ғұрлы?
— Шырағым, мұның өзі қатерлі жер,
Бір қаскөй жәдігөй дәудің орны.

Соны айтты да, шал сабап жүре берді,
Бір өзен жатыр екен, соны өрледі.
Өзенді өрлегеннен бір айрылмай,
Дәл бесінде ұшыртып тауға келді.

Келді де бір жартасқа түсе қалды,
Азық артқан маяны жарып салды.

Маяның кетіп қалды ішін тігіп,
Шалекең жасырынды талға кіріп.
Аспаннан самұрық келіп, іліп алып,
Қайқайып қайта шықты бір-ақ ырғып.

Маяны самұрық қонды тасқа апарып,
Ер Әзім шыға келді ішін жарып.
Адамзатты көрген соң бұдан шошып,
Отырды самұрық құс аулақ барып.

Жалтандап Әзім шықты тау басына,
Тапты топырақ, толтырды дорбасына.
Қап толған соң, арқанға мықтап байлап,
Тау басынан жіберді атасына.

Жіберді әлгі қапты жерге атып,
Антұрған шал дәулетке қалды батып.
Қап жерге түскеннен соң, дінсіз кәпір
Арқанды алып кетті жұла тартып.

Айрылып арқанынан Әзім қалды,
— Арқанды неге алдың!— деп, айғай
салды.
— Талайды осы тауға тастағанмын,
Соның бірі болдың — деп, кете барды.

Сұм шалдың дінсіздігін сонда білді,
Қарамай, бір қайрылмай, жүре берді.
Кәпірдің қайрылмасын білгеннен соң,
Жүгіріп жалтыр тастан жол іздеді.

Көрді, білді ол таста жолдың жоғын,
Сонан соң қамдап бақты қарны тоғын.
Азырақ жеміс тауып жеді-дағы,
Көрмекке жата кетті хақ бұйрығын.

Күн де батты, бір жерге Әзім жатты,
Күн батқан соң жан-жағы салдыр
қақты.

Қараса қаптап жүрген бәрі айдаһар,
Сонда да біраз жатып ұйқтап қапты.

Ұйқтап кетіп, шошынып тез оянды,
Жұтқалы көрді келген айдаһарды.
Не де болса тәуекел қылды-дағы,
Қанжармен қақ басынан шауып қалды.

Өзі де бір тарапқа ыршып кетті,
Бір биік ағаш көрген, соған жетті.
Биік жерде болайын деді-дағы,
Сол түні ағаш басын мекен етті.

Әрбері жатты-дағы, ұйқтап қалды,
Шаршаған ғой, күн шыға зорға оянды.
Қараса басқа айдаһар жоғалыпты,
Өзі шапқан таныды айдаһарды.

Ойлады тірі болса кетпес пе еді?
Өлген ғой мына айдаһар деп ойлады.
Ағаштан түсе қалып айдаһарға,
Қолына қанжар алып жетіп барды.

Көрді, білді айдаһар тірі емесін,
Тәңрі ұзын жаратқан сом денесін.
Қанжармен таспадай қып тіліп алып,
Аз уқалап кептірді жон терісін.

Жалғап-жалғап, бір ұзын арқан етті,
Ер Әзім осылайша талап етті.
Бір ұшын тасқа байлап жібергенде,
Түсетұғын орнына әбден жетті.

Ер Әзім тәуекел қып жаннан күсіп,
Арқаннан ұстады да, кетті түсіп.
Қарақат жеп, мойыл жеп, судан ішіп,
Өзенді қулады да, жүгірді ұшып.

Үш қонып, төртінші күн белден асты,
Ол күні алтынды үйге душарласты.
Тау басынан түсірген тәуекелмен
Сол үйге кірмек болып қадам басты.

Қақпадан кірді ішкері қадам басып,
Бір үйінен өрледі бір үйге асып.
Тілдесерге еш адам жолықпады,
Төрдегі үйге кірді есік ашып.

Екі сұлу қыз отыр төрдегі үйде,
Ондай сұлу көрген жоқ бүтін елде.
Екі қыз шатраш ойнап, білмей қалды.
Кірді де, тұра қалды орта жерде.

Екі қыз мұны көрді бас көтеріп,
Адамзатқа таңырқап, тұрды елеріп.
— Ей, жігіт, түсің жақсы жан екенсің,
Жүр едің жәдігөйге не қып еріп?

Сөйледі Әзім-дағы аянбай-ақ:
— Мен ғаріп бишарамын жүрген саяқ.
Әуелде өзі көрген бар қысаны
Сөйледі бірін қоймай бастан аяқ.

Екі қыз естіп білді Әзім жайын,
Есіркеп, мүсіркейді айтқан сайын:
— Сен бізге бауыр болып, тұр осында.
Не керектің қылалық бәрін дайын.

— Құп болсын, олай болса апаларым!
Дүниенің тартып жүрмін жапаларын.
Сағынсам, өз еліме жеткізе ме,
Айтсаңыз, мархаматты аталарың?

— Көңілді бос суытпа біздей қыздан,
Сізге уәде біздерге тәңрі айтқызған.
Шыдағанша шыдап бақ қасымызда,
Қайтпағың келер біздің қолымыздан.

Сені біз жар етпейміз, бауыр еттік,
Достықпен жүрек еріп тәуір еттік:
Түбінде сен тұра алмас болсаң мұнда,
Еліңе жеткізуге біз де жеттік.

Құп болады десті де, серт байласты,
Қатты-қатты айтысып уәделесті.
Көңілінде қара жоқ, ақ ниетпен
Тым жақын дос болуға ыңғайласты.

Күн жаңғырып, бойына қуат енген,
Алтынды үйдің ішінде еркеленген.
— Жан-жағын қалай сайран қылсаң
еркін,
Жалғыз-ақ бір есікке кірме,— деген.

Екі қыз кетіп бір күн, қалды Әзім,
Салған жоқ қыздар оның көңліне ажым.
Тал түсте бағанағы кірме деген
Есікке кіріп кетті — бар ма лажың?

Кірсе, аржағы дөңгелек калың ағаш,
Ішінде бір қауыз бар ернеуі тас.

Бұлбұл сайрап, мнуасы салбырап тұр,
Салтанатын түгендеп айтып болмас.

Тас ернеуі —меруерт, ол көрінген,
Қеткісі келмес жанның мұны көрген.
Ер Әзім тамашалап қарап тұрса,
Бір түрлі таңғажайып құстар келген.

(Аяғы бітпей қалған)

TYCIHKTEP

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІ МЕН
ПОЭМАЛАРЫНА ТҮСІНІК

27-бет. *Шығыс ақындарынша* [*Йузи — рәушан, көзі — әәуһар*]. 1933, 1957 жылғы жинақтар бойынша берілді.

28-бет. *«Фзули, Шәмси, Сәйхали»*. Бұл өлең де 1933, 1957 жылғы жинақтар тексі бойынша алынды.

29-бет. *«Әлифби» өлеңі*. Өлең алғаш 1933 жылғы жинаққа енген, сол нұсқасы соңғы жинақтарда түгел басылып келеді.

31-бет. *«Кім екен деп келіп ем түйе қуған»*. Ел аузынан алынып, 1933 жылғы жинақта тұңғыш рет жарияланған. Абайдың негізгі жинақтарына енгізіліп жүр. Сол нұсқасы бойынша берілді.

32-бет. *Щәріпке* [*«Түңлікбайдың қатыны атың Щәріп»*]. Алғаш 1933 жылғы жинақта жарияланған. Абай мұны Түңлікбай деген құрдасын қалжың етіп айтқан екен.

33-бет. *Абралыға* [*«Мен жасымнан көп көрдім»*]. Бұл өлең 1933, 1957 жылғы жинақтар бойынша берілді.

35-бет. *Жақсылыққа* [*«Аяғыңды аңдап бас, ей, Жақсылық»*]. Бұл экспромт бірінші рет 1933 жылғы жинаққа кіргізілген, содан бері жарияланып келеді.

36-бет. *«Сап, сап, көңлім, сап көңлім»*. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша берілді.

Бұл өлеңді Абай жас кезінде Сүгір қызына айтыпты деген және Сүйіндік қызы Тоғжанға арнап шығарыпты деген екі түрлі пікір айтылып келді. Ал, дұрысында бұл өлең Тоғжанға арналған тәрізді. Мұны дәлелдейтін, өлеңнен түсіп қалып, бөлек айтылып жүрген екі жол бар:

Қыз ағасы Әлібек,
Ұстап ап дүре салмай ма?

Бұл екі жол өлеңнің қай жерінде келетіні белгісіз болғандықтан текске кіргізілмей келеді.

39-бет. «Қансонарда бүркітші шығады аңға». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылды және Абайдың көзі тірісінде жарияланған «Князь блан Зағифа» (Уфа, 1897) қиссасындағы «Бүркітші» деген атпен басылған өлеңі де қарастырылды.

Өлеңнің екінші жолы 1909 жылғы басылым бойынша:

Тастан түлкі *табылар* андығанға—,

деп алынды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Тастан түлкі *жолығар* андығанға—,

ал 1897 жылғы басылуында:

Табылар тастан түлкі андығанға—,
деп жазылған.

Тоғғызыншы жолы 1909 жылғы басылымға сүйеніп:

Томағасын *тартқанда* бір қырымнан,—

деп алынды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Томағасын *тартқан соң* бір қырымнан,—

ал 1897 жылғы басылуында:

Тартқанда томағасын қыран бүркіт,—

делінген.

Он үшінші жолы 1909 жылғы жинақ және Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Кере тұра қалады қашқан түлкі,—
деп берілді. Бұл жол бұрынғы кейбір басылымдарында:

Көре тұра қалады қашқан түлкі,—
делінсе, 1897 жылғы басылуында:

Көріп тұра қалады *сонда* түлкі,—
деп берілген.

Он жетінші, он сегізінші жолдары 1909 жылғы жинақ бойынша:

Қызық көрер көңілді болса аңшылар,
Шабар жерін қарамас жығылғанға,—
деп берілді. Бұл жолдар Мүрсейіт қолжазбаларында:

Қызық көрер көңілді аңшылардың,
Шабар жері, қарамас жығылғанға,—
делінсе, 1897 жылғы басылуында:

Қызық көрем жалғаннан деп ойласаң,
Бозбала қарамай сал жығылғанға,—
делінген екен.

Жиырма бірінші жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Сегіз найза қолында көз *аудармай*,—
деп басылды. Бұл жол 1933 жылғы басылымында:

Сегіз найза қолында көз *төңкермей*,—
деп алынған.

Отыз төртінші жолы 1909 жылғы басылымына қарап:

Қара шаш қызыл жүзді *жасырғанда*,—

деп қабылданды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Қара шаш қызыл жүзді *жасырғанға*,—

делінген.

Отыз бесінші, отыз алтыншы жолдары 1909 жылғы басылуы бойынша:

Күйеуі ер, қалыңдығы сұлу *болып*
Және ұқсар тар төсекте жолғасқанға,—

деп берілді. Бұл жолдар Мүрсейіт қолжазбаларында:

Күйеуі ер, қалыңдығы сұлу *келіп*,
Бейне ұқсар тар төсекте жолғасқанға,—

деп жазылған.

Отыз тоғызыншы жолы Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Құсы да, несі де қоразданар,—

деп басылған.

Қырық екінші жолы Мүрсейіт қолжазбаларына сүйеніп:

Жасы *үлкені* жанына байлағанда,—

деп қабылданды. Бұл жол 1909 жылғы басылымында:

Жасы *үлкендер* жанына байланғанда,—

делінген.

41-бет. «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

Өлеңнің соңғы жолы 1933 жылғы жинақ бойынша :

Торғындай *толқын ұрып* көз таңдайды,—

деп алынды. Бұл жол 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбаларында:

делінген.

42-бет. «Қандай қызда ләззат бар жан татпаған?» 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша беріліп отыр. Өлең тексі бұрынғы жинақтарда «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңінің жалғасы ретінде беріліп келеді. Бұл жинақта мағынасына қарай дербес алынды.

43-бет. «Жасымда ғылым бар деп ескермедім». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылды.

44-бет. «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек». Өлең 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

Екінші шумақтың алғашқы жолы 1909 жылғы жинақтың негізінде:

Жас қартаймақ, жоқ тумақ, туған өлмек,—

деп басылып келген. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Әзелде жас қартаймақ, туған өлмек,—

деп берілді.

Осы екінші шумақтың екінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек,—

деп қабылданды. Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Тағдыр жоқ өткен адам қайта келмек,—

деп басылған.

Төртінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Арамдықтан жамандық *көрмей* қалмас,—
деп алынды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Арамдықтан жамандық *таппай* қалмас,—
делінген.
Бесінші шумақтың үшінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Екеуінің бірі жоқ ауыл *кезіп*,—
деп қалдырылды. Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Екеуінің бірі жоқ ауыл *кезбек*,—
деп басылған.

46-бет. «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылды.

Үшінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинаққа негізделіп:

Жалаңқая жат мінез жау алады,—
деп қалдырылды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Жалаң қаққан жат мінез жау алады,—
деп жазылған.

Бесінші шумақтың:

Сұм-сұрқия, сұмдықпен *еп берем* деп,
Сүйер жансып, сүйкімді *бет берем* деп,—

деген алғашқы екі жолы Мүрсейіт қолжазбаларына сүйеніп басылып отыр. Бұл екі жол 1909 жылғы жинаққа кірмей қалған.

Алтыншы шумақтың 1, 2, 4-жолдары 1909 жылғы басылымы бойынша алынды. Осы алтыншы шумақтың үшінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Қара қарға сықылды *шуласар* жұрт,—
деп жіберілді. Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Қара қарға сықылды *шуласып* жұрт,—
деп басылыпты.

Жетінші шумақтың екінші жолы 1909 жылғы басылуымен:

Ант *шуді* кім ойлар дерт көрем деп,—
деп алынды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Ант *бұзуды* кім ойлар дерт көрем деп,—
делінген.

Тоғызыншы шумақтың үшінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Бар ма екен жай жүрген *жан* қанағатпен,—
деп берілді. Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Бар ма екен жай жүрген *жұрт* қанағатпен,—
деп көрсетілген.

Оныншы шумақтың алғашқы жолы 1909 жылғы басынасы мен Мүрсейіттің 1905, 1907 жылғы қолжазбаларына негізделіп:

Атаны бала *аңдиды*, ағаны іні,—
деп қалдырылды. Бұл жол Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасында:

Атаны бала *аңдыған*, ағаны іні,—
делінген.

Осы оныншы шумақтың екінші жолы 1909 жылғы жинақ және Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасына сүйеніп:

Ит қорлық немене екен *сүйткен* күні,—

деп берілді. Бұл жол Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбаларында:

Ит қорлық немене екен *көрген* күні,—

деп жазылған.

Осы оныншы шумақтың үшінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Арын сатқан мал үшін, антұрғанның,—

деп алынды. Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Жанын сатқан мал үшін антұрғанның,—
деп басылған.

Он бірінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Мал мен бақтың *кеселін* ұя бұзар,—

деп басылып отыр. Бұл жол бұрынғы басылуында:

Мал мен бақтың *кеселі* ұя бұзар,—

деп басылып келген.

Соңғы шумақтың алғашқы жолы Мүрсейіт қолжазбаларына сүйеніп:

Ант *ішін* күнде берген жаны құрсын,—

деп алынды, ал 1909 жылғы басылымында бұл жол:

Ант *ішкен* күнде берген жаны құрсын,—

делінген.

Осы шумақтың соңғы жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Өз үйінде *шертиген* паңы құрсын,—

деп беріліп отыр, ал бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Өз үйінде *шіренген* паңы құрсын,—

деп жазылған.

49-бет. «*Қыран бұркіт не алмайды, салса баптап*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылды.

Өлеңнің:

Өзі алмайды, қыранға алдырмайды,
Күні бойы шабады бос салақтап,—

деген 7—8 жолдары 1909 жылғы жинаққа кірмей қалған. Мүрсейіт қолжазбалары бойынша 1933 жылғы жинаққа енгізілген. Содан бері жарияланып келеді.

50-бет. «*Қалың елім, қазағым, қайран жұртым*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақ және Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша алынды.

Өлеңнің 12-жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Бір күн тыртың етеді, бір күн *бұртың*,—

деп алынды. Мүрсейіт қолжазбаларында бұл жол:

Бір күн тыртың етеді, бір күн *жыртың*,—

деп жазылған.

Ал, 13-жол 1933 жылғы жинақ бойынша алынып:

Бас-басына би болған өңкей қиқым,—

деп басылып отыр, ал 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбаларында:

Өз басына би болған өңкей қиқым,—

делінген.

52-бет. «*Байлар жүр жиған малын қорғалатып*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

Өлеңнің алтыншы жолы 1909 жылғы жинаққа сүйеніп:

Беріп келсе бір *арыз* бұтып-шатып,—

деп қабылданды. Бұл жол Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбаларында:

Беріп келсе бір *қағаз* бұтып-шатып,—

деп жазылған.

53-бет. «*Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да*». Өлеңнің тексі 1909, 1957, жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылды.

Екінші шумақтың үшінші жолы Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасы және Абайдың 1933 жылғы жинағына сүйеніп:

Мұнан менің қай *жерім* аяулы деп,—

беріліп отыр. Ал, 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбаларында:

Мұнан менің қай *жаным* аяулы деп,—

деп жазылған.

Алтыншы шумақтың соңғы жолы Мүрсейіттің қолжазбаларына сүйеніп:

Кісі екен деп *үлкеннен* ұялмай жүр,—

деп қалдырылды. Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Кісі екен деп *ұлықтан* ұялмай жүр,—

делініпті.

Жетінші шумақтың алғашқы екі жолы Мүрсейіт қолжазбаларына негізделіп:

Бектікті біреу бектеп тұра алмай жүр,
Ол-дағы ұры-қарды *тыя* алмай жүр,—

деп берілді. 1909, 1933 жылғы жинақтарда бұл тармақтар:

Бектікті біреу бектеп тұра алмай жүр,
Ол-дағы ұры-қарды қыра алмай жүр,—

деп басылыпты.

55-бет. «Адасқанның алды — жөн, арты — соқпақ». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбаларына (1905, 1907, 1910) сүйеніп басылды.

Өлеңнің:

Қу шалбар қулығына болған айғақ,
Тізесін созғылайды қалталанса-ақ.
Ұстаудағы кісідей мезгілі бар,
Күні бойы шешініп бір т...-ақ,—

деген төртінші шумағы Мүрсейіт қолжазбалары бойынша қосылып, басылып отыр. 1909, 1933 жылғы жинақтарда бұл шумақ жоқ.

Соңғы шумақтың соңғы жолы Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбалары және 1909 жылғы жинақтың негізінде:

Сәлемдеспей, алыстан ыржаң қақпақ,—

деп берілді. Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында:

Сәлемдеспей жатып-ақ ыржаң қақпақ,—

делініпті.

57-бет. «Бір дәурен келді күнге — бозбалалық». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907) бойынша беріліп отыр.

Алғашқы шумақтың соңғы жолы 1933 жылғы басылымы бойынша:

Дейміз бе еш нәрседен қорғалалық,—

деп алынды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбалары мен 1909 жылғы басылымында:

Дейміз бе еш нәрседен құр қалалық,—

делініпті.

Сегізінші шумақтың алғашқы жолы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Әсем салдық өлгенше *кім қыларлық?*—

деп алынды. Бұл жол бұрынғы басылымда 1909 жылғы жинаққа сүйеніп:

Әсем салдық өлгенше *кем қаларлық,*—

деп басылып келген.

Соңғы шумақтың екінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Үзілмес үмітпенен бос қуардық,—

деп алынды. Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Жақсы айғырда бие жоқ ат туарлық,—

деп басылыпты. 1933 жылғы жинақта М. Әуезов бұл жолды «Абай өзі осылай түзеген екен» деп көрсетіпті.

59-бет. «*Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбаларына (1905, 1907, 1910) сүйеніп алынды.

Екінші шумақтың екінші жолы:

Кейбіреу қояр *көңіл* ұққанынша,—

деп жіберіліп отыр. Өйткені 1909 жылғы басылым мен Мүрсейіт қолжазбаларының бәрінде осылай берілген. Бұрынғы басылымдарында:

Кейбіреу қояр *құлақ* ұққанынша,—

деп жарияланып келген.

Тоғызыншы шумақтың екінші жолы да 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Лапылдақ көрсе қызар нәпсіге ерме,—

деп алынды. Бұрынғы басылымдарында:

Лапылдап көрсе қызар нәпсіге ерме,—

деп басылған.

Оң үшінші шумақтың бірінші жолы бұрынғы басылымдарына сүйеніп берілді. Бұл жолды:

Ақыл керек, ес керек, мінез керек,—

деу дұрыс сияқты.

Жиырма төртінші шумақтың соңғы жолы 1909 жылғы жинақта да және Мүрсейіт қолжазбаларының бәрінде де:

Өзі зордың болады ығы да зор—,

делінген екен, бұл жинақта сол нұсқасы қабылданды. Бұрынғы басылымдарында:

Өзі зордың болады иығы да зор,—

деп басылып келген.

Өлеңнің ақырғы шумағы 1933 жылғы басылуы мен Мүрсейіт қолжазбаларына сүйеніп жіберіліп отыр.

63-бет. *«Патша құдай сыйындым»*. Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша жіберілді.

64-бет. *«Базарға, қарап тұрсам, әркім барар»*. 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылды.

65 бет. *«Ғылым таппай мақтанба»*. Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1907, 1910) бойынша берілді.

Алғашқы тираданың төменнен санағандағы екінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Көп көзіне көріне айтпа,—

деп берілді.

Алғашқы тираданың:

Сізге ғылым кім берер,
Жанбай жатып сөнсеңіз,—

деген 26—27 жолдары Мүрсейіт қолжазбаларына сәйкес қабылданып отыр.

68-бет. «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ». Өлеңнің тексі 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді және 1897 жылғы Уфа қаласында жарияланған «Князь блан Загифа» қисасындағы «Сынағандағы аттың сыны» деген атпен берілген өлеңі де қоса қарастырылды.

Екінші шумақтың екінші жолы 1909 жылғы жинақтың негізінде:

Қабырғалы, жотасы болса күшті,—

делінген. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбалары мен 1897 жылғы басылымға сәйкес:

Қабырғалы, жоталы, болса күшті,—

деп қабылданды.

Төртінші шумақтың екінші жолы Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбалары мен 1897 жылғы басылымы бойынша:

Алды-арты бірдей келсе ерге жайлы,—

деп қалдырылды. Бұл жол 1909, 1933 жылғы басылымы мен Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында:

Алды-арты бірдей келген ерге жайлы,—

делінген екен.

Алтыншы шумақтың соңғы жолы Мүрсейіт қолжазбаларына сүйеніп:

Белдеуде тыныш тұрса байлап көрсек,—

деп басылып отыр. Бұл жол 1909, 1933 жылғы басылымында:

Белдеуден тыныш тұрсын байлап көрсек,—

деп берілген.

Жетінші шумақтың алғашқы жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Тығылмай әм сүрінбей *жүрдек* көсем,—

деп берілді. Ал 1897 жылғы басылымында:

Жығылмай һәм сүрінбей *жүрсе* көсем,—

делініпті.

Төртінші шумақтың бастапқы жолы 1909 жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Кең сауырлы тар мықын, қалбағайлы,—

деп берілді.

Ал 1897 жылғы басылымында:

Тар мықын, *талғақ жая*, қалбағайлы,—

деп беріліпті.

Соңғы шумақтың екінші жолы бұрынғы басылымдарында:

Кісіні *бұл, бұл* қағып жүргізгендей,—

деп басылып келіпті. Ал бұл басылымында түзетіліп:

Кісіні *бол, бол* қағып жүргізгендей,—

деп қабылданды.

70-бет. *Жаз* [«*Жаздықүн шілде болғанда*»]. Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) нұсқасымен берілді.

Өлеңнің 23 жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейітнің 1905 жылғы қолжазбасы негізінде:

Аяңшылы жылпылдап,—

деп жіберіліп отыр. Бұл жол Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбаларында:

Аяңдап желе жылпылдап,—

деп жазылыпты.

Жиырма жетінші жолы 1909 жылғы басылуы бойынша берілді.

Соңынан санағандағы:

Өткен күннің бәрі ұмыт,—

деген бесінші жолы Мүрсейіт қолжазбаларына сүйеніп енгізілді. Бұл жол 1909 жылғы жинақта жоқ.

73-бет. «*Интернатта оқып жүр*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1907, 1910) негізінде басылды.

76-бет. *Көкбайға* [«*Сорлы Көкбай жылайды*»]. Өлеңнің тексі 1933, 1957 жылғы жинақтар бойынша берілді.

77-бет. *Көжекбайға* [«*Жамантайдың баласы Көжек деген*»]. Бұл өлең 1933, 1957 жылғы басылымдары бойынша алынды.

78-бет. «*Өкінішті көп өмір кеткен өтіп*». Өлеңнің тексі 1957 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары (1907, 1910) бойынша берілді.

80-бет. «*Сабырсыз, арсыз, еріншек*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) негізінде басылды.

Өлеңнің 10-жолы 1909, 1933 жылғы басылуы мен Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасы бойынша:

Іс қылмай ма *ол кісі*,—

деп берілді. Бұл жол Мүрсейіт 1907, 1910 жылғы қолжазбаларында:

Іс қылмай ма *үлгісі*,—

делініпті.

Өлеңнің 28-жолы 1933 жылғы жинақ бойынша:

Пысық деген ат шықты,—

деп берілді.

Елу тоғызыншы жолы 1909 жылғы жинаққа сүйеніп,

Өз үйінде *қипаңдап*,—

деп алынды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Өз үйінде қисаңдап,—

деп жазылыпты.

Сол шумақтың соңынан санағандағы 3 жолы 1909 жылғы жинақ нұсқасымен:

Айтылмай сөзім қалған жоқ,—

деп қалдырылды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Айтылмай сөз қалған жоқ,—

делініпті.

83-бет. *Көжекбайға* [*«Бөтен елде бар болса»*]. Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) негізінде берілді.

Екінші шумақтың 17-жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Егер күші жүрмесе,—

деп қалдырылды. Бұл жол 1933 жылғы басылуында:

Егер күші жетпесе,—

делінген.

Өлеңнің соңынан санағандағы жетінші жолы Мүрсейіт қолжазбаларының негізінде:

Сенімсіз болды алашқа,—

деп жіберілді.

89-бет. *«Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы»*. Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1907, 1910) бойынша басылып отыр.

Тоғызыншы шумақтың соңғы жолы 1933 жылғы басылған нұсқасы бойынша:

Былжырақ көрінеді соларды аңдап,—

деп жіберіліп отыр. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Былжырақ көрінсіді *бәрі* даңдақ,—
делініпті. Ал 1909 жылғы жинақта:

Былжырақ көрінеді *солар* даңдақ,—
деп басылыпты.
Оныншы шумақтың алғашқы екі жолы 1909 жылғы
жинақтың нұсқасына қарап:

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін *тұрман зарлап*,—
деп басылып отыр. Бұл жолдар Мүрсейіт қолжазбаларында:

Бұрынғы ескі бише бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін *тұрған зарлап*,—
деген екен.
Он бірінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы ба-
сылуы мен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Әншейін күн өткізбек *әңгімеге*,—
деп алынды. Бұл жол бұрынғы жинақтарда:

Әншейін күн өткізбек *әңгіме үшін*,—
деп басылып келген.
Он үшінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жи-
нақтың негізінде:

Мақтан құған мал құмар немі ұға алсын,—
деп қабылданды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Жел буаз, жел өкпелер немі ұға алсын,—
деп жазылыпты.

92-бет. *Назарға* [«*Мынау келген Назар ма?*»]. Бұл
экспромт 1933 жылдан бастан Абай жинақтарының бә-
рінде кіргізіліп келеді.

93-бет. «*Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылып отыр.

Үшінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы басылуына қарап:

Бұрынғы жақсылардан *өрнек* қалған,—

деп жіберілді. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Бұрынғы жақсылардан қалған *мирас*,—

деп жазылыпты.

Осы үшінші шумақтың соңғы жолы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Биде тақпақ, мақал бар, *байқап* қара,—

деп алынды. Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Биде тақпақ, мақал бар *ойлап* қара,—

деп басылыпты.

Сегізінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинақ негізінде:

Сүйенерлік *адамды құрымет* қыл,—

деп берілді. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Сүйенерлік *адамға сөз* қызмет қыл,—

деп жазылыпты. Ал 1933 жылғы жинақта:

Сүйенерлік *адамды сүй*, қызмет қыл,—

деп беріліпті.

Оныңша шумақтың екінші жолы 1909, 1922 жылғы басылымында да, сол секілді Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбаларында да:

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,

Өлеңі бәрі — жамау, бәрі құрау,—

деп оқылады.

Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында:

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлеңі бәрі — жамау, көбі құрау,—

делінген. Ал бұл жол осы басылымда 1933, 1954 жылғы жинақтар негізінде:

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлеңі *бірі* жамау, *бірі* құрау,—

деп қабылданды.

95-бет. Күз [*«Сұр бұлыт түсі суық қаптайды аспан»*].

Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

Соңғы шумақтың алғашқы жолы 1909, 1933 жылғы басылуы мен Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбалары негізінде:

Күзеу тозған, оты жоқ елдің маңы,—

деп берілді. Бұл жол Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында:

Күз отырған оты жоқ елдің маңы,—

делінген екен.

Осы ақырғы шумақтың екінші жолы да 1909, 1933 жылғы жинақтар мен Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбалары нұсқасымен:

От жақпаған үйінің сұры *қашып*,—

деп басылып отыр. Бұл жол Мүрсейіттің 1909 жылғы қолжазбасында:

От жақпаған үйінің сұры *кетті*,—

деп жазылған.

97-бет. «Қараша, жел тоқсан мен сол бір-екі ай». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) нұсқасымен берілді.

Екінші шумақтың соңғы екі жолы 1909 жылғы жинақ негізінде:

Тоңған иін жылытып, тонын илеп,—
Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып,—

деп алынды. Бұл екі жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Мүздаған иін жылтып, тонын илеп,
Шекпен тігер қатындар бүрсең қағып,—

деп жазылыпты.

Үшінші шумақтың басқы жолы 1933 жылғы басылуы бойынша:

Жас балаға үйде от жоқ тұрған маздап,—

деп қалдырылды. Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Жас балаға от та жоқ тұрған маздап,—

деп басылыпты. Ал, Мүрсейіт қолжазбаларында:

Жас балаға отын жоқ тұрған маздап,—

делінген.

Осы үшінші шумақтың соңғы жолы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Бір жағынан қысқанда жел де азынап,—

деп берілді.

Өлеңнің алтыншы — жетінші шумақтары 1933 жылғы баспасына негізделіп басылып отыр.

99 бет. Қыс [«Ақ киімді, денелі, ақ сақалды»]. Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылды. Төртінші жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасы негізінде:

Басқан *жері* сықырлап, келіп қалды,—
деп алынды. Бұл жол Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қол-
жазбаларында:

Басқан *ізі* сықырлап, келіп қалды,—
деп жазылыпты.
Өлеңнің 11-жолы 1933 жылғы жинаққа сәйкес:
Бұрадай бұрқ-сарқ етіп долданғанда,—

деп жіберілді. .
16-жолы 1909, 1933 жылғы басылымдарына сүйеніп:

Бет қарауға шыдамай *теріс* айналды,—
деп берілді. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Бет қарауға шыдамай *сырт* айналды,—
делінген екен.
18-жолы Мүрсейіт қолжазбаларының нұсқасымен:

Титығы құруына *аз-ақ* қалды,—
деп жіберілді. Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Титығы құруына *тез* тақалды,—
деп басылыпты.

101-бет. *Күлембайға* [*«Уағалайкүмүссәләм»*]. Бұл өлең 1933 жылғы басылымға кіргізіліп, содан бергі жинақтардың бәрінде де басылып келеді.

102-бет. *Көкбайға* (*«Бұралып тұрып»*). Өлеңнің тексі 1933 жылғы жинаққа еніп, содан бері жарияланып келеді.

103-бет. *«Желсіз түнде жарық ай»*. Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) негізінде берілді.

Соңғы шумақтың екінші жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Дүрсіл қағып жүрегі,—

ден алынды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Лүпілден жүрегі,—

ден жазылыпты.

104-бет. «*Ішім өлген, сыртым сау*». Өлеңнің тексі 1909—1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша алынды.

Өлеңнің жетінші жолы 1909 жылғы жинаққа сүйеніп:

Кісі алдына барғанда,—

ден қалдырылды. Мүрсейіт қолжазбаларында бұл жол:

Кісі алдында кірбеңдеп,—

ден жазылған екен.

*Ұрлық пенен қулыққа
Байлағанда кестің бау,—*

деген 17—18 жолдар Мүрсейіт қолжазбаларында «Жат мнәзсің жабырқау» деген жолдан кейін келеді. Әйтсе де өлеңнің мазмұнына қарап 1909 жылғы жинақ бойынша қалдырылды.

Өлеңнің ақырғы жолы 1909 жылғы жинақтың негізінде:

Керек күні бір бар-ау,—

ден берілді. Мүрсейіт қолжазбасында:

Керек жері бір бар-ау,—

деніншігі.

106 бет. *Күлембайға* [«*Болыс болдым мінеки*»]. Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылып отыр.

Ікінші шумақтың 6 жолы Мүрсейіт қолжазбалары мен 1933 жылғы басылуы негізінде:

Жүрек кетті *дүпілдеп*,—

деп алынды. 1909 жылғы жинақта бұл жол:

Жүрек кетті *дуылдап*,—

деп оқылатын.

Екінші шумақтың 17 жолы Мүрсейіттің барлық қолжазбалары 1909, 1957 жылғы басылуы бойынша:

Қайраттысып, қамқорсып,—

деп берілді.

Бұл жол 1933, 1939 жылғы жинақтарда:

Қамқор жансып айламен,—

деп басылыпты.

Үшінші тираданың екінші жолы бұрынғы жинақтарда:

Мақтаймын елімді,—

деп басылып келген еді. Бұл жинақта Мүрсейіт қолжазбаларының негізінде:

Мақтамаймын елімді,—

деп түзетілді.

Үшінші тираданың 11-жолы 1909 жылғы жинақта да, Мүрсейіттің барлық қолжазбаларында да:

Қазақты жеген қайратты *ел*,—

депті. Өлеңнің мағынасына қарап:

Қазақты жеген қайратты *«ер»*,—

деп жөнделді.

Үшінші тираданың 16-жолы Мүрсейіттің барлық қолжазбаларында да, 1909, 1933 жылғы жинақтарда да:

Ноқтаға басы *керілді*,—

екен. Соңғы жинақтарда:

Ноқтаға басы кірілді,—

деп басылып келген.

Төртінші тираданың үшінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Етек кеткен *жайылып*,—

деп алынды. 1909 жылғы жинақта:

Етек кеткен *жабылып*,—

деп басылыпты.

Төртінші тираданың 15-жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Қүлкісі *жақсы* қарқылдап,—

деп жіберілді. Мүрсейіт қолжазбаларында:

Қүлкісі *бөлек* қарқылдап,—

деп жазылыпты.

Бесінші тираданың 16-жолы өлеңнің үйлесіміне қарай Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Еш кісіні *теппеймін*,—

деп алынды. 1909 жылғы басылымында:

Еш кісіні *тыймаймын*,—

деп.

Бесінші тираданың соңғы жолы өлеңнің ұйқасына қарай, Мүрсейіт қолжазбаларына сүйеніп:

«Жақсы ақыл» деп, «құп» *деймін*,—

деп қалдырылды. 1909 жылғы басылуында:

«Жақсы ақыл» деп *құптаймын*,—

деп алынды.

Алтыншы тираданың 13-жолы 1909, 1933—1957 жылғы басылуы мен Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасының негізінде:

Ақыл *айтар* туғандар,—

деп жіберіліп отыр. Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбаларында:

Ақыл *жеткен* туғандар,—

делініпті.

Соңғы тираданың тоғызыншы жолы 1909, 1933, 1957 жылғы басылуы мен Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасына сүйеніп:

Өзі *залым* зақұншік,—

деп алынды. Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбаларында:

Ұры *залым* зақұншік,—

делінген екен.

Соңғы тираданың 11-жолы 1909 жылғы басылуы бойынша:

Көрмей тұрып *құсамын*,—

деп қалдырылды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Көрмей тұрып *түсемін*,—

екен.

111-бет. *Әсетке* [«*Біреуден біреу артылса*»]. Өлеңнің тексі 1909—1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) негізінде басылды.

Бесінші шумақтың соңғы жолы 1933 жылғы басылуына сүйеніп:

Не *қылсын* өнер ізденіп,—

деп алынды. Бұл жол 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбаларында:

Не *білсін* өнер ізденіп,—

деп көрсетіліпті.

113-бет. «*Мәз болады болысың*». Өлеңнің тексі 1909—1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) негізінде басылып отыр.

Соңғы жолы 1909, 1933 жылғы басылуына қарап:

Бір *дәмдіні* татқанға,—

деп алынды. Мүрсейіт қолжазбаларында бұл жол:

Бір *тәттіні* татқанға,—

делініпті.

115-бет. «*Білімдіден шыққан сөз*». Өлеңнің тексі 1909—1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбаларына (1905, 1907, 1910) сүйеніп қабылданды.

Жетінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы басылуы бойынша:

Дертті ішіне ем көріп,—

деп алынды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Жаралы ішке ем көріп,—

делініпті.

117-бет. *Сегіз аяқ* [*«Алыстан сермеп»*]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1909—1967 жылғы жинақтар негізінде басылып отыр.

Бесінші шумақтың төртінші — бесінші жолдары 1909, 1933 жылғы жинақтар негізінде:

Пайдасыз *тақыл*,
Байлаусыз *ақыл*,—

деп алынды. Бұл жолдар Мүрсейіт қолжазбаларында:

Пайдасыз *ақыл*,
Байлаусыз *тақыл*,—

деп берілген.

Алтыншы шумақтың алтыншы жолы 1909 жылғы басылуына сүйеніп:

Аңдығаны, баққаны,—

деп берілді, Мүрсейіт қолжазбаларында:

Іздегені, баққаны,—

екен.

Оныншы шумақтың алтыншы жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Қор болып құрып, барасың,—

деп қалдырылды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Қор болып қолда барасың,—

делініпті.

Он төртінші шумақтың екінші жолы Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасына сәйкес:

Жүз кісі сұмға,—

деп қабылданды.

Осы шумақтың алтыншы жолы:

Айғаймен кетті, амал жоқ,—

деп басылды. Өйткені 1909 жылғы жинақта да, Мүрсейіттің барлық қолжазбаларында да осылай. Бұл жол бұрынғы басылымдарында:

Айғаймен өтті, амал жоқ,—

деп басылып келген.

Жиырма екінші шумақтың төртінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Естісем үнің,—

деп алынды. Бұл жол 1909, 1933 жылғы жинақтарда:

Есігін үнін,—

деп басылыпты.

Жиырма төртінші шумақтың ақырғы жолы өлеңнің негізгі ой арқауына қарап:

Қысылған жерде — жан жалдау,—

деп алынып, өтірік жанын беріп ант ішу мағынасында қалдырылды. Бұл жолдың «жан жалдау» деген соңғы сөзі Абай жинақтарының әрқайсысында әртүрлі басылып келді. Соңғы 1954 жылғы басылуында жанжал-дау шығару мағынасында деп есептелініп:

Қысылған жерде — жанжал-дау,—

стіп басылған болатын. Үйткені қолжазбадан да, 1909 жылғы басылуынан да бұл жерін айыру қиын — қосылып, тұтас жазылған.

Соңғы шумақтың алтыншы жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Сөзімді ұғар елім жоқ,—

деп алынды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Сөзімді ұғар біреу жоқ,—

деп көрсетіліпті.

124-бет. «*Сәулең болса кеудеңде*». Өлеңнің тексі (1909)–1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша басылды.

Алғашқы шумақтың екінші жолы 1909 жылғы жинаққа негізделіп:

Егер сәулең болмаса,—

деп жіберіліп отыр. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Егер сәулең жоқ болса,—

деп жіберіліпті.

Соңғы тираданың 24-жолы Мүрсейіт қолжазбаларына сәулең:

Ел *тыныш* болса, жақсы сол,—
деп алынды. 1909 жылғы жинақта бұл жол:

Ел *ит* болса, жақсы сол,—
деп басылыпты.

126-бет. «*Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін*». Өлең-
нің тексі 1909—1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қол-
жазбалары (1906, 1910) бойынша берілді.

Екінші шумақтың бесінші жолы, 1909 жылғы жинақ
негізінде:

Таң қаламын алдыңғы *айтқанды* ұқпай,—
деп алынды. Мүрсейіт қолжазбаларында бұл жол:

Таң қаламын алдыңғы *сөзіңді* ұқпай,—
деп жазылыпты.

Үшінші шумақтың үшінші жолы 1933 жылғы басыл-
ған нұсқасы бойынша:

Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,—
деп жіберілді. Бұл жол 1909 жылғы басылуында да,
Мүрсейіт қолжазбаларында да:

Елде кәрі жамандап өлім тілеп,—
делініпті.

Осы үшінші шумақтың ақырғы жолы 1909 жылғы
жинақ бойынша:

Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз,—
деп қалдырылды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Ойы терең сөз артық, бір байқарсыз,—
деп беріліпті.

Төртінші шумақтың соңғы жолы 1909 жылғы басы-
луы негізінде:

Қинамай қызыл тілді, кел тілді ал, қой,—

деп қабылданып отыр, Мүрсейіт қолжазбаларында:

Қиналмай қызыл тілім, кел тілді ал, кой,—
скен.

Ақырғы шумақтың:

Сәнқой, даңғой, ойнасшы, керім-кербез
Қанша қызық болады өзіңізге,—

деген соңғы екі жолы 1909 жылғы жинақта жоқ, Мүрсейіт қолжазбалары бойынша қосылып отыр.

128-бет. *«Әуелде бір суық мұз — ақыл зерек»*. Өлеңнің тексі 1909—1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылды.

129-бет. *«Ғашықтық, құмарлық пен — ол екі жол»*. Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбаларының (1905, 1907, 1910) нұсқасына сүйеніп алынды.

Соңғы шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Тұла бой тоңар, суыр үміт үзсе,—

деп қабылдады. Ал, кейінгі 1939, 1945 жылғы жинақтарында:

Тұла бойды тоңғызар үміт үзсе,—

деп басылған.

Бұл өлеңдегі «ғашық», «ғашықтық» деген сөздер 1909 жылғы жинақ бойынша берілді. Бұл сөздер Мүрсейіт қолжазбаларында «асық», «асықтық» деп жазылыпты.

130-бет. *«Қор болды жаным»*. Өлеңнің тексі 1909 — 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

Соңғы шумақтың төртінші жолы 1909 жылғы жинақтың нұсқасына сүйеніп:

Ғашығымның жанына,—

деп қалдырылды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Барса ғашық маңына,—

деп жазылыпты.

131-бет. «*Сен мені не етесің*». Өлеңнің тексі 1909—1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылып отыр.

Алғашқы шумақтың соңғы жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Өмір бойы қор өтесің,—

деп берілді. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Өмір бойы қор етесің.

Екінші шумақтың жетінші жолы 1909 жылғы жинақ және Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбалары негізінде:

Сен үздің ғой бұл желкемді,—

деп берілді. Бұл жол Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында:

Сен үздің ғой бұл *менің* желкемді,—

делінген.

134-бет. *Жігіт сөзі* [«*Айттым сәлем, қалам қас*»]. Өлеңнің тексі 1909—1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбаларының (1905, 1907, 1910) нұсқасына сүйеніп алынды.

Алғашқы шумақтың соңғы жолы 1909 жылғы жинақта да, Мүрсейіт қолжазбаларында да:

Келер көзге ыстық жас,—

делінген екен. Ал 1933 жылғы жинағында:

Ағар көзден ыстық жас,—

деп басылыпты.

136-бет. *Қыз сөзі* [«*Қиыстырып мақтайсыз*»]. Өлеңнің тексі 1909—1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша беріліпті.

Төртінші шумақтың үшінші жолы 1933 жылғы басылуына сүйеніп:

Ит қор адам *болар ма*,—

деп қалдырылды. Бұл жол 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбаларында:

Ит қор адам *бола ма*,—

деп көрсетілген екен. Ал Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында:

Ит қор адам *табылмас*,—

деп жазылыпты.

138-бет. «*Білектей арқасында өрген бұрым*». Өлеңнің тексі 1909—1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

Екінші шумақтың алғашқы жолы соңғы басылымдарында:

Аласыз қара көзі айнадайын,—

деп басылған. Бұл жинақта 1909 жылғы және 1933 жылғы басылымдардағы қалпы сақталып:

Аласы аз қара көзі айнадайын,—

деп қабылданды.

139-бет. «*Қажымас дос халықта жоқ*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбасы (1905) бойынша берілді.

Бұрынғы басылып келген 1909 жылғы жинақтағы нұсқасынан басқа Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында екі шумақ өлең қосылып жазылыпты. Олар:

Бұйда тақ та мұрнына,
Бер деседі қолыма
Жарасар ма өзіне
Иттің ерсең соңына,—

деген үшінші шумақ пен:

Жаксы досың бар болып,
Жанды аяған жарамас.
Оңбаған дос жар болып,
Ұятыңа қарамас,—

деген ақырғы шумақ.

Жетінші шумақтың алғашқы жолы 1909 жылғы жинақтың негізінде:

Сыйласарлық тектінің,—

деп қалдырылды. Мүрсейітте бұл жол:

Сақтасарлық жақсының,—

деп жазылыпты.

141-бет. «*Жастықтың оты, қайдасың*». Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907) мен 1957 жылғы жинақ бойынша басылды.

143-бет. «*Жарқ етпес қара көңлім, не қылса да*». Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша алынды.

Соңғы шумақтың ақырғы жолы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Қорлық пен мазағына *табылса* да,—

деп берілді. Бұл жол 1933 жылғы басылуына сүйеніп:

Қорлық пен мазағына *табынса* да,—

деп басылып келген.

144-бет. «*Тұлпардан тұғыр озбас, шабылса да*». Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша беріліп отыр.

145-бет. *Қара қатынға* [*«Қара қатын дегенге қара қатын»*]. Бұл өлең 1933—1957 жылғы жинақтар бойынша берілді.

Абай бұл шығармасын Баймағамбеттің әйеліне қалжың етіп шығарған көрінеді. Баймағамбет Мырзаханұлы Абаймен көршілес, көңілдес жақын адам болған. Өзі — ертегіші, Абайдан естіген шығармалардың мазмұнын әңгімелеп айтып жүрген.

146-бет. «*Бай сейілді*». Өлеңнің тексі 1909—1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылды.

Екінші шумақтың үшінші жолы Мүрсейіттің 1905, 1907 жылғы қолжазбалары негізінде:

Бас пен аяқ *бір қысап*,—

деп алынды. Ал 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбаларында:

Бас пен аяқ *сір есен*,—

делініпті.

Осы шумақтың соңғы жолы Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасына сүйеніп:

Үйден *үрген* итке ұсап,—

деп берілді. Бұл жол Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбалары мен 1909 жылғы басылуында:

Үйден *ұрған* итке ұсап,—

деп алынған екен.

Бесінші шумақтың төртінші жолы:

Еміреніспес,—

деп қалдырылды. Үйткені 1909 жылғы жинақта да, сол секілді Мүрсейіттің барлық қолжазбаларында да солай екен. Бұрынғы басылымдарында:

Еміренбес,—

деп басылып келіпті.

Осы шумақтың ақырғы жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбаларына сүйеніп:

Ұқсамас *еш* сыртына,—

деп қабылданды. Бұрынғы басылымдарында:

Ұқсамас *іші* сыртына,—

деп қате оқылып келген.

Өлеңнің:

Ел де жаман,
Ер де жаман,
Андығаны өз елі.
Ел де сыяз,
Ойда ояз,
Оңбай-ақ түр әр түрі,—

деген алтыншы шумағы 1909 жылғы жинақта жоқ, Мүрсейіт қолжазбалары негізінде қосылып басылып отыр.

Жетінші шумақтың соңғы жолы 1933 жылғы жинақта:

Тайса аяғың, кем көмек,—

деп берілген.

Сегізінші шумақтың төртінші жолы 1909 жылғы басылуы бойынша:

Жақсы құрбы,—

деп алынды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Жасы құрбы,—

делініпті.

148-бет. *«Ем таба алмай»*. Өлеңнің тексі 1909, 1933, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

Соңғы шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы басылу нұсқасымен:

Еш нәрседен қайғысыз,—

деп алынды. Мүрсейіт қолжазбаларында және 1933 жылғы жинақта:

Ештемеден қайғысыз,—

деп жазылған екен.

150-бет. *«Қелдік талай жерге енді»*. Өлеңнің тексі 1910, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) негізінде берілді.

Өлеңнің тоғызыншы жолы Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Таба алмадық *еш* адам,—

деп алынды. 1909, 1933 жылғы жинақтарда:

Таба алмадық *бір* адам,—

деп басылыпты.

Жиңырма алтыншы жолы 1909 жылғы жинақ негізінде:

Салсын құлақ ұққандар,—

деп қалдырылды. Ал бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында

Құлақ қойсаң ұққандар,—

деп жазылыпты.

Отыз екінші жолы:

Ұқтырасың сен не деп,—

деп қабылданды. Үйткені 1909 жылғы жинақта да, Мүрсейіт қолжазбаларында да солай берілген. Алдыңғы бағамдарында:

Ұқтырарсың сен не деп,—

деп басылып келіпті.

Отыз төртінші жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Тыныштық *сүймей* қышынып,—

деп жіберілді. Мүрсейіт қолжазбаларында:

Тыныштық *сүйсін* қышынып,—

деп білінді.

Отыз бесінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Өтірікке *тұшынып*,—

деп алынды. 1909 жылғы жинақта.1

Өтірікке түсініп,—

делінген екен.

Қырық бірінші жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасына сүйеніп:

Таба алмадық өңге елді,—

деп қалдырылды. Бұл жол Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбаларында:

Таба алмадық өзге елді,—

екен.

152-бет. «Өзгеге көңлім, тоярсың». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) негіздерінде берілді.

Екінші тираданың бесінші жолы 1909 жылғы жинақ және Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Мендей ғарып кез болса,—

деп алынды. Бұл жол 1933 жылғы баспасында:

Мендей ғарып кез келсе,—

деп басылыпты.

Осы тираданың 12-жолы 1909 жылғы жинақ пен 1933 жылғы басылуына сүйеніп:

Ішкі сырын аңғарсын,—

деп қалдырылды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Ішкі сырды аңғарсын,—

делініпті.

154-бет. «Кейде есер көңіл құрғырың». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары негізінде басылып отыр.

155-бет. *Жазғытұры* [*«Жазғытұры қалмайды қыстың сызы»*]. Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша ба-
сылды.

Алғашқы шумақтың екінші жолы 1909 жылғы жинақ-
тың негізінде:

Масатыдай құлпырар жердің жүзі,—

деп алынды. Мүрсейіт қолжазбаларында:

Масатыдай құлпырып жердің жүзі,—

деп жазылыпты.

Үшінші шумақтың екінші жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбалары бойынша:

Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып,—

деп қалдырылды. Бұл жол Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында:

Күлмеңдесіп, көрісіп, құшақтасып,—

делініпті.

Төртінші шумақтың алғашқы жолы 1909 жылғы жинаққа сүйеніп:

Түйе боздап, қой қоздап — қорада шу,—

деп қабылданды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Түйе боздап, қой маңырап — қорада шу,—

деп жазылған екен.

Бесінші шумақтың 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбалары негізінде:

Көл жағалай мамырлап қу менен қаз,—

деп берілді. Бұл жол Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбаларында:

Қол жағалап мамырлай қу менен қаз,—
деп көрсетіліпті. Ал 1933, 1939, 1945 жылғы басылымында:

Қол жағалап мамырлап қу менен қаз,—
деп басылған екен.

Алтыншы шумақтың соңғы жолы 1909 және 1933 жылғы басылымдарына негізделіп:

Тастағы үнін қосар байғыз, көкек,—
деп жіберілді. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Таудағы үнін қосар байғыз, көкек,—
деп жазылыпты.
Жетінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1905, 1907 жылғы қолжазбалары бойынша:

Шаруаның біреуі екеу болып,—
деп алынды. Ал бұл жол Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасында:

Шаруаның бір малы екеу болып,—
деген екен.
Сегізінші шумақтың алғашқы жолы Мүрсейіт қолжазбаларында негізінде:

Безендірген жер жүзін тәңірім шебер,—
деп берілді.
Осы шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Анамыздай жер ініп емізгенде,—
деп қабылданды. Ал Мүрсейіт қолжазбаларында:

Енеміздей жер ініп емізгенде,—
деп жазылған.

Сегізінші шумақтың сегізінші жолы 1909 жылғы жинақ негізінде:

Адамзаттың көңлі өсіп көтерілер,—

деп қалдырылып отыр. Мүрсейіт қолжазбаларында:

Адамзаттың көңлі өсіп, ойнап-күлер,—

деп жазылған екен.

Оп бірінші шумақтың алғашқы жолы 1909 жылғы жинақтың негізінде:

Күн — күйеу, жер — қалыңдық сағынысты,—

деп алынды. Ал бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында және 1933 жылғы жинақта:

Күн — күйеу, жер — қалыңдық сағынышты,—
келініпті.

Оп екінші шумақтың екінші жолы 1909 жылғы жинақта да, сол сияқты Мүрсейіт қолжазбаларында:

Жан-жануар қуанар тойға елеріп,—

деп берілген. Бұл жол соңғы басылымдарында:

Жан-жануар қуанар тойға еліріп,—

келініп келіпті.

Соңғы шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Қызыл арай, сары алтын шатырына,—

деп басылып отыр. Ал бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Қызыл арай ақ күміс шатырына,—

деп беріліпті.

138 бет. «Асқа, тойға баратұғын». Өлеңнің тексті 1909, 1957 жылдардағы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбаларында (1905, 1907, 1910) негізінде алынды. Кейбір басы-

лымдарда Лермонтовтан аударма болар деген пікір айтылған. Бірақ Лермонтовта бұл шығарманың оригиналы жоқ.

Бесінші шумақтың соңғы жолы бұл жинақта:

Асыққансып тоқталмай,—

болып, Мүрсейіт қолжазбасы бойынша түзетілді.

Жетінші шумақтың соңғы жолы:

«Аһ» деп өтті жар үшін,—

болып, 1909 жылғы басылымы бойынша алынды.

Өлеңнің ең ақырғы шумағы 1909 жылғы жинақта жоқ, Мүрсейіт қолжазбалары бойынша берілді.

160-бет. «Ата-анаға көз қуаныш». Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ негізінде басылып отыр.

Соңғы шумақтың алтыншы жолы Мүрсейіт қолжазбаларында:

Дедің бе,—

делініпті. Ал 1933 жылғы басылуында бұл жол:

Дейсің бе,—

деп көрсетілген екен. Әйтсе де алғашқы нұсқасы қалдырылды.

162-бет. «Тайға міндік». Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ негізінде жіберілді.

164-бет. «Заман ақыр жастары». Өлеңнің тексі 1909—1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша алынды.

Алғашқы шумақтың екінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Қосылмас ешбір бастары,—

деп берілді. 1909 жылғы жинақта бұл жол:

Қосылмас еш бастары,—

деп басылыпты.

Екінші шумақтың ақырғы жолы Мүрсейіт қолжазбаларына сүйеніп:

Құр тілменен *жиғалы*,—

деп жіберілді. Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Құр тілменен *жиганы*,—

деп басылыпты. 1933 жылғы басылуында:

Құр тілмен малды *жиғалы*,—

делінген.

165-бет. «*Көзінен басқа ойы жоқ*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбаларына (1905, 1907, 1910) сүйеніп басылды.

Алғашқы шумақтың басқы жолы 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбалары бойынша:

Көзінен басқа ойы жоқ,—

деп алынды. Бұл жол Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында:

Өзінен басқа ойы жоқ,—

деп жазылыпты.

Бесінші шумақтың екінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары мен 1933 жылғы басылуына сүйеніп:

Дағарадай боп сәлдесі,—

деп жіберілді. Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Дағардай боп сәлдесі,—

деп басылыпты.

Соңғы шумақтың екінші жолы 1909, 1933 жылғы басылған нұсқасын негізге алып:

Сөз болмайды *өңгесі*,—

деп қалдырылды. Мүрсейіт қолжазбаларында:

Сөз болмайды *өзгесі*,—

делінген екен.

167-бет. «*Жастықтың оты жалындап*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша беріліп отыр.

Үшінші шумақтың соңғы жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Жылы жүзбен жайнасын,—

деп алынды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Жылы жүріп жайнасын,—

деп жазылыпты.

Төртінші шумақтың екінші жолы 1909 жылғы жинақтың негізінде:

Жазасын тауып жауласар,—

деп қалдырылды. Мүрсейіт қолжазбаларында:

Жазасын тартып жауласар,—

депті.

Тоғызыншы шумақтың басқы жолы 1909 жылғы жинақта, сол сияқты Мүрсейіт қолжазбаларында да:

Сұм-сұрқия қу заман,—

делінген екен. Бұл жол 1933 жылғы басылымында:

Сұм-сұмырай қу заман,—

деп алынған екен.

Оныншы шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1905, 1907 жылғы қолжазбалары бойынша:

Мақтанып жұртты шулатса,—

деп жіберіліп отыр. Бұл жол Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасында:

Мақтатып жұртты шуларға,—

деген екен.

170-бет. «Қызарып, сұрланып». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

Бесінші шумақтың екінші жолы Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасы мен 1933 жылғы басылуы бойынша:

Төмендеп көздері,—

деп қалдырылды. Бұл жол 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбаларында:

Тұмандан көздері,—

делініпті.

Осы шумақтың соңғы жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбалары негізінде:

Мас болып өздері,—

деп басылып отыр. Ал Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында:

Мәз болып өздері,—

деп жазылыпты.

Сегізінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы басылуы мен Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбалары негізінде:

Рахатпен әлсіреп,—

деп алынып отыр. Бұл жол Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында:

Рахатпен албырап,—

деп жазылған екен. Бұл мағына жағынан әлсіз және үйлесімге келмейді.

Ақырғы шумақтың алғашқы екі жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

*Жүйрік тіл, терең ой,
Сол күнде қайда едің,—*

деп алынды. Бұл жолдар Мүрсейіт қолжазбаларында:

*Қызыл тіл, жүйрік ой,
Сол күні қайда едің?—*

деп жазылған екен.

172-бет. «*Көзімнің қарасы*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақта мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907) бойынша басылды.

Алғашқы шумақтың соңғы жолы Мүрсейіт қолжазбалары нұсқасына сәйкес:

Ғашықтық жарасы,—

деп алынды. Бұл жол 1909, 1933 жылғы басылуында «ғашығыңның» деген мағынада:

Ғашқыңның жарасы,—

делінген екен.

Тоғызыншы шумақтың алғашқы жолы 1909 жылғы басылымы және Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Кең маңдай, қалың шаш,—

деп түзетіліп берілді. Бұрынғы жинақтарында:

Кең маңдай, қолаң шаш,—

деп басылып келген.

Оныншы шумақтың екінші жолы 1909 жылғы жинаққа сүйеніп:

Қараса жан тоймас,—

деп қабылданды. Мүрсейіт қолжазбаларында:

Қараса көз тоймас,—

скен.

Он төртінші шумақтың соңғы жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Жолыңа берсем де аз,—

деп жіберілді. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Жолыға берсем аз,—

деп жазылып, «де» түсіп қалған.

Он жетінші шумақтың:

Артықша жаратқан
Алланың рахматы,—

деген соңғы екі жолы және он сегізінші шумақтың:

Көрік — тәңрі дәулеті,
Қылса ұнар құрметі,—

деген алғашқы екі жолы 1933 жылғы басылған нұсқаның негізінде қосылып басылып отыр. Бұл жолдар 1909 жылғы жинақта да, Мүрсейіт қолжазбаларында да жоқ.

Өлеңнің Мүрсейіт қолжазбалары мен Абай шығармаларының өзге басылымдарының бәрінде бар, бірақ 1957 жылғы басылымда түсіп қалған жетінші, сегізінші шумақтары қайтадан қосылып берілді.

176 бет. «*Менсінбеуші ем наданды*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1903, 1907, 1910) негізінде басылды.

178-181-беттер. *Жұмбақ* [«*Алла мықты жаратқан елім бағыр*»]. Бұл жұмбақ, сондай-ақ «Қара жер адам-еткіл болған мекен» және «Сыналар, ей, жігіттер, келді

жерің» деп басталатын жұмбақтар да алғаш 1933 жылғы жинаққа кіргізілген. Содан бері жарияланып келеді.

181-бет. «*Не іздейсің, көңілім, не іздейсің*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылды.

Төртінші шумақтың алғашқы жолы 1909, 1933 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1905, 1907 жылғы қолжазбалары негізінде:

Мақтау — жел сөз жанға қас,—

деп берілді. Бұл жол Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасында:

Мақтан — жел сөз жанға қас,—

деп жазылыпты.

Бесінші шумақтың алғашқы жолы 1909, 1933 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1905, 1907 жылғы қолжазбаларына сүйеніп:

Жұрттың бәрі сөз сатқан,—

деп алынды. Бұл жол Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасында:

Жұрттың бәрі сөз сатса,—

делінген.

183-бет. «*Жүрегім, ойбай, соқпа енді*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

Үшінші шумақтың алғашқы жолы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Сенісерге *жан* таба алмай,—

деп берілді. Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Сенісерге *жар* таба алмай,—

деп басылыпты.

184-бет. «Қайғы шығар ілімнен». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша басылды.

Төртінші шумақтың соңғы жолы 1909 жылғы жинақ және Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасы негізінде:

Ұстайсың қайтпін құрықтап?—

деп берілді. Бұл жол Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында:

Тоқтатпасаң құрықтап,—

деп жазылыпты. Ал 1933 жылғы басылуында:

Ұстай алмайсың құрықтап,—

деп алыныпты.

Бесінші шумақтың үшінші жолы 1933 жылғы басылған нұсқасына қарап:

Кейбіреуі дүрсін жүр,—

деп қалдырылды. Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Кейбіреу дүрипін жүр,—

деп басылыпты. Ал Мүрсейіт қолжазбаларында:

Кейбіреуі дүріс жүр,—

деп көрсетіліпті.

Алтыншы шумақтың бесінші жолы 1933 жылғы басылуы негізінде:

Партия жиып, мал сойса,—

деп берілді. Бұл жол 1909 жылғы жинақта да және Мүрсейіт қолжазбаларында да:

Партия жиып, мал сойып,—

делінген екен.

Осы шумақтың 9 жолы 1933 жылғы басылуы мен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Итше *индет* тілмей,—

деп қалдырылды. Бұл жол 1909 жылғы жинақта:

Итше *иттен* тілемей,—

деп көрсетіліпті.

187-бет. *Оспанға* [*«Жайнаған туың жығылмай»*]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша басылды.

188-бет. *Оспанға* [*«Кешегі Оспан»*]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ негізінде берілді.

Төртінші шумақтың үшінші жолы Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбалары мен 1933 жылғы басылуы негізінде:

Жеке тартқан *кетті* гүл,—

деп қалдырылды. Бұл жол Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында:

Жеке тартқан *өтті* гүл,—

деп жазылыпты.

190-бет. *«Күлімсіреп аспан тұр»*. Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша берілді.

Бұл өлең Мүрсейіт қолжазбаларында Лермонтовтан делінген. Абай М. Ю. Лермонтовтың «Выхожу один я на дорогу» деген өлеңін негізге алғанмен, еркін өзінше шығарған. Сондықтан бұл басылымда ақынның өз шығармасы ретінде алынды.

192-бет. *«Ысытқан, суытқан»*. Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

Сонғы шумақтың екінші жолы 1909 жылғы жинақ

пен Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасы нұсқасына сүйеніп:

Надандықпен жеңілмес,—

деп берілді. Бұл жол Мүрсейіттің 1905, 1907 жылғы қолжазбаларында:

Надандық *омен* жеңілмес,—

деп көрсетіліпті.

193-бет. «*Бойы бұлғаң*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылды.

Екінші шумақтың үшінші жолы Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбалары мен 1933 жылғы басылуына сүйеніп:

Бір міні жоқ бендесіп,—

деп алынды. Бұл жол 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында:

Еш міні жоқ бендесіп,—

деп беріліпті.

Жетінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинақ және Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Тыныштық *іздер* елде жоқ,—

деп қалдырылды. 1933 жылғы басылуында:

Тыныштық *іздеу* елде жоқ,—

мен

196 бет. «*Жақсылық ұзақ тұрмайды*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша берілді. 6-жолы Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасы мен 1933 жылғы басылуы негізінде:

Қос тепкіні салсаң да,—

деп алынды. Бұл жол 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасында:

Қанша тепкі салсаң да,—
делінген екен.
Өлеңнің:

Жер қорығыш желгек шал
Желіп жүріп боздайды,—

деген соңғы екі жолы Мүрсейіт қолжазбалары нұсқасымен енгізілді. 1909 жылғы жинаққа кірмей қалған.

Екінші шумақтың төртінші жолы 1909 жылғы жинаққа сүйеніп:

Талапты көңіл слермес,—

деп берілді. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Талаптың көңлі елермес,—

деп жазылыпты.

198-бет. *Баймағамбетке...* [«*Ажынның жақсы-ақ қызы едім*»]. Бұл өлең 1933 жылғы басылымынан бері Абай жинақтарына кіргізіліп жүр.

199-бет. «*Антпенен тарқайды*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) негізінде берілді.

Екінші шумақтың үшінші жолы 1933 жылғы жинақ бойынша берілді.

Үшінші шумақтың үшінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Басы ақыр қайқайды,—

деп жіберілді.

Төртінші шумақтың үшінші жолы 1909, 1933 жылғы басылуы мен Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбаларында:

Жұрт тағы мал жайлы,—

делінген. Бұл жол Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасы бойынша:

Жұрт тағы мал жайды,—

деп беріліп отыр.

Бесінші шумақтың екінші жолы 1909 жылғы жинаққа негізделіп:

Тай алып серкешке,—

деп басылып отыр. Бұл Мүрсейіт қолжазбаларында:

Таласып серкешке,—

деп көрсетіліпті.

Сегізінші шумақтың алғашқы жолы 1909, 1933 жылғы жинақтар бойынша:

Пысықтар шайқайды,—

деп көрсетілген екен.

Осы шумақтың үшінші жолы 1933 жылғы жинақ бойынша:

Қағысып шонтайды,—

деп берілді.

Және Мүрсейіт қолжазбаларында бұл өлеңнің соңында:

*Тіпті бір болмайды,
Айтқанға көнбейді,—*

деп жалғасып жүрген екі жол бар. Ал бұл жолдар 1909 жылғы жинаққа кірмей қалған. Осы басылуында бұл екі жол қосылып басылмай, тек комментарийда беріліп отыр. Үйткені бұл екі жолдың ұйқасы, құрамы өлеңнен бөлек, кейін қосымша ретінде жалғастырылған жолдар сияқты. Бұл, әрине, жеке тексеруді қажет етеді.

Бұл нұсқасы Абайдың жеке жинақтарында ғана би-
сылып жүр.

201-бет. «Қарашада өмір тұр». Өлеңнің тексі 1909,
1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары
(1905, 1910) бойынша берілді.

203-бет. «Жас өспірім замандас қапа қылды». Өлең-
нің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қол-
жазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

Өлеңнің соңғы шумағының ақырғы жолы 1909 жыл-
ғы жинақ және Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Бір семіз ат болады оның құны,—

деп қалдырылды. Бұл жол 1933 жылғы басылуында:

Майын мінген бір семіз болды-ау құны,—

деп басылыпты.

Өлеңнің бесінші шумағы — «Көк тұман алдындағы
келер заман» деген өлеңінен алынды. Мағынасына қара-
ғанда осы өлеңнің қорытынды шумағы ретінде қабыл-
данды.

204-бет. «Ғашықтың тілі — тілсіз тіл». Өлеңнің тексі
1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбала-
ры (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

Алғашқы шумақтың екінші жолы Мүрсейіт қолжаз-
баларына сүйеніп:

Көзбен көр де, *ішпен* біл,—

деп берілді. Бұл 1909 жылғы жинақта:

Көзбен көр де, *ішін* біл,—

деп басылыпты.

205-бет. «Әсемпаз болма әр неге». Өлеңнің тексі 1909,
1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары
(1905, 1910) бойынша басылып отыр.

Бесінші шумақтың үшінші жолы 1909, жылғы баспа негізінде:

Күндестігін қоздырып,—

деп алынды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Күндестігін қозғызып,—

деп жазылыпты.

Соңғы шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинақта да, сол сияқты Мүрсейіт қолжазбаларында да:

Ұстаттық қылған жалықпас,—

деп беріліпті. Ал бұл жол 1933 жылғы басылымы бойынша:

Ұстаздық қылған жалықпас,—

деп қабылданды.

207-бет. *Ескілік киімі* [*«Ойланып ойға кеттім жүз жылғы өткен»*]. Өлеңнің тексі 1933 жылғы басылуы бойынша берілді. Өлеңнің бұл нұсқасы Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасында да бар. Бірақ онда басқа кісінің қолымен жазылыпты.

208-бет. *Әбдірахман науқастанып жатқанда* [*«Я құдай, бере көр»*]. Өлеңнің тексі Мүрсейіттің қолжазбалары (1905, 1907, 1910) және 1933, 1957 жылдардағы басылуы негізінде алынды.

Алғашқы шумақтың соңғы жолы Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Шошыған жүректі,—

деп берілді. Бұл жол 1933 жылғы басылуында:

Шошынған жүректі,—

деп берілді.

Он төртінші шумақтың үшінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Қатайып сауықсаң,—

деп қалдырылды. Бұл жол 1933 жылғы жинақта:

Сақайып сауықсаң,—

деп көрсетілген.

211-бет. *Әбдірахманға* [*«Алланың рахматын»*]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) 1933, 1957 жылғы жинақтар бойынша берілді.

213-бет. *Әбдірахманға Кәкітай атынан хат* [*«Тілім, саған айтайын»*]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) және 1933, 1957 жылғы басылған нұсқалары бойынша жіберіліп отыр.

Екінші шумақтың алғашқы жолы 1933 жылғы басылған нұсқасымен:

Жүректің сөзін сөйле, тіл,—

деп берілді. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Жүректің сөзін сөйлетіп,—

деп жазылыпты.

Төртінші шумақтың алғашқы жолы Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбаларына сүйеніп:

Оқып көріп байқасын,—

делінген екен.

Жетінші шумақтың алғашқы жолы 1933 жылғы ба-
сылуына негізделіп:

Көріскен соң бір дидар,—

деп қалдырылды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Көрінген соң бір дидар,—

деп жазылыпты.

Оныншы шумақтың соңғы жолы Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбалары арқылы:

Әр нәрсені үйреніп,—

деп беріліп отыр. Бұл жол Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында:

Әр немені үйреніп,—

делінген.

215-бет. *Әбдірахманға Кәкітай атынан хат* [«Көзімнің нұрысыз»]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1933, 1957 жылдардағы басылуы бойынша берілді.

217-бет. *Қыздарға* [«Қойдан қоңыр, жылқыдан торы білең»]. Бұл өлең 1933 жылы баспаға алғаш кіргізіліп, сонан бері басылып келеді.

219-бет. *«Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын»*. Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша берілді.

220-бет. *«Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей»*. Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) негізінде алынды.

Екінші шумақтың:

Ет пен қымыз сықылды ас жоқ дейді,
Ол немене жоқтықтың әсері емей,—

өлең соңғы екі жолы 1909 жылғы жинақ бойынша берілген. Бұл жолдар Мүрсейіт қолжазбаларында жоқ.

Төртінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинаққа сүйеніп:

Бір жілік пен бір аяқ қымыз берген,—

өлең жіберілді. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Бір жілік пен бір аяқ қымыз берсе,—

өлең жалғалыпты.

Жетінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинақпен Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Зиян шекпей қалмайсың, ондай істен,—
деп қалдырылды. Бұл жол 1933 жылғы және кейінгі бас
паларында:

Зиян шекпей қалмассың ондай істен,—
деп басылыпты.
Осы жетінші шумақтың алғашқы жолы 1909 жылғы
басылған нұсқасына қарап:

Қулық, сұмдық, ұрлықпен мал *жылмас*,—
деп алынып отыр. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Қулық, сұмдық, ұрлықпен мал *табылмас*,—
деп жазылыпты.

Тоғызыншы шумақтың ақырғы жолы 1909 жылғы
басылуында:

Антұрғанға қосылмай, кетсін қаңғып,—
делініпті. Ал бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Кезегенге қосылма, кел, кет қаңғып,—
делінген екен. Бұл басылымында өлеңнің мағынасына қа
рап, осы екі нұсқасын біріктіріп:

Антұрғанға қосылмай, кел, кет қаңғып,—
деп қалдырылды.

222-бет. «Балалық өлді, білдің бе?». Өлеңнің тексі
1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары
(1905, 1910) бойынша басылды.

Бесінші жолы Мүрсейіт қолжазбаларына сүйеніп:

Кім біледі, *сен кәпір*,—
деп жіберілді. Бұл жол 1909 жылғы басылуында:

Кім біледі *байқұстар*,—
деп көрсетіліпті.

Сегізінші жолы 1909 жылғы басылымы бойынша:

Әлде айналып, кім білер,—

деп берілді.

223-бет. «*Лай суға май бітпес қой өткенге*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) негізінде алынды.

Төртінші шумақтың соңғы жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Талпынып тағы да ойлап зор қылады,—

деп қалдырылды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Талапты тағы да ойлап зор қылады,—

деп жазылыпты.

Соңғы шумақтың алғашқы жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбаларына сүйеніп:

Өмір жолы — тар соқпақ, бір *иген жақ*,—

деп берілді. Бұл жол 1933, 1939 жылғы баспаларында:

Өмір жолы — тар соқпақ, бір *илген жақ*,—

делінген.

225-бет. «*Әлсе өлер табиғат, адам өлмес*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша басылды.

Екінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1907, 1910 жылғы қолжазбалары негізінде:

Өлді деуге сыя ма, *ойлаңдаршы*,—

деп жіберілді. Бұл жол Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасында:

Өлді деуге сыя ма, *ойлаңызшы*,—

деп жазылыпты.

226-бет. Әбдірахман өлгенде [«Арғы атасы қажы еді»]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша басылды.

228-бет. Әбдірахман өлгенде [«Кешегі өткен ер Әбіш»]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ негізінде алынды.

229-бет. Әбдірахман өлгенде [«Тұл бойың ұят-ар едің»]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907) мен 1957 жылғы жинақ нұсқасына сүйеніп берілді. Өлеңнің бесінші жолы 1933 жылғы басылуы бойынша:

Ерлікке де бар едің,—

деп алынды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Ерлігің артық бар едің,—

деп жазылыпты.

230-бет. Әбдірахман өліміне [«Жиырма жеті жасыңда»]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша басылды.

Жетінші шумақтың алғашқы жолы 1933 жылғы басылған нұсқасына сүйеніп:

Аз өмірін ұзайтқан,—

деп жіберіліп отыр. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Өз өмірін ұзайтқан,—

делінген.

233-бет. Әбдірахман өліміне [«Талаптың мініп тұлпарын»]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ негізіне сүйеніп алынды.

234-бет. Әбдірахманға [«Орынсызды айтпаған»]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді. Абай шығармаларының жинақтарынан 1939 жылдан бастап кіргізіліп келеді.

235-бет. *Әбдірахман өлген соң өзіне айтқан жұбатыуы* [«*Бермеген құлға қайтесің*»]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша берілді.

237-бет. *Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абайдың айтқан жұбатыуы* [«*Жылағанды тоқтатып*»]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ нұсқасымен берілді.

Өлеңнің бірінші тирадасының 33-жолы Мүрсейіттің 1905, 1907 жылғы қолжазбалары нұсқасына сүйеніп:

Үсті-үстіне бастаса,—

мен жіберілді. Бұл жол Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасында:

Үсті-үстіне басталса,—

мен жазылған екен.

240-бет. *Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абай шығарып берген жоқтауы* [«*Айналайын құдай-ау*»]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ нұсқасы негізінде басылды.

Алғашқы шумақтың 11 жолы Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасы бойынша:

Айырып, от қып өртедің,—

мен алынды. Бұл жол Мүрсейіттің 1905, 1907 жылғы қолжазбаларында:

Айырып, от қып өртеген,—

мен жазылыпты.

Ікінші шумақтың төртінші жолы Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасына сүйеніп:

Шыққалы ана қарнынан,—

мен жіберілді. Бұл жол Мүрсейіттің 1905, 1910 жылғы қолжазбаларында:

Шыққалы бір мен қарынан,—

деп көрсетіліпті.

Бесінші шумақтың үшінші жолы Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасына негізделіп:

Сағынып *көрген* қызықты,—

деп қалдырылды. Бұл жол Мүрсейіттің 1905, 1907 жылғы қолжазбаларында:

Сағынып *көрмек* қызықты,—

делініпті.

Жетінші шумақтың төртінші жолы Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасы нұсқасымен:

Жалғанда болмас *жұбаныш*,—

деп басылып отыр. Бұл жол Мүрсейіттің 1905, 1907 жылғы қолжазбаларында:

Жалғанда болмас *сүйеніш*,—

делінген екен.

188-бет. «*Кешегі Оспан ағасы*». Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ негізінде басылды.

Сегізінші жолы Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Алысқанды денепті,—

деп алынды. Бұл жол 1933 жылғы басылымында:

Алысқанын денепті,—

делінген екен.

246-бет. *Баласы өлген анаға Абай шығарып берген жоқтау* [«*Көз жұмғанша дүниеден*»]. Бұл өлең алғаш 1933 жылғы басылымына кіргізіліп, соңғы жинақтарда түгел басылып келеді.

Кейбір басылымда «Әкімбай өлгенде» деген атпен жарияланып келді. Бірақ өлеңнің Әкімбайға, не басқа біреуге арналып шығарылғаны анық белгісіз. Әкімбай Ділдәдан туған. Жасында қайтыс болған Абайдың *баласы*.

248-бет. «*Махаббат, достық қылуға*». Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша алынды.

Мүрсейіт қолжазбаларында Лермонтовтан делінген. «Ғашықтық іздеп тантиманың» екінші бір еркін аудармасы сияқты делінгенмен, өлеңнің Лермонтов тексінен тым ашақтығы бұрынғы басылымдарда да (1957) көрсетілген. Бұл жолы «Махаббат, достық қылуға» ақынның өз шығармасы ретінде қабылданды.

249-бет. «*Малға достық мұңы жоқ малдан басқа*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

250-бет. «*Туғызған ата, ана жоқ*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

Екінші шумақтың бірінші жолы бұрынғы басылымдарда:

Толайын десе шара жоқ,—

өлеңінің келген еді. Бұл жинақта 1933 жылғы жинақ негізінде:

Тулайын десе шара жоқ,—

өлең алынды.

251-бет. «*Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында*». Шығарманың тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша жіберілді.

Үшінші шумақтың бірінші жолы бұрынғы баспаларында:

Сән-салтанат жұбантпас жас жүректі,—

өлең алынып келді.

Бұл жинақта Мүрсейіт қолжазбасы бойынша:

Сән-салтанат жұбатпас жас жүректі,—

өлең берілді.

253-бет. «*Сағаттың шықылдағы емес ермек*». Өлең-

нің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша берілді.

Бұл өленді Абай өзінің балалары Тұраш, Мағауия, Әбдірахман сағатты өлең қылып жазамыз деп жүргенде жазыпты. (Толық жинақ, 442 б.).

254-бет. «*Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа*». Шығарманың тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша алынды.

Бесінші шумақтың үшінші жолы соңғы баспаларда:

Керім толғап, тауысар *қаңғыр-күңгір*,—

деп алынып келді. 1909 жылғы басылымында:

Керім толғап, тауысар *күңгір-күңгір*,—

делінген.

Бұл басылымда Мүрсейіт қолжазбалары негізінде 1957 жылғы жинақта:

Керім толғап, тауысар *қоңыр-күңгір*,—

деп қабылданды.

Жетінші шумақтың бірінші жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбаларында:

Білімдіден *аяма* сөздің майын,—

делінген.

1933 жылғы басылымында:

Білімдіден *аяман* сөздің майын,—

деп алынды.

Жаманға «жар» деген-ақ ән көрінер,
Жақсы ән білсе, айтуға кім ерінер?
Жарамды әнді тындасаң, жаның еріп,
Жабырқаған көңілің көтерілер,—

деген ақырғы шумақ Абайдың соңғы жинақтарында (1933, 1939, 1945) кіргізіліп жүр, 1909 жылғы басылымы мен Мүрсейіт қолжазбаларында жоқ.

256-бет. «*Адамның кейбір кездері*». Шығарманың тексі

1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша берілді.

1910 жылғы Мүрсейіт қолжазбасында өлеңнің екінші жолы:

Көңілден алаң басылса,—

делінген. Бұл жинақта 1909 жылғы басылымы және 1905 жылғы Мүрсейіт қолжазбасы негізінде:

Көңілде алаң басылса,—

деген қалпы сақталды.

Үшінші шумақтың екінші жолы 1909 жылғы және кейбір соңғы басылымдарда:

Қуаттан ойдан бас құрап,—

деп алынып келген еді. Бұл жинақта 1910 жылғы Мүрсейіт қолжазбасындағы және 1933 жылғы басылымындағы:

Қуатты ойдан бас құрап,—

деген қалпы сақталды.

258-бет. «*Көк ала бұлт сөгіліп*». Бұл өлең 1933 жылғы баспаға кіргізіліп, Абайдың кейінгі жинақтарының бәрінде басылып келеді.

259-бет. *Рахымшалға* [«*Сұлу аттың көркі жал*»]. Бұл өлең 1933 жылғы басылымына кіргізіліп, Абайдың жинақтарының бәрінде басылып жүр.

260-бет. *Қатыны мен Масақбай* [«*Сырмақ қып асына*»]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша алынды.

1910 жылғы Мүрсейіт қолжазбасында өлеңнің біраз жолдары ауысып түсіп отырған және кейбір сөздері баспаға болып келеді. Бұл жинақта 1905 жылғы Мүрсейіт қолжазбасы негізінде өлеңнің соңғы жинақтарда басылып келген қалпы сақталды.

262-бет. *Күйсбайға* [«*Дұғай сәлем жазамын Күйсбайға*»]. Бұл өлең ең алғаш 1938 жылғы жинаққа алғаш кіргізіліп, сонан бері жарияланып келеді.

263-бет. *Дүйсенқұлға* [«*Саудайы-ай сауды алма-дың-ау, сырқауды алып*»]. 1933 жылғы жинаққа алғаш енгізілген.

264-бет. *Разаққа* [«*Мына үйде отыр Разақ*»]. Бұл өлең алғаш рет 1933 жылғы жинаққа кіргізілген.

265-бет. «*Көк тұман — алдындағы келер заман*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша алынды.

Мүрсейіт қолжазбаларында (1905, 1907, 1910) екінші шумақтың екінші жолы:

Келер, кетер, артына түк қалдырмас,—

делінген.

Сегізінші шумақтың екінші жолы соңғы басылымдарында:

Ғадаләт пен мархамат *ср* азығы,—

деп алынып жүрді. Ал 1909 және 1933 жылғы жинақтарда және Мүрсейіт қолжазбаларында (1905, 1907, 1910):

Ғадәләт пен мархабат *көп* азығы,—

делінген. Бұл жинақта осы соңғы вариант қабылданды.

Өлеңнің «Адам ғапыл дүниені дер менікі» деген жолдан басталатын екінші бөлегі Мүрсейіт қолжазбаларында (1905, 1907, 1910) өз алдына бөлек жазылған. Ал бұл жинақта 1909 жылғы және соңғы басылымдар бойынша тұтас берілді.

267-бет. «*Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1907, 1910) бойынша берілді.

268-бет. «*Алла деген сөз жеңіл*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

Өлеңде кездесетін хауас — араб сөзі, сезім мүшелері деген мағынаны білдіреді. Кейін философиялық терминге айналған. Абайда бұл хауас, хауас сәлем, хауаси хамса заһири деген атаулармен ұшырасып отырады. Бұл атаулардың бәрі де адамның ішкі, сыртқы сезімдерінің таби-

гатына байланысты күрделі ахси жиһан (қазіргі бейнелеу теориясы) туралы ұғыммен ұштасып жатады. Бұл өленде кездесетін хауас сөзі жаратушы бойындағы қасиет-сипаттардың жиынтығы (38-сөзді қараңыз) ретінде берілген. Абайдың хауас туралы танымының арғы төркіні әл-Фараби негізін салған машаюн (перепатетиктер) мектебінен алынды. Бұл мектептегілер адамның дүние танымының қайнар көзі сезімге байланысты деп қарайды. Осы себептен де Абай хауас мәселесінде жүрекке шешуші орын береді.

Мүтәкәллимін — XIII ғасырдағы мұсылман дүниесіндегі теологиялық жаңа бағыт. Қалам арабиша «сөз» деген мағынаны береді. Қаламды таратып насихаттаушылар мүтәкәллиміндер деп аталған. Мүтәкәллиміндердің бәрі де шын мәніндегі философтардың пікірлеу жүзесіне қарама-қарсы бағытта болған. Осы көзқарасты Абай негізсіз, жалған деп табады да, өзіндік жаңа бағыт ұстанады. Өзінің бұл танымын Абай «Әуелде бір сұмқ мұз — ақыл зерек» және т. б. өлеңдері мен 17-сара сөзінде таратып отыратынын көреміз. Абайдың мауасты танытудағы өзіндік дербес ойшылдық, соны бағыты, жалпы алғанда, бүкіл мұсылмандықтың негізіне қарсы батыл кадам. Абайдың «Алла деген сөз жеңіл» өлеңінің осы ойларды айтатын соңғы екі шумағы 1939—1940 жылдарға дейінгі жинақтарына да енбей келген.

Соңғы екі шумақ 1909 жылғы басылымында жоқ, Мүрсейіт қолжазбаларында ғана бар.

1969 бет. *«Күр айғай бақырған»*. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша алынды.

1970 бет. *«Мен сәлем жазамын»*. Бұл өлең алғаш 1933 жылғы басылымына кіргізіліп, сонан бергі жинақтарда сирителініп келеді.

1971 бет. *«Соры қалың соққы жеген пышанамыз»*. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша алынды.

1972 бет. *Ғабидоллаға [«Жазғытұрым қылтиған бір шығарма»]* Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша берілді.

Бұл өлеңді Абай өз аулындағы татар Ғабитхан ұлы

Ғабидолла деген жігітке айтқан. Бұл бір уақыт сауда қылып, мал тапқанына мастанып, білімді кісімісіп, сөз таластыра бергенде айтышты». (Толық жинақ, 446-б.).

273-бет. «Құлақтан кіріп, бойды алар». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша берілді.

275-бет. «Ерекше естен кетпес қызық қайда». Бұл өлең 1907 жылғы Мүрсейіт қолжазбасы мен 1957 жылғы жинақ бойынша берілді. Бұрын Абайдың М. Ю. Лермонтовтан аударған «Қасиетті дұға» («Өмірден тепкі жесем жазығым жоқ»)өлеңіне жалғаса жарияланып келді. Бұл жолы ақынның өз шығармасы ретінде қабылданды.

276-бет. «Болды да партия». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша алынды.

Соңғы шумақтың бастапқы екі жолы:

Өзіңнен асырдың
Сұм тілді қарыңды,—

деп басылып келген еді. Бұл жинақта 1909, 1933 жылдардағы басылымы бойынша:

Ұрыңнан асырдың
Сұм тілді қарыңды,—

деп алынды.

278-бет. «Қуаты оттай бұрқырап». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

279-бет. «Сұм дүние тонап жатыр ісің бар ма». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

Соңғы шумақ 1909 жылғы жинақта жоқ, Мүрсейіт қолжазбалары бойынша берілді.

Бірінші шумақтың соңғы жолы 1909 жылғы жинақ негізінде:

Желіккен жерге тықпас кісің бар ма?!—

деп басылып келіп еді.

Бұл басылымында Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша:

Желігін жерге тықпас кісің бар ма?!—

деп берілді.

280-бет. «*Өлсем орным қара жер сыз болмай ма*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша берілді.

282-бет. «*Жүректе қайрат болмаса*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905—1910) бойынша берілді.

Үшінші шумақтың екі жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

*Бере берсең, бер десе,
Үміт етер таласып,—*

деп берілді.

Мүрсейіт қолжазбалары мен 1933 жылғы жинақта:

*Бере берсең, бер десе,
Әдет етер таласып,—*

делінген.

283-бет. *Жаманбаланың баласы өлгенде* [«*Белгілі сөз: өлді, өлді*»]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбасы (1905) бойынша алынды. «Мұны 1898 жылы өзінің кедей көршісі Жаманбала дегеннің үш жасар ұлы өлгенде айтыпты». (Толық жинақ, 45-бет.).

284-бет. «*Күн артынан күн туар*». Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбасы (1905) бойынша берілді.

Бұрынғы басылымдарында:

Ой артынан ой туар,—

деп басылып келген жол Мүрсейіт қолжазбасы (1905) негізінде:

Ой артынан ой қуар,—

болып қабылданды.

285-бет. «*Ауру жүрек соғады ақырын жай*». Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша алынды.

286-бет. «*Есіңде бар ма жас күнің*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

Төртінші шумақтың үшінші жолы 1933 жылғы жинақта:

Қасиет кетті, дос кетті,—

деп басылып келді.

Бұл жинақта Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Махаббат кетті, дос кетті,—

деп алынды.

287-бет. «*Жүрегім менің қырық жамау*». Өлеңнің тексі 1909, 1933, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

288-бет. «*Адам — бір боқ көтерген боқтың қабы*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбаларынан (1905, 1910) алынды.

1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1910 жылғы қолжазбасында екінші шумақтың үшінші жолы:

Адамды сүй, алланың хикметін сүй,—

деп басылып келген еді.

Бұл басылымда Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасы және 1933 жылғы жинақ негізінде:

Адамды сүй, алланың хикметін сез,—

деп берілді.

289-бет. «*Күшік асырап ит еттім*». Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша алынды.

290-бет. «Сүйсіне алмадым, сүймедім». Бұл өлең бірінші рет 1933 жылғы жинаққа кіргізіліп, соңғы жинақтарда жарияланып келеді.

291-бет. *Дутбайға* [*«Жылуы жоқ бойының»*]. Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1907, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша берілді.

Екінші шумақтың бірінші жолы 1933 жылғы жинақта:

Мұңды жылмаң киімін,—

деп беріліпті. Ол:

Мұңды жылмаң кейіпін,—

болып түзетіліп берілді.

Төртінші шумақтың екі жолы соңғы басылымдарда:

Сенен аяр түгі жоқ,
Бүгін жақсы көрініп,—

делініп келді.

Бұл жинақта:

Сенен аяр түгі жоқ,
Бүгін сыйлас көрініп,—

деп Мүрсейіт қолжазбасы бойынша берілді.

292-бет. «Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен». 1909, 1957 жылғы жинақ және Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

Үшінші шумақтың үшінші жолы 1933 жылғы жинақ бойынша:

Дәні толық, басы ауыр, егіндей-ақ,—

деп берілді. 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбаларында (1905, 1907, 1910):

Дәні толық, басы үлкен ебіндей-ақ,—

деп берілген.

293-бет. «Жүрегім нені сезесің». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбасы (1905) бойынша берілді.

Соңғы басылымдарда алтыншы шумақтың екі жолы:

Ұялмас ақы тілеуге,
Бермесен қалар *төгіліп*,—

делініп келді. Бұл жинақта Мүрсейіт қолжазбасы (1905) негізінде былайша түзетілді.

Ұялмас ақы тілеуге,
Бермесен қалар *түңіліп*.

Төртінші шумақтың бірінші жолы Мүрсейіт қолжазбасында (1905):

Үміттің аты керек қой,—

дслінген.

Бұл басылымында 1909 жылғы жинақ бойынша:

Халықтың аты керек қой,—
деп берілді.

295-бет. «*Көлеңке басын ұзартып*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша берілді.

Соңғы шумақтың үшінші жолы кейбір басылымдарда:

Жай жүргенді *өрт* қылып,—

деп басылып келіп еді. Бұл текст 1945 жылғы жинақта:

Жай жүргенді *уерд* қылып,—

деп түзетілген. Осы басылым бойынша берілді.

297-бет. «*Ұяламын дегені көңіл үшін*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша алынды.

Үшінші шумақтың бірінші жолы:

Туысқаның, *дос-жарың* — бәрі екі ұшты,—

деп басылып келді.

Бұл басылымда 1909 жылғы жинақ пен 1905, 1910 жылдардағы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Туысқаның, *достарың* — бәрі екі-ұшты,—

деп алынды.

298-бет. «*Жапырағы қуарған ескі үмітпен*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша жіберіліп отыр.

299-бет. «*Қуанбаңдар жастыққа*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша берілді.

Бұл өлеңді Абайдың жазу себебі мынадай: сол елде Ысқақ Махмұтов дейтін татар болады, оның балалары Құнанбай балаларымен қыз алысып, қыз беріп, дос-жар болған. Соның бір-екі немерелері келіп отырғанда Абай осы өлеңді айтыпты. (Толық жинақ, 454-б.).

Соңғы жинақтарда өлеңнің 14-жолы:

Қорлық жуымас сақтыққа,—

деп басылып келді. 1909 жылғы жинақта да, Мүрсейіт қолжазбаларында да:

Қорлық жүрмес сақтыққа,—

болғандықтан, бұл жинақта осы соңғысы қабылданды.

300-бет. «*Осы қымыз қазаққа*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша басылды.

Өлеңнің соңғы екі жолы 1945 жылғы жинақта:

Қойныңда ақша, қолда қой
Күзетке оңай шошынба,—

деп басылды. Бұл жинақта Мүрсейіт қолжазбалары және 1909 жылғы басылымы негізінде осы екі жол:

Қойында ақша, қолда қой
Күзетке оңай шошынба,—

деп алынды.

301 бет. «*Буынсыз тілің*». Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) мен 1957 жылғы жинақ бойынша берілді.

302-бет. «Тоты құс түсті көбелек». Өлеңнің тексі 1909, 1937, 1957 жылдардағы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1910) бойынша алынды.

Екінші шумақтың екінші жолы 1909 жылғы жинақта және соңғы басылымдарда:

Сүймек, сезбек, *киібек*,—

делінген.

Бұл басылымда 1905 жылғы Мүрсейіт қолжазбасы мен 1933 жылғы қалпы сақталып:

Сүймек, сезбек, *кейімек*,—

деп қабылданды.

303-бет. «Алланың өзі де рас, сөзі де рас». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша алынды.

Бірінші шумақтың соңғы жолы:

Алланы танытуға сөз *айырмас*,—

деп басылып жүр еді.

Бұл басылымда 1933 жылғы жинақ негізінде:

Алланы танытуға сөзі *айрылмас*,—

деп қабылданды.

Алтыншы шумақтың бірінші жолы Мүрсейіт қолжазбаларында:

Осы үш сүю болады *иманға* гүл,—

делінген.

1939, 1945 жылғы басылымдарда:

Осы үш сүю болады *иман* гүл,—

деп басылған.

Бұл жолы 1909, 1933 жылдардағы жинақтар бойынша:

Осы үш сүю болады *имани* гүл,—

делінген.

Онныңшы шумақтың бірінші жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбаларында (1905, 1910):

Адамдар ғибадаттан сөз қозғаған,—

делінген. Бұл басылымда, 1933, 1939, 1945 жылдардағы жинақтар бойынша:

Имамдар ғибадаттан сөз қозғаған,—

деп алынды.

Он бірінші шумақтың соңғы жолы 1933, 1939, 1945 жылғы жинақтар негізінде:

Тәуиліне жетерлік ғылымың шақ,—

деп алынды. 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбаларында (1905, 1910):

Тәуиілің білерлік білімің шақ,—

делінген.

306-бет. «*Жүрек — теңіз, қызықтың бәрі — асыл тас*». Өлеңнің тексі Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907) мен 1957 жылғы жинақ бойынша алынды.

Екінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы жинақ бойынша:

Ар мен ұят сенбесе, өзге қылық,—

деп басылып келіп еді.

Бұл жолы 1905, 1907 жылдардағы Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Ар мен ұят сынбаса, өзге қылық,—

деп алынды.

307-бет. «*Жалын мен оттан жаралып*». Өлеңнің тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1907, 1910) бойынша берілді.

Өлеңнің екінші жолы соңғы басылымдарда:

Жарқылдап Рағат жайды айдар,—

деп басылып жүрді. Дұрысы — Рағит. Бұл басылымда 1907, 1910 жылдардағы Мүрсейіт қолжазбалары мен 1933 жылғы жинақ бойынша:

Жарқылдап Рағит жайды айдар,—

деп алынды.

308-бет. «Домбыраға қол соқпа». Бұл өлең ең алғаш 1940 жылғы жинаққа кіргізіліп, сонан бергі жинақтарда түгел басылып жүр. Өлеңнің тексі 1940 жылы Рахымжан Мамырхазиннен (Абай ауданы) жазылып алынған.

309-бет. «Ойға түстім, толғандым». Бұл өлең алғаш 1945 жылғы жинаққа кіргізілген. Өлеңнің тексі Жұмағазы Кенжебаев (Абай ауданы) дегеннің айтуынша жазылып алынған.

311-бет. «Мен боламын демеңдер». Өлең ең алғаш 1945 жылғы жинаққа енгізілген. Содан бері жарияланып келеді.

Өлең 1940 жылы Көкбайдың баласы Ахметқалидан жазылып алынған.

Көкбай жасырақ кезінде Абайға әзілдеп былай депті:

Жүрісім, тұрысымның бәрі Абайша,
Абайдан кем боламын мен қалайша?
Көп әәкүн, аз ғана ақыл өзімде бар,
Ашылып көкірегім кең сарайша.

Көкбайдың соңғы осы сөзіне орай Абай жоғарғы өлеңін шығарыпты. (Толық жинақ, 485-б.).

312-бет. «Ғалымнан надан артпас ұққанменен». Алғаш 1945 жылғы жинаққа кіргізілген. 1940 жылы мұны Архам Ысқақов Абай ауданында ел аузынан жазып алған.

«Өлеңнің айтылу себебі: Тобықты ішінде Жуантаяқ Балқожа Бақанов дейтін кісі Ғабитхан дейтін молдамен «Мұхтасардың» бір сөзіне таласып, Абайдың алдына келіпті. Сонда айтқан екен» (Толық жинақ, 457-б.).

313-бет. «Түбінде баянды еңбек егін салған». Ең алғаш 1945 жылғы жинаққа енген. 1940 жылы Ташмұхамбет дегеннің (Семей) аузынан жазылып алынған. Бұл өлеңді Абай елінен Белағашқа (Семей облысы) көшіп

келіп, егін салып кәсіп еткен Ташмұхамбет Бәшібаевқа айтқан көрінеді (Толық жинақ, 458-б.).

314-бет. «*Әйелің — Медет қызы, аты Өрім*». Алғаш 1945 жылғы жинаққа енгізілген. 1940 жылы ел аузынан жазылып алынған. Абай бұл өлеңді өзімен замандас Қайранбай дейтін кісіге, «әйел аламын» дегеніне орай айтқан көрінесі (Толық жинақ, 458-б.).

315-бет. «*Бөстегім құтылды ба Көтібақтан*». Ең алғаш 1945 жылғы жинаққа кіргізілген. Бұл өлең де ел аузынан жазылып алынған. Абай Көтібақ дегеннің «Бөстек» дейтін бүркітін сұратып алған екен, соған шығарыпты (Толық жинақ, 458-б.).

316-бет. «*Жол көрмек, жоба білмек, жиһан кезбек*». Өлең тексі алғаш Зейнеддин ибн хәміре әл-Жауһари әл-Омскаудің (1881—1920) 1909 жылы Уфа қаласында басылған «Насихат қазақия» деген рисоласында (трактат) жарияланған. Онда: «...ғибрат айтып, ғылым, өнер іздеу хақында мәшһур Ибраһим Құнанбаевтың бір сөзі» (7 бет) деген ескертумен берілген.

«Жол көрмек, жоба білмек, жиһан кезбек» өлеңінің ой сарышы мен өлең өрнегі жағынан алғанда Абайдың 1886 жылғы «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген өлеңіне жақын келеді. Тіпті осы аталмыш өлеңнің бесінші шумағының екінші жолы:

Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек,—

деп берілсе, «Насихат қазақиядағы» екінші шумақтың соңғы жолы:

Ғылым, өнер, мал таппақ, жұртқа жақпақ,—

деген жолмен ой жағынан да, сөз жағынан да үйлес шығып жатады. «Жол көрмек, жоба білмек, жиһан кезбек» өлеңінің алғашқы шумағының үшінші жолындағы бір сөз толық анықталмағандықтан, оның орны көп нүктемен берілді.

318-бет. *Ескендір*. Поэманың тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) бойынша берілді.

Үшінші шумақтың екінші жолы 1909, 1922 жылғы жинақтар бойынша:

Жақын жерге жау болды, тура аттанды,—
деп берілді.

Төртінші шумақтың соңғы жолы соңғы жинақтарда Мүрсейіт қолжазбаларындағыдай:

Өкімдікпен қолына тартып апты,—
деп басылып келді.
Бұл басылымда:

Өкіметпен қолына тартып апты,—
делініп, 1909, 1957 жылғы жинақтардағы қалпы сақталды.
Он алтыншы шумақтағы екінші жолы, 1909 жылғы жинақта:

Шаһзадаға бармаққа дамыл бермей,—
делінген. Мүрсейіт қолжазбаларында (1905, 1910) осылай тек басқы екі сөздің орны ауысқан. Бұл басылымда 1933, 1939, 1945, 1957 жылғы жинақтардағы қалпы сақталып:

Шаһарына жеткенше дамыл көрмей,—
деп берілді.
Жиырма бесінші шумақтың екінші жолы 1909 жылғы жинақта және кейбір соңғы басылымдарда:

Сыйым осы, *патша*, мынаны ал,—
делінген.
Бұл жинақта 1905 жылғы Мүрсейіт қолжазбасы мен 1957 жылғы жинақ негізінде

Сыйым осы, *есерім*, мынаны ал,—
деп басылды.
Отыз бесінші шумақтың соңғы жолы 1933, 1957 жылғы жинақтар бойынша:

Өлсе тояр көзіне құм құйылғанда,—
деп берілді.

326-бет. *Масғұт*. Шығарманың тексі 1909, 1957 жылғы жинақтар мен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907, 1910) негізінде берілді.

Поэманың 1939 ж. басылымына алғаш кіргізілген «Сол Масғұт халифаға уәзір бопты» деп басталатын екінші бөлімі Мүрсейіт қолжазбалары бойынша алынған.

Мүрсейіттің 1907 жылғы қолжазбасында Тургеневтен деп көрсетілген.

И. С. Тургеневтің «Восточная легенда» атты қысқа әңгімесі мен «Масғұт» поэмасының бірінші бөлімінің сюжеті бастан аяғына дейін дәл түсіп отырады. Бұл «Восточная легенда» мен «Масғұттың» шығыс елінің белгілі бір сюжеті негізінде құрылғандығын анықтайды.

Бірінші шумақтың екінші жолы соңғы басылымдарда:

Тілге жар бер, берілсін тура мақсұт,—

деп басылып келді.

Бұл жолы 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары негізінде:

Тілге яр бер, білінсін тұғры мақсұт,—

деп алынды.

Он үшінші шумақтың екінші жолы:

Сары жесең, дәулетің судай тасар,—

деп басылып келді.

Бұл жинақта 1909 жылғы басылым бойынша:

Сарыны алсаң, дәулетің судай тасар,—

деп алынды.

Жынырма төртінші шумақтың үшінші жолы:

Хан қаһар, қара халық қастық қылса,—

деп басылып келді.

Бұл жолы Мүрсейіт қолжазбасы (1905) бойынша:

Хан қаһар, қара кісі қастық қылса,—

деп алынды.

Отыз бірінші шумақтың бірінші жолы соңғы жинақтарда:

Ендігіге не *сұрау* бұл жалғанда,—

деп басылған.

Мүрсейіт қолжазбаларында да (1905, 1907, 1910), 1909 жылғы жинақта да:

Ендігіге не *соры* бұл заманда,—

делінген.

1933 жылғы басылымында:

Ендігіге не *сұрау* бұл жалғанда,—

деп басылған. Осы соңғы варианты қабылданды.

333-бет. *Әзім әңгімесі*. Алғаш 1933 жылғы жинақта басылып, содан бері жарияланып келді. «Мың бір түндегі» (774—827 түндер) «Хасан зергер туралы әңгіменің» сюжет-желісіне негізделіп құрылған. Ертегі-поэманың дәстүрімен жазылған шығарма, оқиғаны әңгімелеп баяндайды. Аяғы бітпей қалған, не сақталмаған.

Шығарманың тексін 1927 жылы М. Әуезов Ырысайұлы Ысқақ деген адамнан жазып алған.

Абралы (1839—1920) — Абайдың замандасы, өзі шешен, қалжың айтқыш адам болған. Жұрт сол үшін оны «Сары жорға» деп атап кеткен. Өзі намаз оқығанда құранның қирағатын дұрыс оқи білмейді екен, осыған байланысты Абай өлең шығарған. 33

Айтқожа — Тобықтының Бәкең дейтін руынан шыққан епті, жұғымды адам. Абайдың «Қыздарға» деген өлеңінде аталады. 217

Аталық — бұ да сол рудан. Абайдан бұрынырақ болып өткен адам. Мұның атын да Абай «Қыздарға» деген өлеңінде келтіреді. 217

Аристотель (біздің заманымыздан бұрынғы 384—322 жылдар) — көне грек халқының асқан философы, ғалымы, Ескендір Зұлқарнайынның (Александр Македонскийдің) тәрбиеші, ұстазы болған адам.

Данышпан ғалымның «Метафизика», «Физика», «Этика», «Поэтика» деген шығармалары бар.

Аристотель логика ғылымының да тұңғыш рет негізін салған. 323

Ақсақ Темір (1336—1405) — Орта Азияда өмір сүрген ірі мемлекет қайраткері. Ол Қашқа-Дария алабындағы барлас деген рудан шыққан. 1370 жылы Самарқан ханы Хүсейінді жеңіп, оның орнына хан болады. 1398—1403 жылдардың ішінде Үндістанды, Сирияны, Түркияны (түрік сұлтаны Баязитті) жаулап алады. 1388 жылы Алтын Орда ханы Тоқтамыс Темірге қарсы шыққан. Ал, Темір 1395 жылы Алтын Орданы шауып, оның астана қаласы Сарай Беркені өртеп жібереді, 1405 жылы Қытайға қарсы жорыққа шыққан бстінде Түркістан маңындағы Отрар қаласында қайтыс болады. Кезінде Ақсақ Темір Орта Азияның бірнеше қалаларында көптеген

сарай, мешіттер салдырған. Қазақ арасында оны «Әмір Темір көреген» деп атаса, орыстар оған «Темерлан» деп ат қойған. 236

Әбдірахман (Әбіш) (1868—1895) — Абайдың Ділдәдан туған екінші баласы. Әкесі оны жасында Семей қаласындағы орыс мектебіне оқуға береді. Кейін Әбдірахман Тюменьдегі реальное училищені бітіріп, Петербурттағы технология институтына түспек болады, бірақ оқу уақытынан кешігіп қалады да, сондағы Михайловское артиллерийское училищесіне кіріп оқиды. Бұл мектепті бітіргеннен кейін, Әскери артиллерия академиясына түсемін деп жүрген кезінде сырқатқа шалдығады да, 1895 жылы 1 январь күні Алматы қаласында қайтыс болады. Абай Әбдірахманға арнап көптеген өлеңдер жазған. 208, 211, 213, 215, 226 — 240

Әзірет Әлі (Ғали) — Мұхамедтен кейінгі алғашқы төрт шаһриардың бірі, Мұхамедтің күйеу баласы. Діни аңыздар мен қиссалар Ғалиды діп жолындағы күрескер, ғажайып күшті батыр ретінде бейнелейді. 124

Әсет Найманбайұлы (1867—1923) — белгілі ақын, өнші болған. Абай төңірегінде болған талантты ақындардың бірі. 111

Баймағамбет Мырзаханұлы — Абайдың досы, шәкірті, ертегіші. Абайдан естіген батыс, шығыс елдерінің әңгімелерін жаттап алып ел арасында айтып жүретін болған. Өзі Семейге барғыштап, ауылда көп болмайды екен. Абай оның әйелі атынан қалжың өлең шығарған. 145, 198

Байұзақ — Абайдың замандасы, «Қыздарға» деген өлеңде аты аталады, сол Қыздардың ағасы. 217

Бұқар жырау Қалқаманұлы (1693 — 1787) — Абылай тұсындағы қазақ ақыны, Абылай ханның ақылшысы болған. Қазақ поэзиясының даму тарихында елеулі роль атқарған адам. 93

Бітімбай — Тобықтының Бәкен деген тобынан шыққан. Абайдың «Қыздарға» деген өлеңінде аты келтірілген. 217

Ғұламани Дауани (1472—1501) — XV ғасырда жасаған парсы-тәжік халқының атақты ғалымы, философы. Оның ресми аты Джалалад-дин Мұхаммад ибн

Асхат-ад-Дауани. Ол Иранның Қазару уалаятындағы Дауан қыстағынан шығып, атақты оқымысты болғандықтан, Ғұламаһи Дауани атанып кеткен.

Білімді Шираз қаласындағы медреседен алған. Біраз жыл Парсы уалаятының бас қазысы қызметінде болып, соңынан Шираз медресесінде ұстаздық етеді. Ғылыммен қызу шұғылданған жылдары да осы кезең. Ол көптеген еңбектерге түсініктеме жазумен бірге философия, этика, логика, астрономия, алгебра, қалам, т. б. ғылым салаларында жүзден астам еңбек қалдырған. Дауанидан Орта Азия, Азербайжан, Рум, Хорасан ғалымдары дәріс тыңдаған. Кейін Дауанидың негізгі идеяларын таратушылар да осы шәкірттері болған. Дауанидың атын шығарған еңбектерінің бірі «Ахлоқ-и Жалоли» («Жалоли этикасы»). Оның еңбектері ХІХ ғасырда Калькутта, Лондон, Мадрас қалаларында жарияланған. Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» деген өлеңдеріндегі:

«Мұны жазған білген құл,
Солай депті ол шыпшыл...
Сөзін оқы және ойла»,—

деуіне қарағанда, ол Дауани еңбектерімен жақсы таныс болған. 65

Ғабидолла (1867—1932) — Абай ауданындағы Ғабитхан дейтіннің баласы. Ғабидолла бірер жыл сауда істеп, байып алған соң әркіммен сөз таластырып, кісімінгенін көргенде Абай оған арнап «Жазғытұры — қылтиған бір жауқазын» деп басталатын өлеңін шығарған. 272

Дауылбай — Тобықтының Бәкен дейтін тобынан шыққан атышұлы ұры, сол тонған шыққан Қыздармен араз болған. 217

Досақ — бұл да сол рудан. Қыздарға жақын адам болған. Мұның атын Абай «Қыздарға» деген өлеңінде атайды. 217

Дулатжырау Бабатайұлы (1802—1874) — ХІХ ғасырдағы қазақ ақыны. Оның «Ата қоныс Арқадан», «Ақ жайлау мен Сандықтас», «Замана», «Ей, айтайын арнап ишанға», «Барақ төреге», «Кеңесбайға», «Сүлейменге» деген толғаулары бар. 93

Дүйсенкүл — Абайдың ауылдасы. 263

Дүтбай Уандықұлы — Тобықтының Көкше деген руынан, Абайдың құдасы. Мінезі тұрақсыз болғандықтан, Абай оны сынап, өлең жазған. 291

Ескендір Зұлқарнайын (біздің заманымыздан бұрынғы 356—323 жылдар) — көне юнан жұртының (Македонияның) патшасы, ұлы қолбасшысы. Көп елдерді жаулаған. Ескендірдің жорықтарын Низами, Навои жыр еткен. Ескендірді Европа жұрты Александр Македонский деп атайды. 236, 319—323

Жаманбала — Тобықты ішінде Әнет руынан шыққан адам. Жаз Оспанның биесін сауып, қыс атын жайлаған. 1893 жылы соның үш жасар баласы өлгенде Абай «Белгілі сөз: өлді, өлді» деген қысқа өлең жазған. 283

Жәмшид (Ямшид) — парсы жұртының ерте кездегі ертегісіндегі айтылатын патшасы. «Шаһ-наманың» қаһармандарының бірі. Рүстем батырдың бабасы. Қазақ арасына революциядан бұрын «Жәмшид патша» атты кисса да тараған. 12

Жанқожа — Тобықтының Бәкең дейтін тобынан, ертерек болып өткен адам. Абай оның атын «Қыздарға» деген өлеңінде қолданып, Қыздар мен Дауылбайдың ұсақ мінездерін шенейді. 217

Жақсылық — Тобықты ішіндегі Қоңыр Көкшеден шыққан ел билеген адам. Бірде қатты шығынданып қалса керек, 1880 жылы Абай Қоңыр Көкшеге болыс болып барғанында, Жақсылық оған: «Менің шығынымды жұртқа сал» — депті. Абай сол мінезін сынап өлең жазған. 35

Көкбай Жанатайұлы (1863—1927) — бұрынғы Шыңғыс болысы, қазіргі Абай ауданында туған, тобықты руының Көкше деген тобынан шыққан қазақ ақыны. Жасында Семей қаласындағы медреседе оқып, ескіше білім алған. Кейін өз қаржысымен мектеп ашып, бала оқытумен айналысқан. Көкбайдың жазғандарынан «Абылай» («Сабалақ»), «Құлынды» дастандары мен бірнеше ұсақ өлеңдері келіп жетті. «Абылай» дастанында қазақ халқының Жонғар басқыншыларына қарсы күресі суреттеледі. Көкбай Абайдың досы, һәм шәкірті ретінде

1880 жылдан бастап Ғұмырының шіррек ғасырын ақынмен бірге өткізген. Абай өлеңдері әуелі Көкбай атынан айтылып келеді де, 1886 жылдан бастап қана Абайдың өз атынан таратыла бастады. Абайдың Көкбайға арнап жазған бірнеше өлеңдері («Сорлы Көкбай жылайды», «Бұралып тұрып», «Қиыстырып мақтайсыз») мен Көкбай өлеңдеріндегі Абай туралы достық пікірлер аталмыш екі ақын арасындағы әдеби творчестволық достықтың айғағы. 76, 102, 137

Кө ж е к б а й Ж а м а н т а й ұ л ы (1847 — 1916) — Абайдың достас адамы. Тобықтының Мамай деген руынан. Оның кейбір мінездерін ұнатпай Абай оған арнап өлең жазған. 77, 83

Қ ә к і т а й — Абайдың інісі Ысқақтың баласы. Ол Абай қайтыс болғаннан кейін, Тұрағұл екеуі 1909 жылы бірінші мәртебе Абай өлеңдерінің жинағы Петербургтағы Бораганскийдің баспаханасында бастырып шығарады. 213, 215

Қ ү л е м б а й Б о з а м б а й ұ л ы — Абайдың құдасы, 1883 жылы Баканас өзені бойында болған Чрезвычайный съезде Мұқыр еліне болыс сайланған. «Болыс болдым мінеки» деген белгілі өлеңін Абай осы Күлембайға арнап жазған деседі. 101, 106

Қ ү й і с б а й Ә б е н ұ л ы (1842—1910) — Тобықтының Мамай руынан шыққан адам, әкесі бау кеспе ұры екен. Жасында өзі де ұрлық істеп, Абайдың ықпалымен онысын тастап, кейін беделді адамның бірі болған. 262

Қ ұ н а н б а й (1804 — 1886) — Абайдың әкесі, Тобықтының Кішік деген руынан, оның ішінде Ырғызбай Өскембай бидің баласы. Қарқаралы округінің аға сұлтаны болған. Бертін келген соң хажыға барған. Құнанбайдың төрт әйелі болған. 1) Күшке, одан: Құдайберді туған (ертерек кезде өлген); 2) Ұлжан, одан: а) Тәнірберді, б) Ибраһим (Абай), в) Ысқақ, г) Оспан туған; 3) Айғыз, одан: а) Халнолла, б) Ысмағұл туған; 4) Нұрғаным — бұдан бала болмаған. 236

Қ о н д ы б а й, Қ а н а й — Шыңғыс тауында байларға шөбін, жерін жылқыға жалдаған адамдар. 99

Қ ыз д а р — Тобықтының Бөкең руынан шыққан, Абайдың құрдасы. Абай Қыздарға арнап өлең шығарып, оның оғаш мінездерін шенеген. 217

Діекер — Абайдың «Қыздарға» деген өлеңінде ата-лады. Лекер Табықты ішіндегі Бәкең руынан шыққан адам. 217

Мағаш (Мағаш) (1870—1904) — Абайдың баласы, талантты ақын, Ұсақ өлеңдерінен басқа бірнеше поэмалар жазған («Медғат — Қасым», «Еңлік — Кебек»). 214

Масақбай — Тобықтының Әнет руынан шыққан. Өзінің ұзақ өмірін (70 жыл жасаған) Құнанбай балаларымен бірге өткізген. Ысқақтың болыс кезінде Масақбай оған атшабар болған. Даңғой, есерсоқтау адам болса керек, ал қатыны момын, салақ екен, үйге келгенінде араларында ұрыс-қағыс көп болған. 260

Мүрсейіт Бікеұлы (1860—1917) — Әнет руынан шыққан, молда. Абай өлеңдерін қағазға түсіруге көп сіңбек сіңірген адам. Мүрсейіт қолжазбалары арқылы Абай шығармаларының көпшілігі бізге жетіп отыр. Қазір біздің қолымызда Мүрсейіт жазған үш қолжазба бар (1905, 1907, 1910). Оның екеуі Қазақ ССР Ғылым академиясының ғылыми кітапханасында (1905, 1910), үшіншісі (1907) Мұхтар Әуезовтің әдеби-мемориалды музейінің фондасында. 1909 жылы Абай басылымының өлеңдерін осы Мүрсейіт дайындаған (көшірген). 6

Мағыш — Абайдың баласы Әбдірахманның әйелі. 237, 240

Навон Әлишер (1444—1486) — өзбек халқының ақыны. Көбіне Герат шаһарында тұрып, тұңғыш рет түрік тілінде (шағатайша) өлең жазған. Оның «Хамса» (бес қисса) деп аталатын эпостық жыры бар. Бұған кіретіндер: «Хайратұл барар», «Фархад пен Шырын», «Ләйлі мен Мәжнүн», «Сабан Шаяра», «Жеті жұлдыз», «Садди-Скендри» («Скендірдің соққан қорғаны» және төрт «Диуани» (өлеңдер жинағы). Навон — өзбек әдебиетінің клас-сигі. 28

Назар — Тобықтының Қанай деген руынан шыққан адам, Абайдың замандасы. 92

Оспан (1851—1891) — Абайдың кіші інісі. 1889—1891 жылдарда Мұқыр еліне болыс болған. Оразбайдың Абаймен өштесуіне осы Оспанның қаттылығы себеп бол-

ған. Абай Оспан өліміне арнап бірнеше өлеңдер жазған. 187

О м а р х а н — Мұхтар Әуезовтің әкесі. 264

П л а т о н (Аплатон) — көне юнан (грек) елінің идеалист философы. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы 427—347 жылдар арасында Афинада өмір сүрген. 235

Р а з а қ — Абай ауылындағы жас жігіт. Абайдың өзі және балаларымен құдандалы, дос-жар адам болған. 264

Р а х ы м ш а л — Абайдың ауылындағы Көжекбай дегеннің баласы. Тентек, бұзақы боп өскеннен соң, Абай оған өлең шығарған. 259

С а г д и (1184—1291) — тәжік, парсы елінің ұлы ақыны. Ол Бағдаттағы «Низамия» академиясында оқыған. Туған жері Ширазға келіп, «Гүлстан», «Бостан» деген дастандар жазған. 28

С а л т ы к о в - Ш е д р и н М. Е. (1826—1889) — орыстың ұлы сатиригі. Бұқарашыл жазушы. Абай оны өзінің ұстазы деп таныған. 74

С а й х а л и — XV ғасырда өмір сүрген шығыс ақыны. Шағатай тілінде «Диуан Сайхали» дейтін тарихи жыр жазған. Онда «дүниенің жаралуынан» бастап, Хұсайын Иманның 680 жылы Кербаланың шөлінде өлген кезіне дейінгі дәуірдің тарихын камтып жырлаған. Абайдың шәкірт кезінде оқыған ақындарының бірі осы Сайхали. 28

С ү л е й м е н — Дәуіт пайғамбардың баласы делінеді. Ескі еврей жұртының патшасы. Мұсылман дінінде 18 мың ғаламның тілін білген пайғамбар деп мадақталынды. Аты құран аяттарында жиі аталады. Қазақ арасында Сүлеймен туралы аңыз-әңгімелер де кездеседі. 12

Т о л с т о й Л. Н. (1828—1910) — орыс халқының данышпан жазушысы. Оның жазған шығармаларының ең бастылары: «Крейсерова соната», «Анна Каренина», «Воскресенье», «Соғыс пен бейбітшілік», «Қазақтар», «Халж Мұрат», т. б. Абай өзін ұлы жазушының шәкірті есебінде санаған. 74

Т у р г е н е в И. С. (1818—1883) — орыстың ұлы жазушысы. Көптеген әңгімелерден басқа бірнеше романдар жазған: «Рудин», «Қарсаңда», «Әкелер мен балалар»,

«Түтін», т. 6. Абай «Масғұт» атты поэмасының сюжетін И. С. Тургеневтің «Восточная легенда» атты қысқа әңгімесінің желісі бойынша құрған. 226

Түңлікбай — Абайдың ауылдасы, оның Шәріп дейтін әйелінің суық жүрісі болған соң, Абай өлең шығарған. 32, 230

Фзули — Сүлейман ұлы Ахмет, яки Махмуд (1502—1562) азербайжан ақыны. Парсы, түрік тілінде шығармалар жазған. 28

Олары: «Ләйлі — Мәжнүн», «Кәузәте, Шаһида».

Фирдоуси — Әбілкасымтуси (934—1027) — тәжік-парсы елінің ұлы ақыны. Ол парсы жұртының исламнан бұрынғы тарихына алып «Шаһ-нама» жырына жазған. Абайдың көп оқыған ақыны осы Фирдоуси. 28

Филипп (Филипп II) — Александр Македонскийдің әкесі. Б. э. д. 359—336 жылдары патшалық еткен. Парсыларға қарсы соғыста қорғаушысының қолынан өлген. Одан соң патшалық таққа жиырма жасар баласы Ескендір отырады. Абайдың:

Филипп өлді, Ескендір патша болды,
Жасы әрең жиырма бірге толды,—

дегені осы шындыққа дәл келеді.

Хожа Хафиз — тәжік, парсының ұлы ақыны, Оның шын аты Шамсиддин Мұхаммед. 1325 жыл шамасында туған. Үнемі ғазал (лирика) жазған. Өлеңдерінде махаббат, шарап, жаздың қуанышы, өмірдің рахатын, сүйіспеншілік сезімді жырлаған. Абайдың шәкірт кезінде көп оқыған ақынының бірі осы Хафиз. 28

Харунар Рашид — Аббасидтер династиясынан шығып, 786—809 жылдары Бағдатта халифалық еткен. Дін мен ғылым, өнер қайраткерлеріне қамқорлық етуіне байланысты даңқы жайылған. Дүние жүзіне әйгілі «Мың бір түн» ертегісі қаһармандарының бірі. 326

Шәмси — Шамсуддин Габризи, 1247 жылы өлген, тәжік, парсы елінің ақыны. 28

Шортаңбай Қанайұлы (1818—1881) — қазақ ақыны, оның «Байды құдай атқаны», «Тар заман», «Шортаңбайдың бала зары» деген толғаулары бар. 93

Ш о т қ а р а — Тобықтының Бәкең дейтін тобынан шыққан би. Өзі жебір болған соң Абай оны «Қыздарға» деген өлеңінде ажуа еткен. 217

Ш ә р і п — Абайдың ауылдасы Тұңлікбай дегеннің әйелі. 32

Ш ы ң ғ ы с х а н (1155—1227) — шын аты Тсмучин Есугеиұлы. Монғол жұртының ханы. 1203 — 1206 жылдардың арасында Керей, Найман хандықтарын жеңіп, бүкіл монғол елін тұтас бір хандыққа ұйымдастырады. Сөйтіп, 1206 жылғы бүкіл монғол елінің құрылтайында оған Шыңғыс хан (ұлы хан) деген атақ беріледі. 1215—1221 жылдардың ішінде Бейпінді (Қытай), Иран, Хорезмді жаулап алады. Бұдан соң Кавказ елдерін бағындырып, кейін шегінеді. Оның немересі, Жошы ханның баласы Бати Шығыс Европаны жаулап, 1249 жылы Еділ бойынан Сарай деген қала салдырады. 236

БІРІНШІ ТОМҒА ЕНГЕН ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ
АЛФАВИТТІК КӨРСЕТКІШІ

- Абралыға [«*Мен жасымнан көп көрдім*»] 33
«Адам — бір бөк көтерген бөктың қабы» 288
«Адамның кейбір кездері» 256
«Адасқанның алды жөн, арты соқпақ» 55
«Алла деген сөз жеңіл» 268
«Алланың өзі де рас, сөзі де рас» 303
«Антпенен тарқайды» 199
«Асқа, тойға баратұғын» 158
«Ата-анаға көз қуаныш» 160
«Ауру жүрек ақырын соғады жай» 285
«Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей» 220
- Әбдірахманға [«*Алланың рахматын*»] 211
Әбдірахманға [«*Орынсызды айтпаған*»] 234
Әбдірахманға Кәкітай атынан хат [«*Көзімнің нұрысыз*»] 215
Әбдірахманға Кәкітай атынан хат [«*Тілім саған айтайын*»] 213
Әбдірахман науқастанып жатқанда [«*Я құдай бере көр*»] 208
Әбдірахман өлгенде [«*Арғы атасы қажы еді*»] 226
Әбдірахман өлгенде [«*Кешегі өткен ер Әбіш*»] 228
Әбдірахман өлгенде [«*Тула бойың ұят, ар едің*»] 229
Әбдірахман өліміне [«*Жиырма жеті жасында*»] 230
Әбдірахман өліміне [«*Талаптың мініп тұлпарын*»] 233
Әбдірахман өлімінен соң өзіне айтқан жұбатуды [«*Бермеген құлға, қайтесің*»] 235
Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абайдың айтқан жұбатуды [«*Жылағанды тоқтатып*»] 237
Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абай шығарып берген жоқтау [«*Айналайын құдай-ау*»] 240

- «Әзім әңгімесі» 333
 «Әйелің Медет қызы аты Өрім» 314
 «Әлифби» өлеңі 29
 «Әсемпаз болма әр неге» 205
 «Әуелде бір суық мұз — ақыл зерек» 128
- «Базарға, қарап тұрсам, әркім барар» 64
 «Бай сейілді» 146
 «Байлар жүр жиған малын қорғалатып» 52
 Баймағамбетке [*«Ажынның жақсы-ақ қызы едім»*] 198
 «Балалық өлді, білдің бе» 122
 «Баласы өлген анаға Абай шығарып берген жоқтау
 [*«Көз жұмғанша дүниеден»*] 246
 «Бойы бұлғаң» 193
 «Болды да партия» 276
 «Буынсыз тілің» 301
 «Білектей арқасында өргеп бұрым» 138
 «Біліміден шыққан сөз» 115
 «Бір дәурен кемді күнге бозбалалық» 57
 «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» 251
 «Біреуден біреу артылса» 111
 «Біреудің кісісі өлсе, қаралы — ол» 93
 «Бөстегім, құтылдың ба Көтібақтан» 315
- «Ғабидоллаға [*«Жазғытурым қылтиған бір жауқа-
 зын»*] 272
 «Ғалымнан надан артпас ұққанменен» 312
 «Ғашықтық, құмарлық пен — ол екі жол» 129
 «Ғашықтың тілі — тілсіз тіл» 204
 «Ғылым таппай мақтанба» 65
- «Домбыраға қол соқпа» 308
 Дүйсенкүлға [*«Саудайы-ай, сауды алмадың-ау, сыр-
 қауды алып»*] 263
 Лұтбайға [*«Жылуы жоқ бойының»*] 291
- «Ем таба алмай» 148
 Ескендір 319
 Ескілік киімі [*«Ойланып ойға кеттім жүз жылғы
 өткен»*] 207
 «Есінде бар ма жас күнің» 286
 «Ерекше естен кетпес қызық қайда» 275

- Жаз [*«Жаздықун шілде болғанда»*] 70
Жазғытұрым [*«Жазғытұры қалмайды қыстың сызы»*] 155
«Жалын мен оттан жаралып» 307
Жаманбаланың баласы өлгенде [*«Белгілі сөз: өлді, өлді»*] 283
«Жапырағы қуарған ескі үмітпен» 298
«Жарқ етпес қара көңлім, не қылса да 143
«Жас өспірім замандас қапа қылды» 203
«Жастықтың оты жалындап» 167
«Жастықтың оты, қайдасың» 141
«Жасымда ғылым бар деп ескермедім» 43
«Жақсылық ұзақ тұрмайды» 196
Жақсылыққа [*«Аяғыңды аңдап бас, ей Жақсылық»*] 35
«Желсіз түнде жарық ай» 103
Жігіт сөзі [*«Айттым сәлем, қалам қас»*] 134
«Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат» 59
«Жүрегім менің — қырық жамау» 287
«Жүрегім нені сезесің» 293
«Жүрегім, ойбай, соқпа енді» 183
«Жүрек — теңіз, қызықтың бәрі — асыл тас» 306
«Жүректе қайрат болмаса» 282
Жұмбақ [*«Алла мықты жаратқан сегіз батыр»*] 178
Жұмбақ [*«Сыналар, ей, жігіттер, келді жерің»*] 180
Жұмбақ [*«Қара жер адамзатқа болған мекен»*] 179
«Жол көрмек, жоба білмек, жиһан кезбек» 316
- «Заман ақыр жастары» 164
- «Интернатта оқып жүр» 73
- «Кейде есер көңіл құрғырын» 154
«Келдік талай жерге енді» 150
«Кешегі Оспан ағасы» 188
«Кім екен деп келіп ем түйе қуған» 31
Күз [*«Сұр бұлыт түсі суық қаптайды аспан»*] 95
Күйісбайға [*«Дұғай сәлем жазамын Күйісбайға»*] 262
Күлембайға [*«Болыс болдым мінеки»*] 106
Күлембайға [*«Уағалайкүмүссәләм»*] 101
«Күн артынан күн туар» 264
«Күшік асырап ит еттім» 289
«Күлімсіреп аспан тұр» 190
Көжекбайға [*«Бөтен елде бар болса»*] 83

- Көжекбайға [«Жамантайдың баласы Көжек деген»] 77
 «Көзімнің қарасы» 172
 «Көзінен басқа ойы жоқ» 165
 «Көк тұман — алдындағы келер заман» 265
 «Көк ала бұлт сөгіліп» 258
 Көкбайға [«Бұралып тұрып»] 102
 Көкбайға [«Сорлы Көкбай жылайды»] 76
 «Көлеңке басын ұзартып» 295
 «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да» 53
 «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа» 254
- «Қажымас дос халықта жоқ» 139
 «Қайғы шығар ілімнен» 184
 «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» 50
 «Қандай қызда ләззат бар жан татпаған» 42
 «Қансонарда бүркітші шығады аңға» 39
 Қара қатынға [«Қара қатын дегенге қара қатын»] 145
 «Қараша, жел тоқсан мен сол бір екі ай» 97
 «Қарашада өмір тұр» 201
 «Қартайдық қайғы ойладық, ұйқы сергек» 44
 «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» 46
 Қатыны мен Масақбай [«Сырмақ қып астына»] 260
 «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» 41
 «Қор болды жаным» 130
 «Қуанбаңдар жастыққа» 299
 «Қуаты оттай бұрқырап» 278
 «Құлақтан кіріп бойды алар» 273
 «Құр айғай бақырған» 269
 Қыз сөзі [«Қиыстырып мақтайсыз»] 136
 «Қызарып, сұрланып» 170
 Қыздарға [«Қойдан қоңыр, жылқыдан торы
 Бәкең»] 217
 «Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап» 49
 Қыс [«Ақ киімді, денелі, ақ сақалды»] 99
- «Лай суға май бітпес қой өткенге» 223
- «Малға достың мұңы жоқ малдан басқа» 249
 «Махаббат, достық қылуға» 248
 «Масгүт» 326
 «Мен боламын демендер» 311
 «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» 126
 «Мен сәлем жазамын» 270

- «Менсінбеуші ем наданды» 176
«Мәз болады болысың» 113
- «Назарға [«*Мынау келген Назар ма*»] 92
«Не іздейсің, көңлім, не іздейсің» 181
«Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен» 292
- «Ойға түстім, толғандым» 309
Оспанға [«*Жайнаған туың жығылмай*»] 187
Оспанға [«*Кешегі Оспан*»] 188
Оспанға [«*Кешегі Оспан ағасы*»] 245
«Осы қымыз қазаққа» 300
- «Өзгеге, көңілім тоярсың» 152
«Өкінішті көп өмір кеткен өтіп» 78
«Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы» 89
«Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» 225
«Өлсем, орным кара жер сыз болмай ма» 280
- «Патша құдай, сыйындым» 63
- Разаққа [«*Мына үйде отыр Разақ*»] 264
Рахымшалға [«*Сұлу аттың көркі — жал*»] 259
- «Сабырсыз, арсыз, еріншек» 80
«Сап, сап, көңлім, сап, көңлім» 36
«Сағаттың шықылдағы емес ермек» 253
Сегіз аяқ [«*Алыстан сермеп*»] 117
«Сен мені не етесің» 131
«Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап» 265
«Соры қалың соққы жеген пышанамыз» 271
«Сүйсіне алмадым, сүймедім» 290
«Сұм дүние тонап жатыр, ісің бар ма» 279
«Сәулең болса кеудеңде» 124
- «Тайға міндік» 162
«Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын» 219
«Тоты құс түсті көбелек» 302
«Туғызған ата-ана жоқ» 250
«Түбінде баянды еңбек егін салған» 313
«Тұлпардан тұғыр озбас, шабылса да» 144
- «Ұяламын дегені көңіл үшін» 297

«Фзули, Шәмси, Сәйхали» 28

Шәріпке [«Түңлікбайдың қатыны атың Шәріп»] 32

«Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» 68

Шығыс ақындарынша [«Иузи — рәушан, көзі —
гәуһәр»] 27

«Ысытқан, суытқан» 192

«Ішім өлген, сыртым сау» 104

Алғы сөз	5
----------	---

Өлеңдер

1855—1881

Шығыс ақындарынша («Иузи — рәушан, көзі — гәуһар»)	27
«Фзули, Шәмси, Сәйхали»	28
«Әлифби» өлеңі	29
«Кім екен деп келіп ем түйе қуған»	31
Шәріпке («Түңлікбайдың қатыны атың Шәріп»)	32
Абралыға («Мен жасымнан көп көрдім»)	33
Жақсылыққа («Аяғыңды аңдап бас, ей Жақсылық»)	35
«Сап, сап, көңлім, сап көңлім»	36

1882—1885

«Қансонарда бүркітші шығады аңға»	39
«Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы»	41
«Қандай қызда ләззат бар жан татпаған»	42
«Жасымда ғылым бар деп ескермедім»	43

1886

«Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек»	44
«Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман»	46
«Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап»	49

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым»	50
«Байлар жүр жиған малын қорғалатып»	52
«Көңлім қайтты достан да, дұшпаннан да»	53
«Адасқанның алды жөн, арты соқпақ»	55
«Бір дәурен кемді күнге — бозбалалық»	57
«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат»	59
«Патша құдай, сыйындым»	63
«Базарға, қарап тұрсам, әркім барар»	64
«Ғылым таппай мақтанба»	65
«Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ»	68
Жаз («Жаздықүн шілде болғанда») <i>А.С.</i>	70
«Интернатта оқып жүр»	73
Көкбайға («Сорлы Көкбай жылайды»)	76
Көжекбайға («Жамантайдың баласы Көжек деген»)	77
«Өкінішті көп өмір кеткен өтіп»	78
«Сабырсыз, арсыз, еріншек»	80
Көжекбайға («Бөтен елде бар болса»)	83
«Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы»)	89
Назарға («Мынау келген Назар ма»)	92

1888

«Біреудің кісісі өлсе, қаралы — ол	93
Күз («Сұр бұлыт түсі суық қаптайды аспан») <i>Б.С.</i>	95
«Қараша, жел тоқсан мен сол бір екі-ай»	97
Қыс («Ақ киімді, денелі, ақ сақалды») <i>Б.С.</i>	99
Күлембайға («Уағалайкүмүссәләм»)	101
Көкбайға («Бұралып тұрып»)	102
«Желсіз түнде жарық ай»	103

1889

«Ішім өлген, сыртым сау»	104
Күлембайға («Болыс болдым мінеки»)	106
Әсетке («Біреуден біреу артылса»)	111

«Мәз болады болысың»	113
«Білімдіден шыққан сөз»	115
Сергіз аяқ («Алыстан сермеп»)	117
«Сәулең болса кеуденде»	124
«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін»	126
«Әуелде бір суық мұз — ақыл зерек»	128
«Ғашықтық құмарлық пен — ол екі жол»	129
«Қор болды жаным»	130
«Сен мені не етесің»	131
Жігіт сөзі («Айттым сәлем, қалам қас»)	134
Қыз сөзі («Қиыстырып мақтайсыз»)	136
«Білектей арқасында өрген бұрым»	138
«Қажымас дос халықта жоқ»	139
«Жастықтың оты қайдасың»	141
«Жарқ етпес қара көңлім не қылса да»	143
«Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да»	144
Қара қатынға («Қара қатын дегенге қара қатын»)	145

1890

«Бай сейілді»	146
«Ем таба алмай»	148
«Келдік талай жерге енді»	150
«Өзгеге, көңлім, тоярсың»	152
«Кейде есер көңіл құрғырың»	154
Жазғытұры («Жазғытұры қалмайды қыстың сызы»)	155
«Асқа, тойға баратұғын»	158
«Ата-анаға көз қуаныш»	160
«Тайға міндік»	162

1891

«Заман ақыр жастары»	164
«Көзінен басқа ойы жоқ»	165
«Жастықтың оты жалындап»	167

«Қызарып, сұрланып»	170
«Көзімнің карасы»	172
«Менсінбеуші ем наданды»	176
Жұмбақ («Алла мықты жаратқан сегіз батыр»)	178
Жұмбақ («Қара жер адамзатқа болған мекен»)	179
Жұмбақ («Сыналар, ей жігіттер, келді жерің»)	180

1892

«Не іздейсің, көңілім, не іздейсің»	181
«Жүрегім, ойбай, соқпа енді»	183
«Қайғы шығар ілімнен»	184
Оспанға («Жайнаған туың жығылмай»)	187
Оспанға («Кешегі Оспан»)	188
«Күлімсіреп аспан тұр»	190

1893

«Ысытқан, суытқан»	192
«Бойы бұлғаң»	193
«Жақсылық ұзақ тұрмайды»	196
Баймағамбетке («Қатынының атынан шығарылған»)	198

1894

«Антпенен тарқайды»	199
«Қарашада өмір тұр»	201
«Жас өспірім замандас қапа қылды»	203
«Ғашықтың тілі — тілсіз тіл»	204
«Әсемпаз болма әр неге»	205
Ескілік кнімі («Ойланып ойға кеттім жүз жылғы өткен»)	207
Әбдірахман науқастанып жатқанда	208
Әбдірахманға («Алланың рахматын»)	211
Әбдірахманға Кәкітай атынан хат («Тілім, саған айтайын»)	213
Әбдірахманға Кәкітай атынан хат («Көзімнің нұрысыз»)	215

1895

«Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын»	219
«Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей»	220
«Балалық өлді, білдің бе»	222
«Лай суға май бітпес қой өткенге»	223
«Өлсе өлер табиғат, адам өлмес»	225
Әбдірахман өлгенде («Арғы атасы хажы еді»)	226
Әбдірахман өлгенде («Кешегі өткен ер Әбіш»)	228
Әбдірахман өліміне («Тұла бойың ұят, ар едің»)	229
Әбдірахман өліміне («Жиырма жеті жасында»)	230
Әбдірахман өліміне («Талаптың мініп тұлпарын»)	233
Әбдірахманға («Орыссызды айтпаған»)	234
Әбдірахман өлімінен соң, өзіне айтқан жұбатуы («Бермеген құлға, қайтесің»)	235
Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абайдың айтқан жұбатуы («Жылағанды тоқтатып»)	237
Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абай шығарып берген жоқтау («Айналайын құдай-ау»)	240
Оспанға («Кешегі Оспан ағасы»)	245
Баласы өлген анаға Абай шығарып берген жоқтау («Көз жұмғанша дүниеден»)	246
«Махаббат, достық қылуға»	248

1896

«Малға достың мұңы жоқ малдан басқа»	249
«Туғызған ата-ана жоқ»	250
«Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында»	251
«Сағаттың шықылдағы емес өрмек»	253
«Көңіл құсы күйқылжыр шартарапқа»	254
«Адамның кейбір кездері»	256

«Көк ала бұлт сөгіліп»	258
Рахымшалға («Сұлу аттың көркі — жал») .	259
Қатыны мен Масақбай («Сырмақ қып астына») .	260
Күйісбайға («Дұғай сәлем жазамын Күйісбайға») .	262
Дүйсенқұлға («Саудайы-ай сауды алмадың-ау, сырқауды алып»)	263
Разаққа («Мына үйде отыр Разақ»)	264

1897

«Көк тұман — алдындағы келер заман»)	265
«Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап»	267
«Алла деген сөз жеңіл»	268
«Құр айғай бақырған»	269
«Мен сәлем жазамын»	270
«Соры қалың соққы жеген пышанамыз»	271
Ғабидоллаға («Жазғытұрым қылтиған бір жау- қазын»)	272
«Құлақтан кіріп бойды алар»	273
«Ерекше естен кетпес, қызық қайда»	275

1898

«Болды да партия»	276
«Қуаты оттай бұрқырап»	278
«Сұм дүние тонап жатыр ісің бар ма»	279
«Өлсем орным қара жер, сыз болмай ма»	280
«Жүректе қайрат болмаса»	282
«Жаманбаланың баласы өлгенде («Белгілі сөз: өлді, өлді»)	283
«Күн артынан күн туар»	284
«Ауру жүрек ақырын соғады жай»	285

1899

«Есіңде бар ма жас күнің»	286
«Жүрегім менің — қырық жамау»	287

«Адам — бір бок көтерген боқтың қабы»	288
«Күшік асырап ит еттім»	289
«Сүйсіне алмадым, сүймедім»	290
Дұтбайға («Жылуы жоқ бойының»)	291
«Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен»	292

1900

«Жүрегім нені сезесің»	293
«Көлеңке басын ұзартып»	295

1901

«Ұяламын дегені көңіл үшін»	297
«Жапырағы қураған ескі үмітпен»	298
«Қуанбаңдар жастыққа»	299
«Осы қымыз қазаққа»	300
«Буынсыз тілің»	301

1902

«Тоты құс түсті көбелек»	302
«Алланың өзі де рас, сөзі де рас»	303
«Жүрек — теңіз, қызықтың бәрі — асыл тас»	306

1903

«Жалын мен оттан жаралып»	307
---------------------------	-----

Соңғы жылдарда табылған өлеңдер

«Домбыраға қол соқпа»	308
«Ойға түстім, толғандым»	309
«Мен боламын демендер»	311
«Ғалымнан надан артпас ұққанменен»	312
«Түбінде баянды еңбек егін салған»	313
«Әйелің — Медет қызы, атың Өрім»	314
«Бөстегім, құтылдың ба Көтібақтан»	315
«Жол көрмек, жоба білмек, жиһан кезбек»	316

Поэмалар

«Ескендір»	. 319
«Масғұт»	. 326
«Өзім әңгімесі»	. 333

Түсініктер

Абай өлендері мен поэмаларына түсінік	. 353
Кісі аттарына түсінік	. 433
Бірінші томға енген шығармалардың алфавиттік көрсеткіші	. 442

Абай Кунанбаев. Полное собрание сочинений в двух томах. Том I. Стихи и поэмы. Под. общей ред. член кор АН Казахской ССР И. Дюсенбаева. Алма-Ата, «Наука», 1977.

с. 461, с иллюстр. (Институт литературы и искусства им. М. О. Ауэзова Академии наук КазССР).

ИБ №-125

Абай Кунанбаев

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИИ

В ДВУХ ТОМАХ

том пер-ый

СТИХИ И ПЬЕЗЫ

Утверждено к печати Ученым советом Института литературы и искусства им. М. О. Ауэзова Академии наук Казахской ССР

Редактор *Бекмухаметова С.*
Художник *Мальцев А. Б.*
Техн. редактор *Ророкина З. П.*
Корректор *Досымбекова А.*

Сдано в набор 10/IX 1976 г. Подписано к печати 27/XII 1976 г. Формат 70×90^{1/32}. Бумага № 1. Усл. печ. л. 16,5. Уч.-изд. л. 15. Тираж 20 000. УГ01099. Зак. 129. Цена 1 р.81 к.

Издательство «Наука» Казахской ССР.
Типография издательства «Наука» Казахской ССР.
Адрес издательства и типографии: 480021, г. Алма-Ата, ул. Шевченко, 28